

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU HUKUKU ANABİLİM DALI
AB HUKUKU PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

ULUSAL VE ULUSLARARASI HUKUK KAPSAMINDA
ASKERLİK HİZMETLERİNE KARŞI VİCDANİ RET VE
KURAMSAL TEMELLERİ

Özge ÇELİKTAŞ

Danışman
Dr. Öğretim Üyesi Serkan EKİZ

İZMİR- 2019

TEZ ONAY SAYFASI



YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “**Ulusal Ve Uluslararası Hukuk Kapsamında Askerlik Hizmetlerine Karşı Vicdani Ret Ve Kuramsal Temelleri**” adlı çalışmamın, tarafımdan, akademik kurallara ve etik değerlere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

.../.../2019

Özge ÇELİKTAŞ

ÖZET
Yüksek Lisans Tezi
Ulusal Ve Uluslararası Hukuk Kapsamında Askerlik Hizmetlerine Karşı
Vicdani Ret Ve Kuramsal Temelleri
Özge ÇELİKTAŞ

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Kamu Hukuku Anabilim Dalı
AB Hukuku Programı

İnsanların benliklerinde iyi ile kötüyü ayırt edebilmelerini sağlayan bir yeti bulunduğu temeline dayanan vicdan kavramı, hukuken korunmaya değer bir kavram olarak kabul edilmiştir. Soyut ve muğlak olan vicdanın hukuksal düzleme aktarılmasıyla ortaya çıkan vicdan özgürlüğü ile kişilerin serbestçe vicdani kanaat oluşturabilme haklarının yanı sıra bu vicdani kanaatlerinin gereklerini yerine getirebilme hakları da korunmaktadır. En yalın haliyle yasal bir yükümlülüğün vicdani sebeplerle reddedilmesi anlamına gelen vicdani ret kavramı bu kapsamda vicdan özgürlüğü ile doğrudan ilişkilidir.

Vicdani ret, bünyesine her geçen gün yeni anlamlar ve eylem alanları katan bir kavram olup günümüzde sağlık, eğitim, yargı, askerlik gibi pek çok alanda gündeme gelmektedir. Bununla birlikte vicdani reddin en bilinen biçimini tarihsel süreçte bu kavramla özdeşleşmiş olan askerlik hizmetlerinin vicdani reddi oluşturmaktadır.

Askerlik hizmetlerinin vicdani reddi, Medeni ve Siyasal Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi gibi temel insan hakları sözleşmelerinde açıkça bir hak olarak düzenlenmemiştir. Fakat gerek Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komitesi tarafından gerekse Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi tarafından söz konusu sözleşmelerin düşünce, vicdan ve din özgürlüğünü düzenleyen maddeleri kapsamında bir hak olarak kabul edilmektedir.

Vicdani ret hakkı, zorunlu askerlik sistemini benimsemiş devletlere vicdani retçileri askerlik hizmetinden muaf tutma veya onlara bu hizmetin yerine geçecek alternatif bir sivil hizmet seçeneği sunma sorumluluğu yüklemektedir. Söz konusu sorumluluk bunlarla sınırlı olmayıp bu devletler vicdani ret hakkının etkin ve ulaşılabilir olmasını sağlamalı, alternatif sivil hizmetin vicdani ret sebepleri ile uyumlu, cezalandırıcı olmayan ve ayrımcılık doğurmayan nitelikte bir hizmet olmasını garanti altına almalıdır.

Zorunlu askerlik sisteminin benimsendiği Türkiye’de vicdani ret konusunda hiçbir hukuki düzenleme bulunmamaktadır. Gerek Türkiye’nin taraf olduğu uluslararası insan hakları sözleşmelerinin doğrudan iç hukukta uygulanması gerektiğini düzenleyen Anayasanın 90. maddesi gerekse Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi tarafından Türkiye aleyhine verilmiş ve bağlayıcı olan ihlal kararları Türkiye’yi vicdani ret konusunda sorumlu kılmaktadır. Buna göre Türkiye uluslararası insan hakları hukukundan doğan sorumlulukları gereğince askerlik hizmetlerinin vicdani reddini bir hak olarak tanımak zorundadır.

Anahtar Kelimeler: Vicdan, Vicdan Özgürlüğü, Vicdani Ret, Antimilitarizm, Sivil İtaatsizlik, Pasifizm, Direnme Hakkı, Zorunlu Askerlik

ABSTRACT

Master Thesis

Conscientious Objection to Military Services in National and International Law and Its Theoretical Foundations

Özge ÇELİKTAŞ

Dokuz Eylül University

Graduate School of Social Sciences

Department of Public Law

EU Law Program

Conscientious objection is a concept of which scope involves new meanings and areas of action each day, and today the concept comes to agenda in various fields of such as health, education, judiciary and military service. However, the most well-known form of conscientious objection is the conscientious objection of military service, which has historically been identified with this concept.

Conscientious objection to military service is not explicitly regulated in fundamental human rights conventions such as the International Covenant on Civil and Political Rights and the European Convention on Human Rights. However, it is considered within the scope of provisions that regulate freedom of thought, conscience and religion by both United Nations Human Rights Committee and the European Court of Human Rights.

The right to conscientious objection imposes an obligation for states that have adopted the compulsory military service relevant to exempting conscientious objectors from military service or providing them an alternative civil service option. This obligation is not limited to these options, states also shall ensure that the right to conscientious objection is effective and accessible besides guarantee that the alternative civilian service is compatible with the reasons for conscientious objection, is non-punitive and non-discriminatory.

In Turkey, where the compulsory military service system has been adopted, there is no legislation relevant to conscientious objection. Both article

90 of Constitution which regulates the necessity of the directly applicable of international human rights conventions that Turkey is a party on domestic law and European Court of Human Rights' binding decisions against Turkey's violation make Turkey responsible for conscientious objection. Accordingly, Turkey shall recognize conscientious refusal of military service as a right in compliance with its responsibilities under international human rights law.

Keywords: Conscience, Freedom of Conscience, Conscientious Objection, Antimilitarism, Civil Disobedience, Pacifism, Right to Resistance, Compulsory Military Service



**ULUSAL VE ULUSLARARASI HUKUK KAPSAMINDA ASKERLİK
HİZMETLERİNE KARŞI VİCDANİ RET VE KURAMSAL TEMELLERİ**

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	ii
YEMİN METNİ	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR	xii

GİRİŞ	1
-------	---

BİRİNCİ BÖLÜM

VİCDAN, VİCDAN ÖZGÜRLÜĞÜ VE VİCDANİ RET

I. VİCDAN VE VİCDAN ÖZGÜRLÜĞÜ KAVRAMLARI	4
A. Genel Olarak	4
B. Vicdan Özgürlüğü	7
C. Vicdan ve Vicdan Özgürlüğü Kavramlarının Düşünsel Gelişimi ve Tarihsel Arka planı	13
II. VİCDANİ RET KAVRAMI VE VİCDANİ REDDİN FARKLI GÖRÜNÜM BİÇİMLERİ	22
A. Genel Olarak	22
B. Vicdani Reddin Unsurları	23
C. Geniş Anlamda Vicdani Ret	25
1. Sağlık Hizmetleri Alanında Vicdani Ret	25
a. Genel Olarak	26
b. Sağlık Hizmeti Sağlayıcıları ve Vicdani Ret	29
(1) Kapsam	29

(2) Sağlık Hizmeti Sağlayıcılarının Vicdani Ret Eylemlerinin Kabul Edilebilirliği	31
(3) Sağlık Hizmeti Sağlayıcılarının Vicdani Ret Eylemlerinin Uluslararası İnsan Hakları Hukuku Açısından Değerlendirilmesi	36
(4) Sağlık Hizmeti Sağlayıcılarının Vicdani Ret Eylemleri ve Türkiye	42
c.Hastalar ve Vicdani Ret	46
(1)Tıbbi Müdahalelerin Vicdani Reddi	46
(2)Zorunlu Aşıların Vicdani Reddi	53
2. Eğitim Alanında Vicdani Ret	55
3.Vicdani Reddin Diğer Görünüş Biçimleri	58
D.Dar Anlamda Vicdani Ret	59

İKİNCİ BÖLÜM

ASKERLİK HİZMETLERİNİN VİCDANİ REDDİ

I.ASKERLİK HİZMETLERİNDE VİCDANİ REDDİN TARİHSEL GELİŞİMİ	61
II.ASKERLİK HİZMETLERİNİN VİCDANİ REDDİ İLE İLİŞKİLİ KAVRAMLAR	69
A.Vicdani Ret ve Pasifizm	69
B.Vicdani Ret ve Antimilitarizm	72
C.Vicdani Ret ve Direnme Hakkı	74
D.Vicdani Ret ve Sivil İtaatsizlik	77
III.VİCDANİ RET TÜRLERİ	83
A.Sebeplerine Göre Vicdani Ret	84
1.Dini İnançlara Dayanan Vicdani Ret	84
2.Din Dışı Kanaatlere Dayanan Vicdani Ret	85
B.Vicdani Retçilerin Tutumuna Göre Vicdani Ret	87
1.Total Ret	87
2.Alternatifçi Ret	88
3.Seçici Ret	91

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
ULUSLARARASI İNSAN HAKLARI HUKUKUNDA KURUMSAL
DÜZENLEMELER

I. VİCDANİ REDDİN KÜRESEL ÖLÇEKTE KORUNMASI: BİRLEŞMİŞ MİLLETLER (BM) VE VİCDANİ RET	94
A. İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi ve Vicdani Ret	95
B. Medeni ve Siyasal Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme ve Vicdani Ret	98
C. İnsan Hakları Konseyi ve Vicdani Ret	105
II. VİCDANİ REDDİN BÖLGESEL ÖLÇEKTE KORUNMASI	111
A. Avrupa İnsan Hakları Sistemi ve Vicdani Ret	112
1. Avrupa Konseyi ve Vicdani Ret	113
a. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Vicdani Ret	114
b. Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi ve Bakanlar Komitesi Kararında Vicdani Ret	131
2. Avrupa Birliği ve Vicdani Ret	137
B. Amerika İnsan Hakları Sistemi ve Vicdani Ret	142
C. Afrika İnsan Hakları Sistemi ve Vicdani Ret	148

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
VİCDANİ RET VE TÜRKİYE

I. TÜRKİYE'DE ASKERLİK HİZMETİNİN TOPLUMSAL NİTELİĞİ	153
II. TÜRKİYE'DE ZORUNLU ASKERLİK HİZMETLERİNİN TARİHSEL GELİŞİMİ	158
A. Osmanlı İmparatorluğu Dönemi	158
B. Cumhuriyet Dönemi	165
III. TÜRK HUKUKUNDA VİCDANİ REDDİN KURUMSAL DAYANAKLARI	170
A. Hukuksal Düzenlemeler	170
B. Vicdani Ret Alanındaki Uluslararası Hukuk Düzenlemelerinin Türk Hukukuna İzdüşümleri	185

1.Uluslararası İnsan Hakları Hukukunun Türk İç Hukukuna Etkisi	185
2.Türkiye'nin İnsan Hakları ile İlgili Uluslararası Kuruluşlarla İlişkisi	189
a.Türkiye'nin Vicdani Ret Konusunda BM Üyesi Olmaktan Kaynaklanan Sorumlulukları	189
b.Türkiye'nin Vicdani Ret Konusunda Avrupa Konseyi Üyesi Olmaktan Kaynaklanan Sorumlulukları	192
c.Türkiye'nin Vicdani Ret Konusunda AB Aday Ülkesi Olmaktan Kaynaklanan Sorumlulukları	202
SONUÇ	208
KAYNAKÇA	214

KISALTMALAR

AB	Avrupa Birliği
ABD	Amerika Birleşik Devletleri
ABÖ	Afrika Birliği Örgütü
AİHHS	Afrika İnsan ve Halkların Hakları Sözleşmesi
AİHM	Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi
AİHS	Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi
Bkz.	Bakınız
BM	Birleşmiş Milletler
CEDAW	Birleşmiş Milletler Kadına Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi
Komitesi	
Çev.	Çeviren
Der.	Derleyen
Ed.	Editör
MSHIUS	Medeni ve Siyasal Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme
Ria	Rahim İçi Araç
s.	Sayfa
SARS	Akut Solunum Yetmezliği Sendromu
ss.	Sayfadan Sayfaya
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
vb.	Ve Benzeri

GİRİŞ

Kişilerin, yerine getirmekle mükellef oldukları yasal bir yükümlülüğe samimi şekilde benimsedikleri değerler sebebiyle karşı çıkması anlamına gelen vicdani reddin tarihi Antik Roma'ya kadar uzanmaktadır. Kavramın sahip olduğu köklü tarihe rağmen vicdani ret eylemlerinin niteliklerine göre bir insan hakkı olarak kabul edilerek korunabilecekleri prensibi yakın tarihte benimsenmiştir.

Vicdani ret, genellikle kişilerin benimsedikleri vicdani, ahlaki, etik, dini vb değerler sebebiyle silaha girmeyi ve askerlik yapmayı reddetmeleri şeklinde tanımlansa da bundan çok daha kapsamlı bir kavramdır. Dünyadaki vicdani ret gündemi incelendiğinde günümüzde bu konudaki tartışmaların askerlik hizmetleri alanından ziyade sağlık ve eğitim gibi vicdani ret konusunda görece yeni alanlarda yoğunlaşmış olduğu gözlemlenebilir. Bu durumda vicdani ret kavramının tarihsel süreçte ortaya çıkış biçimi olan askerlik hizmetlerinin vicdani reddi konusunda uluslararası hukukta yerleşmiş bir takım ilkelerin oluşturulmuş olmasının yadsınamaz bir payı vardır. Ayrıca vicdani ret konusunun askerlik hizmetleri alanının dışında başka alanlarda da görünür olmasında gelişen teknoloji, değişen bilinç düzeyi ve farklılaşan ihtiyaçlar gibi unsurlar da etkili olmuştur.

Esasen felsefi alana ait, soyut ve muğlak bir kavram olan vicdanın hukuk düzlemine aktarılmasıyla başlayan kişilerin vicdan özgürlüklerinin korunması süreci günümüzde, devletlerin kişileri kendi vicdanlarına aykırı eylemlerde bulunmaya mecbur bırakmasının meşru olup olmadığı sorusuna yanıt aramaktadır. Askerlik hizmetleri alanındaki vicdani ret eylemleri için bu soruya nispeten yanıt verilmiş olsa da diğer alanlar açısından bu konu tartışmalı niteliğini korumaktadır.

Vicdani reddin halen en yaygın görülen biçimini askerlik hizmetlerinde vicdani ret oluşturmaktadır ve askerlik hizmetlerinde vicdani reddin uluslararası insan hakları hukukunda ulaştığı konum dikkat çekicidir. Numandiyalı Maximilian'ın 295 yılında Roma ordusunda askerlik yapmayı reddetmesiyle ilk kez ortaya çıkan askerlik hizmetlerinin vicdani reddi konusunda uluslararası insan hakları hukuku açısından en önemli dönüm noktasını 2011 yılında AİHM tarafından verilen Bayatyan v Ermenistan kararı oluşturmaktadır. Bu karar ile askerlik hizmetlerinde vicdani reddin bir insan hakkı olduğu ortaya konulmuştur.

Bununla birlikte askerlik hizmetlerinin vicdani reddi konusundaki tartışmalar son bulmuş değildir. Bu hak kabul edildikten sonra sağlanması gereken standartların neler olduğu, vicdani ret hakkından kimlerin hangi sürede yararlanabileceği gibi unsurlar tartışmalı niteliğini korurken özellikle Avrupa ülkelerinde hakim olan zorunlu askerlik sisteminin terk edilerek profesyonel ordulara geçilmesi eğilimi vicdani reddin profesyonel ordular içerisinde mümkün olup olmayacağı tartışmasını doğurmuştur.

Askerlik hizmetlerinde vicdani ret konusuna Türkiye'nin yüklediği anlamlar insan haklarının korunması konusunda ortak sorumluluklara sahip olduğu Avrupa ülkelerine göre oldukça farklıdır. Bu farklılığın temel nedenini kültürel kodlar ve askerlik hizmetinin toplumsal niteliği oluşturmaktadır. Türkiye'de bir tabu olarak görülen vicdani ret konusunda hiçbir yasal düzenleme bulunmamakta toplumsal değerler ile Türkiye'nin uluslararası insan hakları hukukundan doğan sorumlulukları adeta çatışmaktadır.

Bu tezin amacı vicdani ret konusunda genel bir değerlendirme yapılarak kuramsal temelleri ve tarihsel gelişiminin izlenmesi yoluyla bu kavramın günümüzde kazandığı anlamın ve uygulama şekillerinin tespit edilmesidir. Bu kapsamda çalışmanın ilk bölümünde vicdani reddin kavramsal çerçevesi ele alınarak vicdan, vicdan özgürlüğü ve vicdani ret kavramları irdelenecektir.

Tezin ikinci bölümünden itibaren vicdani reddin en yaygın görünüş biçimi olan askerlik hizmetlerinin vicdani reddi konusuna odaklanılacaktır. Bu kapsamda tezin ikinci bölümünde vicdani reddin benzer kavramlardan ayırt edilmesini sağlayan noktalar tespit edilecek, vicdani retçileri askerlik hizmetlerini reddetmeye iten sebepler ile vicdani retçilerin reddetme biçimleri incelenecektir.

Tezin üçüncü bölümünde vicdani ret konusunun uluslararası insan hakları hukukunda ele alınış biçimi irdelenecektir. Bu kapsamda hem küresel ölçekte Birleşmiş Milletler tarafından hem de bölgesel ölçekte Avrupa, Afrika ve Amerika kıtaları özelindeki insan hakları örgütleri tarafından vicdani reddin korunması konusunda yapılan çalışmalar tespit edilerek değerlendirilecektir.

Tezin dördüncü ve son bölümünde ise Türkiye'nin vicdani ret konusuna yaklaşımı incelenecek, bu yaklaşımı etkileyen unsurlar Türkiye'nin toplumsal yapısında aranacak ve vicdani reddin Türk tarihindeki yeri araştırılacaktır. Ayrıca

Türk hukukunda vicdani retle ilişkilendirilebilecek düzenlemeler olup olmadığı tespit edilecek ve Türkiye'nin vicdani ret konusunda uluslararası insan hakları hukukundan doğan sorumlulukları olup olmadığı belirlenecektir.



BİRİNCİ BÖLÜM

VİCDAN, VİCDAN ÖZGÜRLÜĞÜ VE VİCDANİ RET

IVİCDAN VE VİCDAN ÖZGÜRLÜĞÜ KAVRAMLARI

A. Genel Olarak

Arapça kökenli bir sözcük olan vicdanın kelime anlamı; “Kişiyi kendi davranışları hakkında bir yargıda bulunmaya iten, kişinin kendi ahlak değerleri üzerine dolaysız ve kendiliğinden yargılama yapmasını sağlayan güç” olarak ifade edilmektedir¹.

Vicdan, insanın görgü ve bilgileriyle kendisini yargılama yetkisi olarak da tanımlanabilir². Cicero ve Seneca vicdanın davranışlarımızı suçlayan ya da savunan bir iç ses olduğunu söylemişlerdir. Skolastik felsefede ise vicdan aklın yasası olarak görülmüş, vicdanın insana Tanrı tarafından verildiği kabul edilmiştir. Joseph Butler ise vicdanı, yüreğin olaylara yönelmiş algısı olarak tanımlamış, onun tüm güdülenmeler üzerinde mutlak bir otoritesi olduğunu söylemiştir³. Kant, vicdanı başlı başına bir görev duygusu olarak görmüştür. Nietzsche, gerçek vicdanın insanın kendisini onaylamasından kaynaklandığını öne sürmüştür⁴. Arendt’e göre ise vicdan; bireyin benlik ve bütünlüğünün taşıyıcısıdır ve bireyin kendince tanımladığı tüm değerlerin ifadesidir. Arendt ayrıca vicdanın tümüyle apolitik ve subjektif bir kavram olduğunu ifade etmiştir⁵. Bir başka vicdan tanımına göre ise vicdan yalnızca düşünsel bir olgu olmayıp kişiyi öznel olan doğruya yönlendirebilmek hususunda rol sahibidir⁶. Şair Nilgün Marmara, hepimizin içinde bir polis olduğunu ve bu polisin

¹Türk Dil Kurumu, **Büyük Türkçe Sözlük**,
http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.59c81e7d1442f1.24750579, (25.09.2017)

² Orhan Hançerlioğlu, **Felsefe Ansiklopedisi Kavramlar ve Akımlar**, Remzi Kitabevi, 3.baskı, İstanbul, 2000, s.199’ dan aktaran Barış Esmer, **Türkiye’de ve Dünyada Vicdani Ret**, Propaganda Yayınları, 2012, s.22.

³ Orhan Hançerlioğlu, s.199.

⁴ Erich Fromm, **Erdem ve Mutluluk**, çev. Ayda Yörükkan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 1994, s.171,172.

⁵ H. Arendt, “Sivil İtaatsizlik”, **Kamu Vicdanına Çağrı: Sivil İtaatsizlik**, çev. Yakup Coşar, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2001, s.85.

⁶ Bernard Wand, “The Content and Fuction of Conscience”, **The Journal of Philosophy**, Vol: 58 No: 24, 1961, s.766.

vicdanlarımız olduğunu söylemiştir. Romalı düşünür Syrusise ise, “kanun olmadığına bile vicdan vardı.” demiştir.

Bütün bu tanımlamalar ışığında vicdan kavramının kişinin öz benliğiyle ilgili olduğu, kişinin kendisini denetlemesinde ve yargılamasında, hangi davranışın iyi-doğru hangi davranışın kötü-yanlış olduğunu tespit etmesinde etkili bir kavram olduğu söylenilebilir. Dolayısıyla vicdan, insanın salt insan olma niteliği sebebiyle haiz olduğu ve onu eylemleri üzerinde yargıda bulunmaya zorlayan bir öz bilinçtir.

Vicdan kavramının incelenmesinde temel tartışma alanı vicdanın kaynağına ilişkindir. Vicdan doğuştan sahip olduğumuz bir yeti midir yoksa zamanla edindiğimiz deneyimler sonucunda mı kazanılır? Bu soruya çeşitli cevaplar verilmiştir. İslam dünyası genellikle vicdanı insanların doğuştan sahip olduğu bir yeti, güdü olarak kabul etmiş ve bu temel üzerinden ele alarak incelemiştir⁷. Batı dünyasında ise bu konuda ikilik göze çarpmaktadır. Bazı düşünürler ahlak yasalarının ve dolayısıyla vicdan kavramının doğuştan geldiğini savunurken bazıları ise bunların deneyimler sonucunda edinilen edimler olduğunu savunmuşlardır.

J.Locke’a göre ahlaki ve vicdani değerler insan zihninde doğuştan yer almazlar. İnsanın doğuştan hiçbir bilgiye sahip olmayıp daha sonra deney yöntemiyle bilgi edinmesine paralel olarak bu değerler de sonradan kazanılırlar. Bu duruma kanıt olarak yeryüzündeki bütün insanların kabul ettiği ortak ve evrensel bir ahlak düzeninin olmayışı gösterilebilir. Ona göre haz veren şey iyi, acı veren şey ise kötüdür. Fakat sadece haz ve akıl vicdan değerlerin oluşmasında yetersiz kalacağı için tanrısal bir iradenin ahlak yasası koyarak yaptırım uygulayacağını da ileri sürmüştür⁸.

Rousseau vicdanı ilahi bir içgüdü olarak nitelendirmiştir ve onu bir kılavuz olarak kabul etmiştir. Ona göre vicdan insanı doğru olana götüren, insan ruhunun derinliklerinden gelen bir sestir ve bu sesin kaynağı Tanrı’dır. Yani vicdan insan ruhunda yazılı olan sonsuz yasaların adıdır. Rousseau’ya göre insanlar iyiyi ya da

⁷ İslam filozoflarının bu konudaki görüşleri için bkz. Davut Ceylan, “ Vicdan Kavramına Psikolojik ve Dini Yaklaşımlar”, **Katre Uluslararası İnsan Araştırmaları Dergisi**”, Sayı:3, 2017, s.188.

⁸ John Locke, **İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Deneme**, çev. Meral Delikara Topçu, Öteki Matbaası, Ankara, 2000, s.78-84.

kötüyü seçme özgürlüğüne sahiptir, iyiyi seçmek aynı zamanda Tanrısal düzeni seçmek anlamına gelir ki bu ancak vicdana uygun davranmak ile mümkündür⁹.

Kant'a göre ise vicdan kişinin kendi davranışlarını mevcut ahlak yasaları içinde değerlendirdiğinde duyduğu acı verici bir duygudur. Bu ahlak yasalarına aykırı bir eylem yaptığında kişi tüm kendini aklama çalışmalarına ve eylemine bulduğu gerekçelere rağmen susturamadığı bir davacıyla karşı karşıya kalmaktadır. İşte kişiye bu şekilde sürekli pişmanlık duygusu yaşatan yeti vicdandır. Ona göre ahlaki ödevler kendiliğinden var olma niteliği taşımaktadır. Bunun sonucu olarak da onun felsefesinde vicdan kavramı insanın doğuştan sahip olduğu nesnel bir yeti olma özelliği göstermektedir¹⁰.

Erich Fromm ise vicdan kavramını kaynağına göre otoriter vicdan ve hümanist vicdan olarak ikiye ayırmaktadır. Ona göre otoriter vicdan içe mal edilmiş bir dış otoritenin sesidir. Anne-babanın veya devletin otoritesi buna örnek olarak gösterilebilir. Bu durumda kişinin kendi vicdanından kaynaklı suçluluk duyduğunu düşündüğü olay aslında otorite karşısında duyduğu korkudan başka bir şey değildir. Hümanist vicdan ise gerçek benliğimizin sesidir ve kendimizin kendimize karşı gösterdiği tepkidir¹¹.

Vicdanın doğuştan sahip olunan bir güdü olduğunun savunulması durumunda vicdan kavramının nesnel bir kavram olduğu kabul edilmiş olur. Bu durumda her ne kadar çevresel faktörlerden ve insanın yaşayış tarzından ekilense de vicdan genel olarak insanın doğasında bulunan özerk bir yapıdır. Diğer görüşe göre ise vicdan, insanın yaşanmışlıkları çerçevesinde sonradan kazanılan bir deneyimdir¹².

Vicdan kavramı ahlak felsefesine ilişkin bir kavramdır ve kişinin kendi iç mekanizmasıyla iyi-kötü ayrımı yapabilmesi esasına dayanmaktadır. Felsefi-etik bir kavram olan "vicdan" kavramının hukuki bir kavrama dönüştürülmesi kendi içerisinde çeşitli zorluklar taşımaktadır. Bu durum özellikle vicdan kavramının anayasal bir hak olarak düzenlenmesinde kendisini göstermektedir. Böyle bir durumda vicdan kavramının benimsenen dünya görüşüne göre tanımlanarak anayasal

⁹ Zdenko Kodolja, "The Voice of Conscience in Rousseau's Emile", **Ethics and Education**, Vol:10, No:2, 2015, s.200-203.

¹⁰ Immanuel Kant, **Pratik Aklın Eleştirisi**, Türkiye Felsefe Kurumu, 3. baskı, Ankara, 1999, s.107-109.

¹¹ Erich Fromm, s.172-202.

¹² Davut Ceylan, "Vicdan Kavramına Psikolojik ve Dini Yaklaşımlar", **Katre Uluslararası İnsan Araştırmaları Dergisi**", Sayı:3, 2017, s.196,197.

bir kurum haline getirilmesi söz konusu olmaktadır. Bu ise etik anlamdaki vicdan kavramının belirli bir dünya görüşü çerçevesinde somutlaştırılması yani daraltılması anlamına gelecektir¹³.

Kişilerin iç dünyasına ait bir kavram olan vicdanın hukuk düzlemine aktarılması çabası herkes için aynı anlamı taşıyan objektif bir vicdan arayışı sonucunu doğuracaktır. Medeni ve Siyasal Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme'nin hazırlık çalışmalarında da belirtildiği üzere vicdan, imana dayalı dini görüşlerin aksine kendi içerisinde hem dini inançlardan beslenen hem felsefi hem de bilimsel kavramlara atfedilebilir bir kavramdır¹⁴. Doğuştan gelen bir iyi-kötü, doğru-yanlış değerlendirmesi yapma yetisine sahip olan kişiler, vicdani kanaatlerini etkileyebilecek dini, manevi, felsefi, insancıl vb. pek çok faktörün etkisi altındadır. Bu sebeple kişilerce yapılan iyi-kötü, doğru-yanlış değerlendirmelerinin kişiden kişiye farklılık göstermesi kaçınılmazdır¹⁵.

Sonuç olarak objektif bir vicdandan bahsedilmesi mümkün olmayıp bu durum vicdanın hukuki bir kurum haline getirilmesinde ciddi sorunlar doğurmaktadır. Tüm insanlar için geçerli ortak bir vicdan anlayışı yaratılması ve bu konuda genel geçer kurallar konulması mümkün olmadığından vicdanın hangi yönleriyle hukuken korunmaya değer olduğu konusu her dönemde tartışmalı niteliğini korumaktadır.

B. Vicdan Özgürlüğü

Vicdan özgürlüğü en basit şekliyle kişilerin vicdani kanaatlere sahip olması ve bu vicdani kanaatlerine uygun yaşayabilmeleri özgürlüğü olarak tanımlanabilir. Vicdani bir kanaatin mevzu bahis olduğu her durum vicdan özgürlüğünün alanına girmektedir. Vicdan özgürlüğünün özünde ise kişilerin kendi kaderlerini tayin

¹³ Esra Atalay, "Vicdan Özgürlüğü", **İnsan Hakları Yıllığı Dergisi**, Cilt:1 Sayı:21-22, 2000, s.122. Eric D'Arcy, **Conscience and Its Right to Freedom**, Sheed and Ward, New York, 1961, s. 206. Patrick Lenta, "Freedom of Conscience and the Value of Personal Integrity", **Ratio Juris**, Cilt: 29, Sayı:2, Haziran 2016, s. 261. M. Afzal Wani, "Freedom of Conscience: Constitutional Foundations and Limits", **Journal of the Indian Law Institute**, Cilt: 42, Sayı: 2/4, Nisan- Aralık 2000, s. 289.

¹⁴ L. M. Hammer, **The International Human Right to Freedom of Conscience: Some Suggestions for Its Development and Application**, Asgate, Dartmouth, 2001, s.16'dan aktaran Özgür Heval Çınar, **Uluslararası İnsan Hakları Hukukunda Vicdani Red ve Türkiye**, çev. Defne Orhun, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2014, s.12.

¹⁵ Özgür Heval Çınar, **Uluslararası İnsan Hakları Hukukunda Vicdani Red ve Türkiye**, çev. Defne Orhun, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2014, s.12.

edebilmeleri ve benliklerine saygı duyulmasını istemeleri yer almaktadır¹⁶. Kişilerin kanaat oluşturmalarını etkileyen dini, felsefi, siyasi, ahlaki, etik vb pek çok faktör bulunmaktadır.

Vicdan özgürlüğü temelde devlete bireylerin vicdani alanına dokunmama, müdahale etmeme sorumluluğu yüklemektedir ve bu niteliğinden ötürü bir negatif statü hakkıdır. Bununla birlikte devleti, kişilerin vicdani kanaatlerinin gereğinin gerçekleştirilebileceği bir ortamda yaşayabilmeleri için gerekli düzenlemeleri yapmakla da yükümlü kılar. Bu durumda devletten olumlu bir edim talep edilmesi söz konusu olduğundan vicdan özgürlüğü hakkı bu yönüyle bir pozitif statü hakkıdır. Devletin, bir temel hakkın sadece varlığını kabul etmesi ve hakka müdahale etmemesi günümüzde o hakkın tam manasıyla korunabilmesi için yeterli görülmemektedir. Devlet, bireylerin haklarını etkin ve uygun şekilde kullanmasını sağlamakla yükümlüdür. Bunun sağlanması da devlete o temel hakkın konusunu teşkil eden özgürlük alanının oluşturulması, korunması ve geliştirilmesi ödevinin de yüklenmesi ile mümkündür. Vicdan özgürlüğü hakkı açısından da bu durum böyledir. Devletin, bireylere vicdani kanaatlerine uygun şekilde yaşayabilecekleri bir ortam sunma yükümlülüğü vardır. Bunun hayata geçirilmesi devletin bireylerin vicdani kanaatlerine uygun olabilecek alternatifler üretmesiyle mümkün olur. Mahkemede dinsel içerikli yemin yerine alternatif başka bir yemin etmenin de mümkün olması bu duruma örnek olarak gösterilebilir¹⁷.

Dolayısıyla vicdan özgürlüğünün tam anlamıyla gerçekleştirilmesi devletin bu hakkı tanıması ve hakka müdahale etmemesi kadar bu hakkın gerçekleşebileceği uygun ortamı hazırlamasıyla da mümkün olmaktadır. Bireylerin vicdani kanaatlerinin var olan yükümlülükler ile aykırı düşmesi durumunda o yükümlülüklerle eşit değerde ve külfette, ayrımcılığa neden olmayacak alternatif bir yükümlülük üretilmesi ile bu ortam hazırlanabilir. Burada önemli olan bir diğer husus ise bu alternatifini seçerek vicdan özgürlüğü hakkını kullanan kişinin dezavantajlı bir konuma düşürülmemesi gerekliliğidir.

¹⁶ Tolga Şirin ve diğerleri, **Türkiye’de Din ve Vicdan Özgürlüğü: Sorunlar Tespitler ve Çözüm Önerileri**, Türkiye Barolar Birliği Yayınları, Ankara, 2016, s.21.

¹⁷ G.U Freihalter, **Gewissenfreiheit**, Berlin, 1973, s.177-180,196-200’den aktaran Esra Atalay, “Vicdan Özgürlüğü”, **İnsan Hakları Yıllığı Dergisi**, Cilt:1 Sayı:21-22, 2000 s.126.

Vicdan özgürlüğü hakkını kullanan kişinin ayrımcılığa maruz kalmaması için eşitlik ilkesi gereği alternatiflerin eşit değerde olması ve onu kullananlara ne bir avantaj ne de dezavantaj getirmesi gerekmektedir. Bu ise kamusal yükümlülüklerin alternatif ifa biçimlerinin devlet tarafından aynı derecede makbul kabul edilmesiyle mümkün olabilir. Örneğin, yargılama sırasında tanık olarak dinlenen kişiye dini unsurların bulunmadığı bir formülle yemin imkanı tanınırsa bu alternatifi seçen kişinin tanıklığı ile dini unsurlar içeren yemini ederek tanıklık yapan kişilerin tanıklığı arasında ispat kuvveti ve güvenilirlik açısından herhangi bir fark olmamalı, bunlar aynı muameleye tabi tutulmalıdır¹⁸.

Doktrinde vicdan özgürlüğünün kapsamı konusunda iki farklı görüş bulunmaktadır:

İlk görüş vicdan özgürlüğünün sadece vicdani kanaat oluşturma alanını koruduğu yönündedir¹⁹. Bu görüşün temelinde toplumsal hukuk düzeninin bireylerin vicdani kanaatleri ile ihlal edilmemesi gerektiği düşüncesi yatmaktadır. Bir toplumda o toplumda bulunan kişi sayısı kadar vicdani kanaat bulunması olası olduğuna göre bu kanaatlerden bazılarının pozitif hukuk ile çatışması oldukça doğaldır ve bahsedilen görüşe göre, böyle bir durumda pozitif hukuk ile çatışan vicdani kanaatin dışa vurulması toplumsal düzene zarar verebilmektedir. Bu görüşe göre hukuk düzeni sadece bireyin iç dünyasında belli bir ahlaki ve metafizik görüşü benimseme ve bu sistem içerisinde serbestçe vicdani kanaatini oluşturma hakkını korumalıdır²⁰. Burada sağlanan koruma esasen kişinin iç dünyasının korunmasıdır. Bu koruma niteliği gereği sınırsız bir korumadır. Fakat bu görüşe göre bireylerin kendi iç dünyalarında oluşturdukları değer, inanç veya kanaatlerin hayata geçirilmesinin yasalarla çelişmesi durumu vicdan özgürlüğünün kapsamı dışındadır. Bir başka deyişle bireylerin vicdani kanaatleri sonucunda buldukları eylemler pozitif hukuk kurallarıyla çeliştiğinde mutlaka o pozitif hukuk kuralı uygulanmalıdır.

Vicdan özgürlüğünün kapsamı konusundaki bu ilk görüş sonuç olarak, temelde vicdan özgürlüğünün asıl koruma alanının sadece vicdani alandaki düşünce özgürlüğünün korunması olduğunu savunur ve bireylerin iç dünyasının

¹⁸ Esra Atalay, s.127.

¹⁹ H.J. Scholler, *Diefreiheit des Gesdewissens*, Berlin, 1958 s.130'dan aktaran Esra Atalay, "Vicdan Özgürlüğü", **İnsan Hakları Yıllığı Dergisi**, Cilt:1 Sayı:21-22, 2000, s.127.

²⁰ Esra Atalay, s.127.

dokunulmazlığının garantisini oluşturur. Bu garanti devletlerin beyin yıkama, hipnoz, narkoanaliz veya ilaçlarla bireyin psikolojik alanına müdahalesine edememesi anlamına gelmektedir²¹.

Vicdan özgürlüğünün kapsamına dair doktrinde bulunan ikinci görüş ise vicdan özgürlüğünün kapsamının yalnızca vicdani kanaat oluşturmaktan ibaret olmayıp vicdani kanaatin gereklerinin yerine getirilmesinin de bu özgürlüğün kapsamında bulunduğunu savunmaktadır.

Vicdan özgürlüğü hakkının kapsamının sadece vicdani kanaat oluşumunu korumak suretiyle bireylerin iç dünyasının korunması olduğu kabul edilirse söz konusu korumanın sınırlanmaz olduğu söylenebilir. Hukuk düzeninin ancak bireylerin dış dünyaya yansıyan davranışlarını düzenlediği göz önünde bulundurulsa bu durumda vicdan özgürlüğü hakkı ile ilgili yasal bir düzenleme yapılmasının esasen pratik bir faydası bulunmayacaktır.

Bu sebeple vicdan özgürlüğünün salt bireyin iç dünyasında korunması bu hakkın gerçek anlamda gerçekleştirilebilmesini sağlayamaz. Kişilerin serbest vicdani kanaat oluşturması elbette önemlidir ancak yeterli değildir. Bu kanaatlerini dış dünyaya aktarması da gereklidir. Bu hak ile esasen korunan bireylerin birtakım serbest vicdani kanaatlere sahip olma ve bu kanaatlerine göre hayatlarını idame ettirebilme hakkıdır. Bireyin sahip olduğu vicdani kanaatin gereğini yerine getirmesinin, bu kanaate uygun bir yaşam sürdürmesinin ve devletin bunların sağlanabilmesi için gerekli önlemleri almasının bu hakkın kapsamı dışında kabul edilmesi vicdan kavramının özüne aykırılık teşkil etmektedir.

Vicdanın insanın yalnızca insan olduğu için sahip olduğu bir yeti olduğunu yani herkesin doğuştan vicdana sahip olduğunu dile getiren pek çok düşünür bulunmaktadır. Vicdan kavramının insan olma özelliğinin bir ürünü olduğunun kabul edilmesi durumunda, vicdani kanaatlerin gereğinin yerine getirilmesinin bu özgürlüğün kapsamına girip girmediği yönündeki tartışma insan onuru kavramıyla da doğrudan ilişkili olacaktır. Kişilerin vicdani kanaatlerine uygun yaşamlar sürdürmelerinin hakkın kapsamı dışında olduğunun kabul edilmesi insan onurunu zedeleyici niteliktedir. Elbette kişilerin vicdani kanaatlerini yerine getirme hakkı,

²¹ Esra Atalay, s.17

serbest vicdani kanaat oluşturmada olduğu gibi sınırsız nitelikte olamaz. Hukuk düzenlerince bu hakkın makul ve ölçülü sebeplerle sınırlandırılması mümkündür²².

Vicdan özgürlüğü hakkı Anayasamız madde 24'te düzenlenmiştir. Din ve vicdan hürriyeti başlıklı bu maddeye göre *“herkes vicdan, dini inanç ve kanaat hürriyetine sahiptir.”* Bu maddede vicdan özgürlüğünün, din ve inanç hürriyeti ile arasında bir ayırım yapılmaksızın aynı madde metni içerisinde düzenlendiği görülmektedir. Bu durumun sebebi olarak tarihi gelişim süreçleri boyunca din ve vicdan özgürlüklerinin birlikte gelişim göstermiş olmaları gösterilebilir.

Bu madde ile bireylerin iç dünyasına ilişkin olan vicdani kanaat oluşturma hakkının korunduğu açıktır. Ancak vicdani kanaat oluşturma hakkının yanı sıra bu kanaatleri açıklamaya zorlanamama ve kanaatlerinin gereğini yerine getirip getirememeye haklarının korunup korunmadığı açıkça düzenlenmemiştir. Aynı maddenin ikinci ve üçüncü fıkralarında *“14 üncü madde hükümlerine aykırı olmamak şartıyla ibadet, dini ayin ve törenler serbesttir. Kimse, ibadete, dini ayin ve törenlere katılmaya, dini inanç ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz; dini inanç ve kanaatlerinden dolayı kınanamaz ve suçlanamaz.”* ifadeleri ile din ve inanç özgürlüğüne ilişkin olarak dini inanç ve kanaatleri açıklamaya zorlanamama ve dini inanç ve kanaatlerinin gereğini yerine getirebilme hakkı açıkça tanınmıştır.

Vicdani kanaate uygun davranışta bulunma hakkının Anayasanın 24. maddesi kapsamında olup olmadığı madde metninde geçen “kanaat” sözcüğünün yorumlanmasıyla anlaşılabilir. Anayasa koyucu dini inanç ve kanaat kavramlarını birlikte kullanmıştır. Bu birlikteliğin iki anlamı olabilir. Şekilci bir bakış açısına göre madde 24'ün birinci fıkrasındaki dini inanç ve kanaat ifadesi, dini inanç ve dini kanaat anlamına gelebilir. Ancak kanaat kavramının anlamının bir önermenin doğruluğu konusunda önemli bir düzeye gelmiş inanç olduğu düşünülürse maddede bu şekilde düzenleme yapılmasının amacının dini inancın yanında dini kanaatin de korunması olduğu söylenemez. Bu yoruma göre kanaat de esasen belirli bir inançtır ve dini inanç ve dini kanaat şeklinde iki kez tekrarlanarak korunmasında pratikte bir anlam yoktur. Bu sebeple burada kanaat deyimini ile anlatılmak istenen dini inançlar

²² İnsan onuru kavramı hakkında detaylı bilgi için bakınız. Oğuz Şimşek, **Anayasa Hukukunda İnsan Onuru Kavramı ve Korunması**, (yayımlanmamış doktora tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 1999. Kahan Onur Arslan, “İnsan Onuru Kavramı Ve Koruma Tedbirleri Bağlamında Temel Bir İlke Olarak İnsan Onurunun Korunması”, **Türkiye Barolar Birliği Dergisi**, Sayı:120, 2015, ss.155-172.

ve din dışı kanaatler, yani dünyevi görüşlerdir. Zira Anayasamızın 2. maddesinde cumhuriyetimizin niteliklerinden birisi olarak belirtilen laiklik ilkesi de böylesi bir yorumu gerektirir. Çünkü laikliğin gerçekleştirilebilmesi için dini inanç ve kanaatler kadar din dışı ve hatta din karşıtı görüşler ve kanaatler de korunmalıdır. Bu sebeple Anayasa madde 24'ün 3. fıkrasının “kimse dini inançlarını ve dünya görüşüne dayanan kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz, dini inançları ve dünya görüşüne dayanan kanaatlerinden dolayı suçlanamaz kınanamaz.” şeklinde anlaşılması gerekmektedir²³.

Böyle bir yorum yapılması Anayasanın 24. madde hükmü gereğince dini inanç ve vicdani kanaatin eş düzeyde korunacağı anlamına gelmektedir. Böylelikle vicdani kanaat oluşturma hakkı kadar bu kanaatlerin açıklanmaya zorlanmaması ve gereğinin yerine getirilmesi hakkı da koruma altına alınmış olur. Ancak hangi yorum yapılırsa yapılsın Anayasanın 90. maddesi göz önüne alındığında ulaşılabilecek sonuç aynı olacaktır. Bu maddenin beşinci fıkrasına göre “*usulüne göre yürürlüğe konulmuş milletlerarası antlaşmalar kanun hükmündedir. Bunlar hakkında anayasaya aykırılık iddiası ile Anayasa Mahkemesine başvurulamaz. Usulüne göre yürürlüğe konulmuş temel hak ve özgürlüklere ilişkin milletlerarası antlaşmalarla kanunların aynı konuda farklı hükümler içermesi nedeniyle çıkabilecek uyuşmazlıklarda milletlerarası antlaşma hükümleri esas alınır.*” Temel hak ve özgürlüklere ilişkin milletlerarası antlaşmanın kanunlarla çatışması halinde bu antlaşma hükümleri uygulanır ve bu antlaşma hükümlerinin anayasaya aykırılığı savunulamaz.

Bu doğrultuda Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin (AİHS) 9. Maddesinin incelenmesi gereklidir. Bu madde metnine göre “*Herkes düşünce, vicdan ve din özgürlüğüne sahiptir; bu hak, din veya inanç değiştirme özgürlüğü ile tek başına veya topluca, kamuya açık veya kapalı ibadet, öğretim, uygulama ve ayin yapmak suretiyle dinini veya inancını açıklama özgürlüğünü de içerir.*”

Bu maddeyle vicdan özgürlüğü güvence altına alınmıştır. AİHS'nin 9. maddesi anlamında vicdan özgürlüğünün şunları kapsadığı söylenebilir: inanca sahip olma

²³ Esra Atalay, s.129. Hande Seher Demir, “Türkiye’de İnanç Özgürlüğünün Kapsamı ve Sınırlandırılmasında Sorunlar”, **Ankara Barosu Uluslararası Hukuk Kurultayı**, 10- 14 Ocak 2012, 1. Cilt, Ankara, 2012, s. 223. Hasan Vural, “Anayasada Din Özgürlüğü”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt: 69, No:2, 2014, s.262- 265.

hakkı, inancı değiştirme özgürlüğü ve inancını açıklama özgürlüğü. Böylece bu düzenlemeyle kanaate uygun davranma özgürlüğü de garanti altına alınmaktadır. Bu madde ile birlikte yorumlandığında Anayasa madde 24'te düzenlenen vicdan özgürlüğü kavramının vicdani gereklere uygun şekilde davranma özgürlüğünü de kapsadığı söylenebilir²⁴.

Madde metninde belirtilen inanç kavramı salt dini inançlar anlamına gelmemektedir. Maddede de “*din veya inanç*” denilerek din ve inanç kavramlarının eşdeğer olmadığı ifade edilmiştir. Bu durumun sonucu olarak inancın kaynağı dini olabileceğı gibi felsefi veya kültürel bir takım unsurlara da dayanabilir.

C. Vicdan ve Vicdan Özgürlüğü Kavramlarının Düşünsel Gelişimi ve Tarihsel Arkapları

Tarihsel süreç içerisinde incelendiğinde vicdan ve vicdan özgürlüğü kavramlarının din özgürlüğü ile iç içe geçmiş bir şekilde gelişim gösterdiği gözlemlenmektedir. Bu durumun bir sonucu olarak din özgürlüğü ile vicdan özgürlüğü günümüzde bile sıkı bir ilişki içerisinde dir. Uluslararası nitelikli pek çok belgede bu iki özgürlük birlikte düzenlenmiştir²⁵.

Zamanla vicdan özgürlüğü, din özgürlüğünden ayrılarak seküler ve öznel bir nitelik kazanmıştır. Vicdan ve vicdan özgürlüğü kavramlarının tarihsel açıdan incelenmesi, bugün sahip olduğu seküler niteliğı nasıl ve hangi koşullarda kazandığının anlaşılması açısından önemlidir²⁶.

Tarihte vicdan kavramının açıkça öne çıktığı ilk eserlerden biri şüphesiz ki milattan önce 5. yüzyılda Antik Yunanda Sophokles tarafından yazılmış bir tragedya olan Antigone'dir. Bu eserde kral tarafından hain ilan edilen ve törenle gömülmesi yasaklanan kardeşinin cesedini bir kayalığa bırakmak ile Tanrıların emirlerine uyarak törenle gömmek arasında seçim yapmak zorunda kalan Antigone'nin hikayesi

²⁴ Esra Atalay, s.129.

²⁵ Bkz. İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi 18. Madde, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi 9. Madde, Medeni ve Siyasal Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme 18. Madde, Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesi 12. Madde, Afrika İnsan ve Halkların Hakları Sözleşmesi 8. Madde.

²⁶ Özgür Heval Çınar, s.13.

anlatılır²⁷. Burada esasen öne çıkan Tanrısal olan vicdan yasaları ile devlet erkinin baskıcı mekanizmasının çatışmasıdır ve Antigone vicdan muhakemesi yaparak polis yasalarını çiğner ve evrensel adalet anlayışına ulaşır.

Roma İmparatorluğunda ise Hristiyanlık ilk kez ortaya çıktığında marjinal bir azınlık dini olarak görülerek şiddetle reddedilmiş, o dini benimseyenler çeşitli baskılara ve zulme maruz kalmışlardır²⁸. Bu dönemde bir din adamı olan Tertullianus eserlerinde, kimsenin belli bir inanca sahip olmaya zorlanamayacağını savunmuştur. Konu olarak inanç özgürlüğünü ele almış, Hristiyanlığa duyulan inancın zorla elde edilemeyeceğini savunmuştur. Onun eserlerinde dini hoşgörü vurgulanmakla birlikte vicdan kavramı sadece dinsel bir çerçevede ele alınmıştır²⁹.

Başlangıçta İsa'nın tüm insanlara cennetin yolunu göstermek amacı taşıması nedeniyle Hristiyanlığın öbür dünya ile ilgilenmesi, ilk Hristiyanları siyaset karşıtı eğilimlere yöneltmiştir. İlk Hristiyanlar siyasi hayata ilgi göstermemiş ve ruhani alanı devlet iktidarının dışında tutarak Tanrı karşısında eşit olan insanların vicdan özgürlüklerini sağlama amacı taşımışlardır³⁰.

Bu dönemlerde baskı gören ve zulme uğrayan Hristiyanlar dini hoşgörüyü savunmaktaydı. Fakat Hristiyanlığın Roma İmparatorluğu içerisinde güç kazanmasıyla birlikte bu durum da değişmeye başlamıştır. İmparator Galerius 311 yılına bir Hoşgörü Fermanı yayınlarak Hristiyanlara varlıklarını sürdürme ve kendi ibadet yerlerini inşa etme gibi bir takım haklar tanımış ancak bu hakların daima kamu düzenini tehdit etmeden kullanılması gerektiğini belirtmiştir³¹.

313 yılında Roma İmparatoru Konstantin tarafında ilan edilen Milano Fermanı ise Hristiyanlar için bir dönüm noktası olmuştur. Bu fermanla Hristiyan kilisesine ve diğer dinlere hoşgörülü yaklaşılacağı garanti altına alınmış, herkesin

²⁷ Detaylı bilgi için bakınız; Sophokles, **Antigone**, çev. Ari Koçona, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016.

²⁸ Mustafa Topal, **Ulus Düşünmek**, Özgür Üniversite Kitaplığı: 37, Maki Basın Yayın, 1.Baskı, Ankara, 2003, s.158,159'dan aktaran Serkan Ekiz, **Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Kapsamında Din ve İnanç Özgürlüğü**, (yayınlanmamış doktora tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2007, s.10.

²⁹ Özgür Heval Çınar, s.14.

³⁰ Mehmet Akad ve diğerleri, **Genel Kamu Hukuku**, Der Yayınları, İstanbul, 2017, s.47.

³¹ Henry Bettenson, Chris Maunder (Ed.), **Documents of the Christian Church**, Oxford University Press, 3rd Edition, New York, 1999, s.16.

kendi arzu ettiği dine uyması esası benimsenmiştir³². Bu dönemden sonra Roma İmparatorluğunda Hristiyan olmayan toplulukların dezavantajlı konuma geldikleri ve üzerlerinde çeşitli baskılar oluşmaya başladığı söylenebilir. Özellikle 380 yılında İmparator Theodosius döneminde Hristiyanlığın devlet dini haline gelmesiyle bir zamanlar kendisine yapılan baskı ve zulmü devlet eliyle diğer dinlerden olanlara yapar hale gelmiştir³³. Bu dönemden sonra Hristiyan olmayan topluluklara yapılan baskı giderek artmış, kilise adeta devlet yönetiminde hakim bir güç haline gelmiştir.

Erken Ortaçağda yani 5. yüzyıldan itibaren Roma İmparatorluğu içerisinde güç kazanan kilise 10. yüzyılda geniş topraklara sahip olmanın yanı sıra Batı Avrupa'nın en önemli kurumu haline gelmiştir. Kilisenin siyasal güce kavuşması ise 11. yüzyılda Haçlı seferlerinin sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Papa 1075 yılında bir fermanla iktidarların kaynağının Tanrısal olduğunu ve dünyevi iktidarın kiliseye karşı itaatkar olması gerektiğini ilan etmiştir. Artık Tanrıya ulaşmanın yolunun kiliseye mutlak itaatle gerçekleşeceği savı ileri sürülmekteydi. Ortaçağ Avrupası'nda kilise ve hükümdarın baskısı altında olan insan, kilise dogmalarına uymadığında Engizisyonla karşı karşıya kalmaktaydı³⁴.

Avrupa tarihinin bu döneminde Hristiyanlar din ve inanç özgürlüğünü sağlamak için her türlü imkana sahip olmuşlardır ancak Hristiyanlık inancının içeriği ve uygulanışı kilise tarafından belirlenmiş, bu kapsamın dışındaki inançlara hiçbir şekilde var olma imkanı verilmemiştir³⁵.

Özetle, Hristiyanlığın devlet dini olmasından sonraki dönemde kilise güçlenerek devlet içinde etkin ve söz sahibi bir otorite haline gelmiştir. Kilise buyruklarına aykırı hareket eden, farkı dinlere mensup olan kişilere karşı hoşgörüsüzlük ciddi boyutlara ulaşmıştır. Kilisenin devlet yönetiminin her alanına hakim bir güç olmasının sonucu olarak bu dönemde de vicdan kavramı Hristiyanlık dini çerçevesi içerisinde kalmıştır.

12. yüzyılda Fransız bir din adamı ve filozof olan Peter Abelard, eserlerinde vicdan kavramından bahsetmiş ve günah olan şeyin insanın vicdanına aykırı olanı

³² Brian Tierney, "Religious Rights: An Historical Perspective", **Religious Human Rights in Global Perspective**, (Ed. John Witte Jr, Johan D. van der Vyver), Martinus Nijhoff Publishers, The Hague/Boston/ London, 1996, s.20.

³³ Mehmet Ali Ağaoğulları ve Levent Köker, **İmparatorluktan Tanrı Devletine**, İmge Kitapevi, Ankara, 1991, s.95.

³⁴ Mehmet Akad ve diğerleri, s.48,49.

³⁵ Tierney, s.20.

yapması olduğunu söylemiştir. Ona göre vicdan aslında apaçık ortada olan gerçekleri kavramak için sahip olduğumuz güçtür³⁶.

13. yüzyılda ise İtalyan rahip ve din bilimci filozof Aquinolu Thomas, bütün insanların, yeryüzündeki en üstün iktidara sahip olan hükümdar da dahil olmak üzere, her türlü faaliyetlerinde Tanrı'nın iradesi olan ilahi yasaya uygun davranmaları gerektiğini savunmuştur. Bu durumun sonucu olarak hükümdarın kanunun ilahi yasaya uygun olmaması durumunda fertler bu yasaya uymak zorunda değildir. Öte yandan Aquinolu Thomas vicdan hürriyetini kiliseden bağımsız bir kavram olarak görmeyi reddetmiştir. Ona göre kilisenin vicdanlar üzerindeki egemenliği mutlak ve bu konuda hoşgörü gösterilemez³⁷.

Bu düşünürler Tanrının insana iyi ile kötüyü ayırt etmek için vicdan yetisi verdiğine inanıyor ve bunu savunuyorlardı. Greko- Romen ve Hristiyan geleneklerine dayanan bu vicdan fikri doğaüstü bir gücün varlığını kabul etmektedir. Bu düşünürler vicdan kavramını din bağlamında incelenmişlerdir³⁸.

Sonuç olarak, vicdan kavramı bu dönemde sıklıkla anılmaya başlamakla birlikte dinden bağımsız bir kavram olarak değil dini inançlar çerçevesinde ve dini hoşgörü ile ilişkili olarak düşünülmekteydi. Bu konudaki değişim aydınlanma hareketleriyle başlamıştır.

15. yüzyıldan itibaren Avrupa büyük bir değişim sürecine girmiştir. Rönesans ile Avrupa sanat hayatı kilisenin boyunduruğundan kurtulmaya başlamış, maneviyat ve ahlak konusundaki görüşler değişmiştir. Sanat alanında yaşanmaya başlayan bu değişimler zaman içerisinde bilim, felsefe ve politikaya da yansımıştır. Ticari ilişkiler sonucunda ilk çağ klasiklerinin yeniden keşfedilip tanınmasıyla Hümanizm düşüncesi ile Rönesans harmanlanarak gelişim göstermiştir. Başlangıçta daha çok edebi alanda yer alan hümanizm zamanla tüm alanlara yayılmıştır. Bu dönemde her ne kadar ahlaki görüşler alanında değişimler yaşanmışsa da vicdan kavramı hala dini çerçevede içerisinde değerlendirilmekteydi³⁹.

³⁶ Peter Abelard'ın vicdanla ilgili görüşleri hakkında detaylı bilgi için bkz. John Marenbon, **The Philosophy of Peter Abelard**, Cambridge University Press, Cambridge, 1997, s.273-287.

³⁷ Münci Kapani, **Kamu Hürriyetleri**, Yetkin Yayınları, 7. Baskı, Ankara, 1993, s.25.

³⁸ Özgür Heval Çınar, s.15

³⁹ Halil İnancık, **Rönesans Avrupası: Türkiye'nin Batı Medeniyetiyle Özdeşleşmesi Süreci**, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013, s.3-6; Heinrich A. Rommen, "Natural Law in the Renaissance Period", **Notre Dame Law Review**, Vol:24, 1949, p.460-462.

Rönesans ve Hümanizm hareketleri zaman içerisinde yaygınlaştıkları bölgelerde kilise adına daha ciddi bir tehdit oluşturmuşlardır. 16. yüzyılda, Hristiyanlık dininin yeniden ele alınıp yorumlandığı bir Reform süreci yaşanmaya başlanmıştır. Reform hareketleri ile kilisenin Hristiyanlık dini üzerindeki mutlak hakimiyeti sorgulanmaya başlamış, özellikle rahiplerin ve dini törenlerin aracılık fonksiyonu reddedilir hale gelmiştir. Ancak bu dönemde de vicdan kavramının kişinin maneviyatının bir bölümünü oluşturduğu kabul edilmekle birlikte hala dinden bağımsız bir vicdan düşünülemediği⁴⁰.

Reform ile insan hakları alanında yaşanan en büyük gelişme dini özgürlüğün tanınması ile sınırlıdır. Örneğin 1579 tarihli Utrecht Antlaşması ile kimsenin dini inançları dolayısıyla soruşturulmaya maruz kalmaması düzenlenmiştir.⁴¹

Reform hareketleriyle birlikte Katolik kilisesinin ve onun hakimiyetinin sorgulanması sonucunda doğan Protestanlık mezhebi ile Katolikler arasında yaşanan anlaşmazlık ve çatışmalar zamanla askeri savaflara dönüşmüştür. Bu durumun sonucunda 16. ve 17. yüzyıllarda Avrupa pek çok din savaşına sahne olmuştur. Bu savaşlar sonunda insan hakları ve özellikle din hürriyeti adına bir takım kazanımlar olmuştur. Bu hususta Otuz Yıl Savaşları sonrası imzalanan 1648 tarihli Westphalia Barış Antlaşması önem arz etmektedir. Bu antlaşma ile Katolik hakimiyeti altında yaşayan Protestanlar ve Protestan hakimiyeti altında yaşayan Katoliklere, hem özel yaşamlarında hem de toplu olarak istedikleri gibi ibadet edebilme hakkı, çocuklarına kendi dinlerine uygun şekilde eğitim verebilme hakkı, istedikleri meslekte çalışabilme hakkı, miras hakkı ve kamu hizmetlerinden yararlanmada dinsel sebeplerle ayrımcılığa uğramama hakkı tanınmıştır⁴².

Reform hareketlerinin ve Westphalia Barış Antlaşmasının sonucu olarak kilisenin otoritesi daha çok sorgulanır hale gelmiştir ve bu durum kişisel özgürlük ve bireysel vicdan kavramlarının tanınması sonucunu doğurmuştur⁴³.

Vicdan özgürlüğünün sekülerleşmesine giden yolda bir sonraki adımı J. Locke ve P. Bayle'in ahlaka bireysel yaklaşımı mümkün kılan ve vicdanı bağımsız

⁴⁰ Özgür Heval Çınar, s.16

⁴¹ Bkz. 1579 Utrecht Antlaşması XIII. madde

⁴² Serkan Ekiz, s.22-24.

⁴³ D.A.J., Richards, **Conscience and the Constitution: History, Theory, and Law of the Reconstructions Amendments**, Princeton University Press, Princeton, 1993, s.66'dan aktaran Özgür Heval Çınar, s.17.

bir kavram olarak gören fikirleri oluşturmuştur⁴⁴. J. Locke “Hoşgörü Üstüne Bir Mektup (A Letter Concerning Toleration) adlı eserinde açıkça vicdan özgürlüğünün herkesin doğal hakkı olduğunu belirtirken devlet tarafından nasıl korunması gerektiğinden ve sınırlarından bahsetmiştir. Bir kişinin ahlak anlayışının diğerine zorla kabul ettirilmeye çalışılmasının boş bir uğraştan öteye geçmeyeceğini savunmuştur.⁴⁵ Locke’a göre egemen gücün zoru ile kişilerin inançlarını bastırmak, ortadan kaldırmaya çalışmak özgür vicdana sahip bireylerin düşünme yeteneğini ortadan kaldırmaktadır⁴⁶. Locke bu ifadeleri ile bireylerin ve grupların düşünce, vicdan ve din özgürlüğüne sahip olduğu fikrini ilk kez sistemli şekilde bir çerçeveye oturtarak incelemiştir ve vicdan özgürlüğü ilk kez bir doğal hak olarak ele alınmıştır⁴⁷.

18. yüzyılda Kant vicdanın kökenlerini incelemiştir. Ona göre her insan doğuştan vicdan sahibidir. Kendiliğinden var olan ahlak yasalarına aykırı bir eylem yapıldığında ortaya çıkıp pişmanlık yaşatan vicdan adeta insanın kendi içerisinde susturamadığı bir davacı gibidir. Bu nedenle herkes kendi vicdanını duyup dinlemelidir⁴⁸.

Özetle, Aydınlanma Çağı olarak kabul edilen 17. ve 18. yüzyıllarda insanın doğuştan devredilmez, vazgeçilmek haklara sahip olduğunu savunan doğal hukuk doktrininin de ortaya çıkmasıyla birlikte Hristiyanlık dışı bir insan hakları anlayışı doğmuştur⁴⁹. Bu durumun bir sonucu olarak din kavramından bağımsızlaşmaya başlayan ve ilk kez başlı başına bir hak olduğu fikri ortaya atılan bir vicdan kavramıyla bu dönemde karşılaşmaktadır.

Aydınlanma döneminin fikirleri ve düşünce yapısı Fransız ve Amerikan devrimlerine de yansımış, bu devrimlerin ardından özgürlüklerin korunması için

⁴⁴ Leonard M. Hammer, **The International Human Right to Freedom of Conscience**, Routledge, New York, 2018, s.27.

⁴⁵ Detaylı bilgi için bkz. John Locke, **Hoşgörü Üstüne Bir Mektup**, çev.Melih Yürüşen, Liberte Yayınları, Ankara, 2013.

⁴⁶ Ingrid Creppell, “Locke on Toleration: The Transformation of Constraint”, **Political Theory**, Vol: 24, No:2, 1996, s.220.

⁴⁷ Arcot Krishnaswami, **Study of Discrimination in the Matter of Religious Rights and Practices**, United Nations Publication, New York, 1960,

https://www.ohchr.org/Documents/Issues/Religion/Krishnaswami_1960.pdf (04/02/2019), s.3.

⁴⁸ Kant, s.107-109.

⁴⁹ Münci Kapani, s.30.

adımlar atılmıştır⁵⁰. Örneğin 1789 Fransız İhtilalinden sonra kabul edilen Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi ile bütün insanların doğal, devredilmez, vazgeçilmez hakları olduğu kabul edilmiştir. Yine bu bildiri ile hiç kimsenin dini nitelikli olsa dahi inançları sebebiyle bu inançlar yasalarla sağlanmış kamu düzenini tehdit etmediği sürece susturulamayacağı düzenlenmiştir⁵¹.

18. yüzyılın sonunda imzalanan uluslararası antlaşmalarda dinin aksine “vicdan” kavramına olan vurgunun yoğun olduğu görülmektedir. Örneğin, 1783 tarihli ve ABD ile İsveç arasında yapılmış olan Ticaret ve Dostluk Antlaşmasının 5. Maddesinde şu hüküm yer almaktadır: “ *her bir tarafın sakinleri ve tebaasına tam ve mutlak bir vicdan özgürlüğü tanınacaktır ve hiç kimse aleni ibadetini ülke kanunlarına uygun biçimde yerine getirdiği müddetçe ibadeti sebebiyle sıkıntıya uğramayacaktır.*” Uluslararası antlaşmalarda vicdan ve vicdan özgürlüğüne yapılan bu tarz atıfların, vicdan kavramının o dönemde dinden bağımsızlaşarak daha geniş bir kapsama kavuşmaya başlamasından kaynaklandığı söylenebilir⁵². Aynı durum ABD ile Prusya arasında 1785 yılında yapılmış olan Ticaret ve Dostluk Antlaşmasında da gözlemlenebilmektedir. Bu antlaşmanın 11. Maddesinde din yerine vicdan kavramı kullanılmıştır. Bu durum vicdan kavramının gün yüzüne çıkmaya başlayan rolüyle ve ABD’de kilise ile devletin birbirinden ayrılmasıyla açıklanabilir. Vicdanın korunması, antlaşma maddesinin dinle sınırlı olmayan alanlarda da uygulanmasını sağlayarak, daha geniş bir kapsamı olmasına fırsat tanımıştır⁵³.

18. ve 19. yüzyıllarda imzalanan uluslararası antlaşmalarda vicdan kavramı pek yer almasa bile bu antlaşmalar dinlere ve farklı azınlıklara karşı gelişen hoşgörü fikrini yansıtmaktadır. 1814 tarihli Viyana Kongresi ile 1815 tarihli Viyana Antlaşması bu hususta önem arz etmektedirler. Bu belgeler ile dine ve uyuşuna bakılmaksızın tüm azınlıklara koruma sağlanmıştır. Bununla birlikte bu belgeler bir denetim ve yaptırım mekanizmasından yoksundurlar⁵⁴. 1878 tarihinde İtalya, Avusturya- Macaristan, Rusya, Fransa, Almanya, Büyük Britanya ve Osmanlı

⁵⁰Joy Gordon, “The Concept of Human Rights: The History and Meaning of its Politicization”, **Brooklyn Journal of International Law**, Vol:23, 1998, s.742-744.

⁵¹ Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi madde 10.

⁵² Özgür Heval Çınar, s.19.

⁵³ Hammer, s.19.

⁵⁴ Hammer, s.19.

İmparatorluğu arasında imzalanan Berlin Antlaşmasıyla da din özgürlüğü ile ilgili bir takım benzer düzenlemeler yapılmıştır. Bu antlaşma ile imzacı devletlere ibadet özgürlüğünü sağlama yönünde sorumluluk yüklediği gibi işe almada, sosyal veya siyasi hakları kullanmada din veya mezhep sebebiyle ayrımcılık yapılmasının önlenmesi yönünde de sorumluluk yüklenmiştir⁵⁵.

Vicdan kavramının dini bağlamdan uzaklaşarak manevi bir anlamda anlaşılmaya başlamasında 18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyıl başındaki kölelik karşıtı hareketler büyük etki sahibi olmuştur. Köleliğin toplum tarafından onaylanan bir kurum olması sebebiyle kölelik karşıtları siyahi kölelere yapılan zulüm ile Ortaçağda Kilisenin yaptığı baskı, zulüm ve hoşgörüsüzlük arasında bir benzerlik kurmuştur. Kölelik karşıtları, vicdani bir bakış açısıyla baktıklarında köleliğin sebepsiz olduğunu savunmuşlar ve Ortaçağda mantıklı bir sebebe dayanmayan dini hoşgörüsüzlüğün en sonunda Kilisenin yıkımına neden olduğunu hatırlatmışlardır. Onlara göre kölelik, insanın doğasında olan ve doğuştan sahip olduğu insanlık onuruna zarar vermektedir. Kölelik karşıtları bu dönemde vicdani insanların temel değeri olarak görüp köleliğe de vicdani sebeplerle karşı çıkmışlardır. Bu durumun sonucu olarak vicdanın yalnızca dini kökenli bir kavram olarak algılanabileceği düşüncesi değişmiştir, vicdani yaklaşımı doğuran inançların din dışında örneğin, ahlaki veya toplumsal kaynaklardan da doğabileceği ifade edilmiştir⁵⁶.

Sivil itaatsizlik kavramının fikir babası olan Thoreau, 19. yy'da bireylerin vicdan sahibi olmalarından ötürü devletten üstün olduğunu dile getirmiştir. Ona göre vicdanlı topluluk, vicdanlı insanlardan oluşan topluluktur ve yasalar hiçbir zaman insanı doğru yapmaz. İktidarın ve hukukun meşru kaynağı, vicdanının yargılama ölçütlerine uygunludur⁵⁷.

Birinci Dünya Savaşının sonrasında toplanan Paris Konferansı ile kalıcı barışı tesis etmek amacı ile Milletler Cemiyeti kurulmuş ve Milletler Cemiyeti kapsamında azınlıkların din özgürlüğünü koruyan kurumlar oluşturulmuştur. Milletler Cemiyeti Misakının 22. maddesinin 5. fıkrası ile üye devletlere mandaları altındaki bölgelere “din ve inanç özgürlüğünü güvence altına alma” yükümlülüğü getirmiştir.

⁵⁵ Berlin antlaşması ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Hammer s.20.

⁵⁶ Hammer, s.20-22.

⁵⁷ Hayrettin Ökçesiz, **Sivil İtaatsizlik**, Legal Kitapevi, Dördüncü Baskı, İstanbul, 2011, s.38-43.

II. Dünya Savaşı sonrasında insan hakları konusunda oldukça önemli gelişmeler yaşanmıştır. Savaşın yarattığı küresel tahribat ve ulusal düzlemde faşist ya da nasyonal-sosyalist sistemlerle bağlantılı olarak ortaya çıkan şiddet ve yıkımın yeniden doğmasının önlenmesi arayışları, insan hak ve özgürlüklerinin ulusal olduğu kadar uluslararası düzlemde de başta hukuksal olmak üzere siyasal ve sosyal düzenlemeler ve tekniklerle tanınması ve korunması sürecini doğurmuştur⁵⁸.

Savaş sırasında ve sonrasında özellikle İngiltere ve Amerika'da ortaya çıkan ve gittikçe güçlenen bir fikir akımına göre kalıcı barışın tesis edilmesinin başlıca şartlarından birisi insan haklarının milletlerarası bir koruma düzenine kavuşturulmasıdır. Bu fikir dünya çapında ilk ifadesini Başkan Roosevelt'in daha savaş devam ederken 06.01.1944 tarihinde Kongre'ye hitaben yaptığı ünlü "dört hürriyet" söylevinde bulmuştur. Bu söylevde insanlığın dört temel hürriyetinin -söz ve ifade hürriyeti, vicdan hürriyeti, yoksulluktan kurtulma hürriyeti, korkudan kurtulma hürriyeti- bütün dünyada gerçekleşeceği ve bu hürriyetler üzerine kurulacak dünya düzeninin doğacağı günün özleyişle beklendiğini belirtmiştir⁵⁹.

İnsan haklarının korunması alanında ciddi ve önemli çalışmaların 1945 yılında Birleşmiş Milletlerin (BM) kurulması ve 1948 yılında BM İnsan Hakları Evrensel Bildirisinin kabulü ile başladığı yönünde yaygın bir kabul bulunmaktadır⁶⁰. BM Şartı ile insan hakları ilk kez uluslararası hukuka konu olmuştur⁶¹. BM İnsan Hakları Evrensel Bildirisinin 18. Maddesine göre; "herkesin düşünme, vicdan ve din özgürlüğüne hakkı vardır". Böylece herkesin vicdan özgürlüğüne sahip olduğu hususu din özgürlüğünden bağımsız olarak ve açıkça ortaya konulmuştur.

BM tarafından 1966 yılında hazırlanıp 1976'da yürürlüğe giren Medeni ve Siyasal Haklar Sözleşmesinin 18. Maddesine göre ise "herkes düşünce, vicdan ve din özgürlüğüne sahiptir". 4 Kasım 1950 tarihinde imzalanıp 3 Eylül 1953'de yürürlüğe giren Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin 9. Maddesi ise "herkes düşünce, vicdan ve din özgürlüğüne sahiptir." düzenlemesi ile vicdan hürriyetini güvence altına almıştır.

⁵⁸ Mehmet Semih Gemalmaz, **Ulusalüstü İnsan Hakları Hukukunun Genel Teorisine Giriş**, Beta Basım Yayım Dağıtım, İstanbul, 1997, s.221.

⁵⁹ Münci Kapani, s.60-61.

⁶⁰ Bahiyyih G. Tahzib, **Freedom of Religion or Belief: Ensuring Effective International Legal Protection**, Martinus Nijhoff Publishers, The Hague/ Boston/ London, 1996, s.66-67.

⁶¹ Gemalmaz, s.227.

Bütün bu bilgiler göz önüne alındığında, vicdan ve vicdan özgürlüğü kavramlarının günümüzdeki anlamlarına kavuşmasının uzun bir tarihsel sürecin sonucunda mümkün olduğu söylenilebilir. Bu süreç boyunca din özgürlüğü içerisinde ona paralel olarak gelişim gösteren ve ondan ayrı bir kavram olarak düşünülmeyen vicdan özgürlüğü, özellikle kilisenin gücünü ve güvenilirliğini kaybetmesi birlikte Rönesans, Reform gibi gelişmelerin ışında ve aydınlanma felsefesinin beraberinde getirdiği yaklaşımlar sonucunda sekülerleşmeye başlamış ve başlı başına bir hak olarak kabul edilmesinin önündeki yol açılmıştır. II. Dünya Savaşı sonrasındaki dönemde ise vicdan özgürlüğü uluslararası insan hakları belgelerinde yer almış, uluslararası koruma mekanizmasına kavuşmuştur.

II. VİCDANİ RET KAVRAMI VE VİCDANİ REDDİN FARKLI GÖRÜNÜM BİÇİMLERİ

A. Genel Olarak

Türkçeye vicdani ret olarak yerleşmiş terimin İngilizcesi “conscientious objection”, Fransızcası “ objection de conscience” ve İtalyancası “Obiezione di Coscienza” olup kelime anlamı olarak eşdeğerlerdir. Almanca “ Kriegsdienstverweigerung” veya bir başka kullanımla “ Kriegsdienstverweigerung aus Gewissengründen” olan kavram savaş hizmetini ret veya savaş hizmetinin vicdani nedenlerle reddi anlamına gelmektedir. İspanyolcada ise “insumision” yani itaatsizlik terimi benimsenmiştir⁶².

Vicdan kelimesi sözlük anlamıyla “kişiyi kendi davranışları hakkında bir yargıda bulunmaya iten, kişinin kendi ahlak değerleri üzerine dolaysız ve kendiliğinden yargılama yapmasını sağlayan güç⁶³” iken ret kelimesi ise “uygun bulmama, geri çevirme, kabul etmeme⁶⁴” anlamlarına gelmektedir. Bu durumun sonucu olarak henüz Türkçe sözlüklerde yer almayan vicdani ret kavramı kelime

⁶² Barış Esmer, s. 21, 22.

⁶³ Türk Dil Kurumu, Büyük Türkçe Sözlük, - http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5ae31947a223b1.99984080, 27/04/2018.

⁶⁴ Türk Dil Kurumu, Büyük Türkçe Sözlük, http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5ae3194b1b84e8.23992859, 27/04/2018.

anlamıyla fikrimce; kişinin kendi ahlak değerleri üzerinde dolaysız ve kendiliğinden yargılama yapmasını sağlayan ve kişiyi kendi davranışları hakkında yargıda bulunmaya iten bir güç nedeniyle bir şeyi uygun bulmaması, kabul etmemesi olarak tanımlanabilir.

Vicdani ret, hukukun öngördüğü bir zorunluluğa ya da izin verilmiş bir uygulamaya inançlar, ahlaki ya da politik bir takım değerler sebebiyle karşı çıkılmasıdır⁶⁵. Vicdani ret kavramı, bireyin toplumun kolektif çıkarları yerine vicdanının emirlerini takip etmeye karar verdiği çeşitli durumları ifade etmek için kullanılır⁶⁶. Speck'e göre vicdani ret tanımlanması oldukça zor bir kavramdır çünkü adeta "vicdani retçi sayısı kadar vicdani ret tanımı vardır"⁶⁷. Vicdani ret, kişilerin vicdani kanaat ve değer yargıları ile ilgili bir kavram olduğundan vicdan özgürlüğü ile de doğrudan ilişkilidir.

B.Vicdani Reddin Unsurları

Genel olarak bir eylemin vicdani ret olarak nitelendirilebilmesi için başlıca üç unsura sahip olması gerekmektedir. Bu unsurlardan ilki eylemin yasal bir yükümlülüğün reddine ilişkin olmasıdır. İkinci unsur bu karşı gelmenin kişisel bir nitelik taşıması iken üçüncü unsur ise bu reddedişin dini, ahlaki ya da politik bir takım değerler sebebiyle ortaya çıkmasıdır⁶⁸.

Vicdani reddin temelinde bireyin kendisi için var olan bir zorunluluğu, yasal bir yükümlülüğü reddetmesi hali yatmaktadır. Eğer kişi kendisi için bir yasal yükümlülük gerektirmeyen bir normu reddetmekteyse bu tavrı hiçbir şekilde vicdani ret özelliği taşımaz. Örneğin, askerliğin zorunlu olmadığı bir ülkede kişinin askerlik hizmetini reddetmesi vicdani ret özelliği taşımadığı gibi ancak politik bir tavır olarak

⁶⁵ Louis Jacques ve Van Bogaert, "The Limits of Conscientious Objection to Abortion in the Developing World," **Developing World Bioethics**, Vol:2, No :2, 2002, s.132.

⁶⁶ Marie-France Major, "Conscientious Objection and International Law: A Human Right", **Case Western Reserve Journal of International Law**, Vol:24, Issue:2, 1992, s.350.

⁶⁷ Andreas Speck, "Dünyada Çağdaş Red ve Red Hareketlerinin Ana Hatları: Savaş Karşısı Uluslararası Hareket İçinde Red", **Birikim Dergisi**, Sayı: 207, Temmuz 2006, s.47.

⁶⁸ Ömer Anayurt, "Avrupa'da Vicdani Ret Sorunu: İstemden Normatif Düzenleme", **Mülkiye Dergisi**, Cilt: 31, Sayı: 254, 2007, s.152.

ele alınabilir. Bu tavrın niteliğine veya eyleminin koşullarına göre başka bir protesto grubu içerisinde değerlendirilebilir⁶⁹.

Vicdani ret eyleminde karşı koyuş eylemi, bireysel bir nitelik taşımaktadır. Bireysel çıkarlara yönelik olan vicdani ret eylemi bu durumun sonucu olarak başkası adına yapılırsa vicdani ret eylemi olma özelliğini kaybeder. Örneğin, askerlik yükümlülüğü olan bir kişinin askere gitmeyeceğini açıklayarak kendi askerlik pusulasını yakması eylemi bir vicdani ret örneği olabileceken askerlik yükümlülüğüne tabi olmayan bir kimsenin askerlik dairesi önünde savaş karşıtı eylemde bulunması vicdani ret değildir⁷⁰.

Vicdani ret eyleminin gerekçesi karşı konulamayan meşru bir nedendir. Kişinin vicdani ret eyleminden bulunmasının gerekçesi herhangi bir nedene dayanamaz, yaptığı eylemin altında onu başka türlü davranamamaya iten bir ahlaki, dini ve/veya felsefi bir gerekçe yatmalıdır. Örneğin, savaşın ülke çıkarlarına aykırı olacağından dolayı savaşa karşı olmak politik-ideolojik bir tavır olması sebebi ile vicdani ret nedeni değildir. Oysa vicdani ret açısından savaş karşıtlığı dinsel, ahlaki bir inancın, felsefi bir kanaatin sonucu olmalıdır. Bu karşı konulamaz gerekçelerin tespit edilebilmesi vicdani ret ile ilgili karşılaşılan en temel sorunlardan birisidir. Bu konuda kesin kurallar olmamakla birlikte temel ölçüt, bahsedilen gerekçelerin derin ve karşı konulamaz, kişiyle bütünleşik bir ahlaki, etik, dinsel ve felsefi bir inancın gereği olmasıdır⁷¹.

Vicdani ret kavramı kapsamına göre geniş anlamda vicdani ret ve dar anlamda vicdani ret olmak üzere ikili bir ayrıma tabii tutularak incelenebilir. Dar anlamda vicdani ret, vicdani reddin özel bir türü ve uygulamada en yaygın görülen şekli olan askerlik hizmetinin vicdani sebeplerle reddi anlamına gelirken, geniş anlamda vicdani ret askerlik hizmetlerinin reddini de kapsayan her konudaki vicdani ret uygulamaları anlamına gelmektedir.

⁶⁹ Ömer Anayurt, s. 153.

⁷⁰ Ömer Anayurt, s.153,154.

⁷¹ Ömer Anayurt, s.154.

C.Geniş Anlamda Vicdani Ret

Geniş anlamda vicdani ret, hukukun öngördüğü bir zorunluluğa ya da hukuken izin verilmiş bir uygulamaya inançlar, ahlaki ya da politik bir takım değerler sebebiyle karşı çıkılmasıdır⁷². Hukukun öngördüğü bir zorunluluğa inançlar, ahlaki ya da politik bir takım değerler sebebiyle karşı çıkılması anlamındaki vicdani redde vergilere karşı vicdani retler örnek verilebilirken yasaların izin verdiği bir uygulamaya aynı sebeplerden karşı çıkılması şeklindeki vicdani redde ise kürtajın reddi örnek verilebilir.

Geniş anlamda vicdani reddin ayırt edici özelliği askerlik hizmetinin vicdani sebeplerle reddi ile sınırlı olmamasıdır. Günümüzde pek çok konu vicdani ret kapsamında kabul edilmekte ve bu kapsam her geçen gün genişlemektedir. Özellikle sağlık hizmetlerinin vicdani reddi konusu günümüzde gündemi askerlik hizmetlerinin vicdani reddinden bile daha çok meşgul etmekte olup bu kapsamda incelenmeye değer bir konudur.

Bu başlık altında günümüzde vicdani ret konusundaki tartışmaların en yoğun yaşandığı alan olan sağlık hizmetlerinin vicdani reddi konusu ve bu konuya dair ortaya atılan görüşler ele alınacaktır. Ayrıca vicdani ret konusunda doktrinde çok fazla incelenmemiş olmakla birlikte geçmişten günümüze azımsanamayacak sayıda kişinin vicdani retlerini ileri sürdüğü vicdani ret kavramının dünya üzerindeki farklı görünüş şekillerine de değinilecektir.

1.Sağlık Hizmetleri Alanında Vicdani Ret

Vicdani ret kavramı, uzun tarihsel süreçler boyunca her ne kadar askeri hizmetlerin reddi ile bağdaştırılsa da günümüzde sağlık hizmetlerinin vicdani sebeplerle reddi ile de ilişkilendirilen bir kavram haline gelmiştir⁷³. Bu durumun sonucu olarak tıpta vicdanın rolü ve anlaşılma şekli incelenmeye değer bir konudur. Bu konu incelenirken öncelikle sağlık hizmetleri alanında vicdani reddin ne anlama geldiği bağlantılı kavramlarla ele alınarak açıklanacak, sağlık hizmetleri alanında

⁷² Louis Jacques ve Van Bogaert, s.132.

⁷³ Mark R. Wicclair, **Conscientious Objection in Health Care: An Ethical Analysis**, Cambridge University Press, Cambridge, 2011, s.32.

vicdani ret açıklamalarının kimler tarafından ve hangi konulara dair olarak yapılabileceği hususu bir takım örneklerle ele alınacaktır. Daha sonra sağlık hizmetleri alanında vicdani reddin gerçek anlamda bir vicdani ret olup olmadığına yönelik öne sürülmüş görüşler belirtilecek ve bu konuya ilişkin ret taleplerinin kabul edilebilir olup olmadığı hususları değerlendirilecektir.

a.Genel Olarak

Sağlık hizmetleri alanında vicdani ret, hizmet sağlayıcısının yapmakla yükümlü olduğu bazı eylemleri ahlaki, felsefi veya dini birtakım gerekçelerle reddetmesi anlamına gelmektedir⁷⁴. Bu tanım ışığında sağlık hizmeti alanında vicdani ret; doktor, hemşire, eczacı gibi sağlık hizmeti uzmanlarının uygulamakla yükümlü oldukları yasal bir tıbbi müdahaleyi veya tedaviyi kişisel veya dini sebeplerle reddetmesi şeklinde yorumlanabilir⁷⁵. Bununla birlikte aşağıda inceleneceği üzere hastaların da vicdani ret kapsamında açıklamalarda bulunabileceğini savunan görüşler mevcuttur.

Sağlık hizmeti sağlayıcısı ya da hasta sıfatındaki vicdani retçilerin ret açıklamalarının ve bu açıklamaların sonuçlarının daha iyi anlaşılabilmesi için sağlık kavramının kapsamının ve sağlık personelinin görevinin irdelenmesinde fayda vardır. Çoğunlukla “hasta olmama hali” olarak algılanan sağlık kavramı, Dünya Sağlık Örgütü tarafından “fiziksel, zihinsel ve sosyal anlamda tam iyilik hali” olarak tanımlanmaktadır⁷⁶. İyilik hali ise kişiler ve toplumlar nezdinde değer yargılarına, inanışlara göre şekillenen ve bu sebeple farklı tanımlamalara sahip bir kavramdır⁷⁷. Böylelikle sağlık, salt “hasta olmama” durumu ile sınırlandırılmayarak daha geniş kapsamlı bir kavram haline getirilmiş ve etik bir boyut kazanmıştır. Böylelikle bir kişinin sağlıklı olduğunun kabulü için ahlaki ve vicdani anlamda da iyi olması gerektiği sonucuna varılabilmektedir.

⁷⁴ Jere Odell, Rahul Abhyankar, Amber Malcolm ve Avril Rua, “Conscientious Objection in The Healing Professions a Readers’ Guide to the Ethical and Social Issues”, 2014, s.2.

⁷⁵ Christian Fiala ve Joyce H. Arthur, “ There is No Defence for Consicentios Objection in Reproductive Health Care”, **European Journal of Obstetrics & Gynecology and Reproductive Biology**, Vol:216, 2017, p.254.

⁷⁶ Condtitution of the World Health Organization, <http://www.who.int/about/mission/en/>, 01/07/2018.

⁷⁷ Christina Lamb, “ Conscientious Objection: Understanding the Right Of Conscience in Health and Healthcare Practise”, **The New Bioethics**, Vol:22, No:1, 2016, p.34,35.

Sağlık hizmetleri alanında vicdani ret savunucuları, sağlığın bu şekilde geniş kapsamlı tanımlanmasından yola çıkarak yapmakla yükümlü oldukları belli bir tıbbi müdahalenin veyahut uygulamanın kendi vicdani ve ahlaki bütünlüklerini zedeleyerek, sağlıklarına zarar vereceğinden bahisle, bu müdahalede/uygulamada bulunmaktan kaçınabilmeleri gerektiğini savunarak bu yönde talepte bulunmaktadırlar.

Sözlük anlamıyla “bir kimseye veya bir kurula verilen özel amaçlı iş, misyon.⁷⁸” anlamına gelen görev kavramı ise, bir kişi ya da topluluk için bir şeyi yapma veyahut yapmama yönündeki yükümlülüğü ifade etmektedir. Tıpta ve sağlık hizmetlerinde görev, sağlık alanındaki hizmet sağlayıcılarının yapmak veya yapmamak şeklindeki yükümlülükleri anlamına gelir ve bu yükümlülüklerinin kapsamı kural olarak ülkelerinin yasal mevzuatlarında düzenlenir. Sağlık çalışanlarının toplumdaki diğer meslek gruplarına atfedilmemiş pek çok yükümlülük ve sorumlulukları vardır. Örneğin, kural olarak belirli koşullar sağlandığında hekimin hastasını seçme hakkı olmakla birlikte acil durumdaki hastaya müdahale etmek Türk Hukuku ve dahi pek çok ülke hukuku açısından hekim için bir zorunluluktur.

Sağlık personelinin sağlık hizmetinden kaynaklanan özel bazı görevleri olduğu gibi sosyal ve toplumsal bir takım görevleri de bulunmaktadır. Bu görevlere kişinin ailesini koruması yönündeki görevi, kişinin inancından kaynaklanan yükümlülükleri ile kendi vicdanına ve toplum vicdanına karşı sorumluluğu örnek gösterilebilir. Bu görevler ve sorumluluklar arasında ortaya çıkan çatışmalar esasen sağlık hizmetleri alanında yapılan vicdani ret açıklamalarının temel kaynağını oluşturmaktadır.

Sağlık personelinin görevleri arasında çıkan çatışmalara 2003 yılında SARS (ağır akut solunum yolu yetersizliği sendromu) salgını ile yaşanan durum örnek gösterilebilir. Bu dönemde SARS’ın ortaya çıkması ile küresel bir salgının meydana getirdiği kaygılar sonucu vicdani ret tartışmaları gündeme gelmiştir. Doktorlar ve hemşireler doğuracağı sonuçlar ve tedavi şekli bilinmeyen ölümcül bir salgın hastalığa müdahale etmek ya da ailelerini (özellikle ailelerindeki çocukları ve yaşlıları) korumak için tedavi hizmeti vermeyi reddetmek arasında seçim yapmak

⁷⁸ Türk Dil Kurumu, Güncel Türkçe Sözlük, http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5af75cfe16d6f6.65220609, 13/05/2018.

zorunda kalmışlardır⁷⁹. Bu topluma ve hastalara karşı olan sorumluluklar ile aileye karşı olan sorumluluğun çatışması anlamına geliyordu.

Sağlık alanında yapılan vicdani ret açıklamaları dini sebeplerden kaynaklanabileceği gibi din dışı sebeplerden de kaynaklanıyor olabilir. Örneğin, Katolik bir doktorun dini inancı gereğince kürtaj yapmayı reddetmesi, Müslüman bir doktorun alkol veya uyuşturucu etkisindeki hastalara müdahale etmeyi reddetmesi, Yehova şahidi hastanın kan transformasyonunu reddetmesi dini sebeplerden kaynaklanan sağlık alanında vicdani redde örnek gösterilebilir. Din dışı sebeplerden kaynaklanan sağlık alanında vicdani redde ise idam cezası esnasında doktor bulundurma zorunluluğu olduğu halde vicdani kanaatleri sebebiyle orada bulunmayı ve idama yardım etmeyi reddeden doktorlar, kürtajın yasa dışı olmasına rağmen kadınların tıbbi standartlardan uzak ve can güvenliği olmaksızın kürtaj yaptırmasını vicdani kanaatlerine aykırı bulmaları sebebiyle müdahalede bulunan doktorlar örnek gösterilebilir.

Sağlık hizmetleri alanında yapılan vicdani ret açıklamalarının konusunu ise genellikle cinsiyet, ölüm, üreme ile ilgili konular oluşturmaktadır. Bu tartışmalı uygulamalara örnek olarak kürtaj, belirli doğum kontrol ve üreme teknolojilerinin kullanılması, ötenazi, hekim destekli intihar, yaşam destek önlemlerinin geri çekilmesi, organ bağıışı, kök hücre araştırmaları ve genetik testler örnek gösterilebilir⁸⁰. Gelişen teknoloji ile birlikte gelecekte bu tartışmaların farklı alanlara da sıçraması olasıdır.

⁷⁹ Daniel K. Sokol, Healthcare Workers' **Duty to Care and Severe Infectious Diseases**, Imperial College Faculty of Medicine, London, September 2003, s.29-35.

⁸⁰ Vicki L. Lachman, "Conscientious Objection in Nursing: Definition and Criteria for Acceptance", **Medsurg Nursing**, Vol: 23, No: 3, 2014, p.196.

b.Sağlık Hizmeti Sağlayıcıları ve Vicdani Ret

(1) Kapsam

Sağlık hizmeti sağlayıcılarının vicdani reddi; doktorlar, hemşireler, eczacılar, ebeler gibi meslek grubu mensuplarını kapsayan sağlık hizmeti sağlayıcılarının reddidir.

Sağlık hizmeti sağlayıcıları tarafından yapılan vicdani ret açıklamaları vicdani bir talebe dayanır. Vicdani talepler sonucunda yapılan vicdani ret açıklamaları, diğer etik taleplere, açıklamalara ve kanaatlere nazaran daha dar ve güçlü bir kapsama sahiptir. Örneğin, hekimin uygulaması gereken bir tedaviyi acı anılarını tetiklemesi sebebiyle reddetmesi, estetik cerrahi müdahaleleri yaşlanmanın doğal seyrini bozduğu gerekçesiyle reddetmesi, hasta isteğine bağlı zorunlu olmayan ameliyatları kaynakların gereksiz yere harcanması olarak görmesi sebebiyle reddetmesi etik birtakım gerekçeler taşısa bile vicdani ret değildir⁸¹.

Reddin vicdani bir nitelik taşıması ve bunun sonucunda vicdani ret olarak kabul edilebilmesinde yaygın olarak kabul edilen kıstas, söz konusu eylemin yerine getirilmesi durumunda kişinin manevi bütünlüğünün zarar göreceği hususudur. Buna göre kişi yanlış olduğuna inandığı şeyi yapmak zorunda kaldığında onun kişisel ve ahlaki bütünlüğün zedelenecek ise vicdani bir talep söz konusudur. Bu şekilde bir itirazda bulunan kişi genellikle davranışını savunmak için kendi vicdani değerleri dışında başkaca bir argüman aramaz⁸².

Bununla birlikte kişi sayısı kadar farklı vicdani kanaat ve anlayışın var olması mümkün olduğundan sağlık alanında vicdani ret sebepleri arasında tutarsızlıklar sıkça görülür. Bu sebeple zıt durumların vicdani sebeplerle reddedilmesi mümkündür. Örneğin kürtaj işlemini yaşamın engellenmesi olarak gören bir doktorun bu işlemi uygulamaya vicdani sebeplerle karşı çıkması mümkündür. Kürtaj işlemine karşı vicdani itirazları olmayan hatta bu işlemi hastası için faydalı gören bir doktorun ise olası bir kürtaj yaşama vicdani sebeplerle karşı çıkması mümkündür.

⁸¹ Kent Greenawalt, "Refusals of Conscience: What are They and When Should Be Accommodated", *Ave Maria Law Review*, Vol:9, 2010, p.49.

⁸² Alberto Giubilini, "Objection to Conscience: An Argument Against Conscience Exemptions in Healthcare", *Bioethics*, Vol:31, No:5, 2017, p.401,402.

Vicdani reddin kapsamının daha güçlü olmasının sonucu olarak, söz konusu eylemi yerine getirmesi durumunda kişisel ve ahlaki bütünlüğü zarar görecektir olan kişi, bu eylemi yapmaktansa başına gelebilecek türlü zorluklara göğüs germe yolunu seçer. Aslında bu durumda kişinin başka bir seçim şansı yoktur. Onun için tek yol vicdani doğrultusunda hareket etme yoludur.

Sağlık hizmetleri alanında hizmet sağlayıcıları tarafından yapılan vicdani ret açıklamaları, belli bir hizmetin yerine getirilmesinin vicdani sebeplerle reddedilmesini içerebileceği gibi, uygulanması yasak olan bir hizmetin aynı sebeplerle gerçekleştirilmesi şeklinde de olabilir. Bu durumun en tipik örneğini kürtaj oluşturmaktadır. Kürtajın yasa dışı olduğu dönemde, pek çok sağlık personeli, kadınların kendi başlarına veyahut ehil olmayan kişiler elinde kürtaj olmaya çalışırken ölmesi, kadınların bedenleri üzerinde tam bağımsızlıklarının ve kontrollerinin olması gerektiğine yönelik sahip oldukları inançlar gibi birtakım vicdani ve felsefi gerekçelerle yasak olan kürtaj işlemi yerine getirmişlerdir. Bu işlemi yaparken de kendi kariyerlerini tehlikeye atmışlar, damgalanmayı, tacize uğramayı, psikolojik ve fiziksel saldırılara maruz kalmayı göze almışlardır. Kürtajın yasallaştığı dönemde ise bu kez de ceninin yaşam hakkı olduğu ve kürtajın insan öldürmekle eş değer olduğunu savunan sağlık hizmeti sağlayıcıları vicdani ret açıklamalarında bulunmuşlardır⁸³.

Ret açıklamalarından hangilerinin vicdani ret kategorisine girdiğinin tespiti için böyle bir takım kıstaslar ortaya atılmış olmakla birlikte bu kıstaslar durumun muğlaklığını ortadan kaldıramamaktadır. Vicdanın, kişilerin kendilerine özgü etik anlayışlarının hâkim alanı olması, kişi sayısı kadar vicdan tanımı ve vicdani kanaat olması neticesinde sağlık hizmetleri alanında çok farklı gerekçelere dayanarak yapılan vicdani ret açıklamalarının gözlemlenmesi mümkündür. Bu durumun sonucu olarak sağlık alanında vicdani ret talepleri açısından, hangi taleplerin kabul edilebilir olacağı, bu taleplere ilişkin her koşulda geçerli ortak düzenlemelerin yapılabilirliği konuları tartışma yaratmaktadır.

Sağlık hizmeti sağlayıcılarının vicdani ret uygulamalarının, sağlık hizmetinin toplumu ilgilendiren ve dolayısıyla etkileyen bir husus olması sebebiyle bir takım

⁸³ Lisa H. Harris, "Recognizing Conscience in Abortion Provision", *The New England Journal of Medicine*, Vol: 367, No:11, 2012, p.981, <https://www.nejm.org/doi/pdf/10.1056/NEJMp1206253>, 16.06.2018.

riskler doğurabileceği aşikardır⁸⁴. Aynı hizmeti sağlayabilecek başkaca bir sağlık personeli olması halinde bile hastanın sağlığı açısından zararlı bir durum ortaya çıkabilecektir. Ayrıca bu durum vicdani retçi olmayan sağlık personeli açısından ekstra iş yükü anlamına gelip, adil olmayan bir iş yükü dağılımı yaratacak ve bununla birlikte sunulan hizmetin kalitesini de düşürecektir. O hizmeti yerine getirebilecek başkaca bir sağlık çalışanının olmadığı taşra gibi yerlerde bu durum daha da büyük sorunlar yaratabilecektir. Ayrıca sistemli ve geniş bölgelere yayılmış vicdani retler, hastaları o sağlık hizmetine ulaşmak için çabalamaya mahkum edebileceği gibi baştan o hizmete ulaşmalarına da engel olabilecektir. Buna İtalya'daki durum örnek gösterilebilir. İtalya'da jinekologların %70'i kürtaj yapmayı vicdani sebeplerle reddetmektedir. Bu oran bölgelere göre incelendiğinde bazı bölgelerde %93 'ü bulmaktadır⁸⁵. Bu durumda kürtaj yasal olduğu halde kürtaj hakkına erişim büyük ölçüde engellenmektedir.

Bütün bu hususlar sağlık alanında sağlık hizmeti sağlayıcılarının vicdani ret taleplerinin kabul edilebilirliğinin değerlendirilmesi konusunda titiz davranılması gerekliliğinin önemini açıkça ortaya koymaktadır. Topyekûn kabul edilemeyeceği açık olan sağlık alanındaki vicdani reddin, topyekûn reddedilmesi mi gerektiği yoksa birtakım kıstaslara bağlanarak belli başlı retlerin kabul edilmesinin mümkün olup olmadığı hususu doktrinde tartışılmaktadır.

(2) Sağlık Hizmeti Sağlayıcılarının Vicdani Ret Eylemlerinin Kabul Edilebilirliği

Sağlık hizmeti sağlayıcılarının vicdani ret eylemlerinin kabul edilebilirliği konusunda ortaya atılmış üç temel görüş bulunmaktadır. Bu görüşlerden ilki sağlık hizmeti sağlayıcılarının vicdani ret eylemlerinin hiçbir şekilde kabul edilemeyeceğini savunmaktadır. İkinci görüş bu ret eylemlerinin istisnasız kabul edilebilir nitelikte olduğunu savunurken üçüncü görüş ise ancak belirli koşulların sağlanması

⁸⁴ Alida Liberman, "Wrongness, Responsibility, and Conscientious Refusals in Health Care", *Bioethics*, Vol:31, No: 7, 2017, p.497.

⁸⁵ Övgü Pınar, "İtalya'da Vicdani Retçi Jinekolog Tartışması", *BBC News*, 16/08/2018, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-39077647>

durumunda sağlık hizmeti sağlayıcılarının vicdani ret açıklamalarının kabul edilebilir olacağını savunmaktadır⁸⁶.

Sağlık hizmetleri alanında vicdani reddin topyekûn reddedilmesi gerektiğini savunan görüşe göre; sağlık hizmeti çalışanının toplumdaki konumu ve meslek tanımının kendine has nitelikleri göz önüne alındığında askerlik hizmeti için söz konusu olan vicdani ret kavramının bu alana uyarlanması mümkün değildir. Bu yazarlara göre sağlık hizmetleri alanındaki vicdani ret kavramı, askerlik hizmetinin reddi anlamındaki vicdani ret ile aynı kavram çatısı altında bulunmasına rağmen hiçbir ortak özelliği bulunmayan kavramlardır⁸⁷.

Örneğin, zorunlu askerlik hizmeti altına alınan vicdani retçilerin askere alınma konusunda iradeleri olmamasına rağmen üstün bir güce boyun eğmek zorunda kalmışlardır ve gcszdrlr. Vicdani retleri sonucunda alternatif bir hizmet veya ceza ile karşı karşıya gelmek durumundadırlar. Ancak doktorlar mesleklerini seçerken önceden farkında oldukları koşullar içerisinde, güçlü ve otoritenin tadını çıkartır bir konumdadırlar⁸⁸. Vicdani redde dayanan uygulamaları sonucunda nadiren bir disiplin yaptırımını ile karşı karşıya kalırlar. Tüm bunlar göz önüne alındığında sağlık hizmeti alanında vicdani ret ile askerlik hizmetinin reddi anlamına gelen vicdani ret arasında öz bakımından çok önemli farklar olduğu söylenebilir. Askerlik rneğinde zorunlu bir hizmet söz konusu iken sağlık hizmetleri alanında bir zorunluluktan söz edilemez. Bu iki vicdani ret türü arasındaki bir diğer önemli fark ise yarattıkları etki yönündendir. Askerlik hizmetlerinin reddinden farklı olarak

⁸⁶ Conscientious Objection and Reproductive Rights: International Human Rights Standarts, **Center for Reproductive Rights**, Temmuz 2013, www.reproductiverights.org, (15/09/2018), s.1-3. Wicclair, s. 34.

⁸⁷ Conscientious Objection and Reproductive Rights: International Human Rights Standarts, **Center for Reproductive Rights**, Temmuz 2013, www.reproductiverights.org, (15/09/2018), s.1-3.

⁸⁸ Bu konuda kişinin bir tıbbi müdahaleye/ uygulamaya vicdani karşı ıkıları olduğu halde sağlık sektöründe o alanda alımamasının sorunu çözeceği, bu sebeple kişinin bilerek ve isteyerek girdiği meslekte bu ŗekilde vicdani karşı çıkışta bulunamayacağı gr ortaya atılmıştır. Örneğin; doğum kontrol hapı satılmasına vicdanen karşı çıkan birisinin eczacı olmaması gerektiği veya kürtaja vicdanen karşı çıkan birisinin jinekolog olmaması gerektiği gibi. Ancak bu görüşe karşı ortaya atılan bir diğer görüş ise kişinin örneğin bir yasa değişikliğini öngöremeyeceği bu sebeple söz konusu fikrin anlamlı olmadığını savunmaktadır. Örneğin: hekim destekli intihar, sınırlı bir ŗekilde de olsa Kanada'da 2016 yılında yasal hale gelmiştir. Sağlık hizmeti sağlayıcıları bu tarihten sonra ya yeni duruma ayak uyduracaklar ya da vicdanen karşı ıkıları sebebiyle ii bırakmak zorunda kalacaklardır.

sağlık hizmetleri alanındaki vicdani ret doğrudan başkalarının hakları üzerinde etki yaratır⁸⁹.

Bu görüşe göre sağlık hizmeti alanında vicdani redde bulunan sağlık hizmeti sağlayıcıları, özellikle dini sebeplerle ret açıklamasında bulduklarında din ile somut kanıtlara dayanan bir bilim olan tıbbi birbirine karıştırmış olurlar. Tıbbın içerisinde kutsal, sorgulamayan bir alan yaratmaya çalışırlar.

Bütün bu sebeplere dayanarak sağlık alanında vicdani reddin topyekun reddedilmesi gerektiğini belirten yazarlar, sağlık hizmetlerine dayanan vicdani reddin gerçek anlamda vicdani ret olmadığını belirtir⁹⁰ ve bu tür bir reddin etik olmadığını ve onursuz bir itaatsizlik olarak kabul edilmesi gerektiğini savunurlar⁹¹.

Sağlık hizmetleri alanında vicdani ret konusunda ortaya atılmış ve Wicclair tarafından mutlakiyetçi vicdani ret olarak adlandırılan bir diğer görüşe göre ise sağlık hizmeti sağlayıcılarının sağlık hizmetleri alanında vicdani ret talepleri hiçbir koşulda sınırlandırılmaz⁹². Buna göre doktor söz konusu tıbbi işlem ya da müdahaleyi vicdani karşı çıkışları olması durumunda yapmak zorunda olmadığı gibi hastanın bu müdahaleye erişebileceği alternatif yer hakkında bilgi verme veya yönlendirme zorunluluğu da yoktur⁹³. Sağlık hizmeti çalışanlarının vicdanları üzerinde hiçbir etik sınırlama gerekçesi kabul etmeyen ve bu açıdan oldukça uç olduğu söylenebilecek olan bu görüşün yukarıda açıklanan sebeplerle kabul edilemez olduğu açıktır.

Sağlık hizmetleri alanında sağlık hizmeti sağlayıcılarının vicdani reddi konusunda ortaya atılmış olan bir diğer görüş ise vicdan özgürlüğünün sınırlandırılmayacağı ancak vicdani kanaatlerin dışı vurumunun sınırlandırılabilirliği düşüncesinden yola çıkmaktadır. Bu görüşe göre sağlık alanında sağlık hizmeti sağlayıcılarının vicdani ret talepleri ancak bir takım kıstasları karşılaması koşulu ile kabul edilebilir niteliktedir. Bu görüşü savunan yazarlar söz konusu kıstasların kaynağını tıp biliminin ve hekimlik mesleğinin kendine has etik anlayışı içerisinde bulurlar. Bu yazarlara göre sağlık alanında sağlık hizmeti

⁸⁹ Conscientious Objection and Reproductive Rights: International Human Rights Standards, **Center for Reproductive Rights**, July 2013, www.reproductiverights.org, 15/09/2018, s.1-3.

⁹⁰ Christian Fiala ve Joyce H. Arthur, "Dishonourable Disobedience : Why Refusal to Treat in Reproductive Healthcare is Not Conscientious Objection", **Woman**, 2014, s.4.

⁹¹ Christian Fiala ve Joyce H. Arthur, " There is No Defence", s. 258.

⁹² Wicclair, s. 34.

⁹³ Wicclair, s. 34.

sağlayıcıları tarafından yapılan vicdani ret açıklamaları belli kıstasları sağladıkları takdirde gerçek anlamda vicdani ret sayılabilirler ve yasalar bu talepleri korumalıdır. Bu konuda ortaya atılmış kıstaslardan birisi sağlık hizmeti sağlayıcılarının mesleğin gerektirdiği bilgi ve yeterliliğe sahip olmak zorunda olmalarıdır⁹⁴. Tıp bilimi, insan vücudunun ve zihninin nasıl çalıştığı ile ilgilenir, düzgün çalışmadığı noktada sorunun ne olduğunu teşhis eder ve daha iyi çalışmasına yardımcı olur. Tüm bunların gerçekleştirilebilmesi için ise sağlık personelinin kararlarının ardında sağlam bir mesleki bilgi ve yeterlilik olması şarttır. Örneğin, aşılardan otizme sebep olacağını düşünen bir doktor mesleğinin gereklerini layıkıyla yerine getiremez⁹⁵.

Bu konuda ortaya atılmış bir diğer kıstas ise vicdani ret sebebinin tıp biliminin hakikatleri ile çelişmemesi gerektiğidir⁹⁶. Mesleki gerçeklerle örtüşmeyen bir sebeple vicdani ret açıklamasında bulunan sağlık hizmeti sağlayıcısının mesleki yeterliliğe sahip olması söz konusu olamayacağından bu iki kriter birlikte değerlendirilmelidir. Örneğin, var olan hamileliğin sona erdirilmesine vicdanen karşı çıkan ve acil kontrasepsiyon⁹⁷ işleminin düşük ilacı gibi çalıştığını zanneden bir doktor düşünelim. Bu işlemle var olan bir hamileliğin sonlandırılması söz konusu olmadığından doktorun vicdani ret sebebi mesleki yetersizliğinden kaynaklanmaktadır ve tıbbi gerçeklerle örtüşmemektedir. Bu sebeple bahsedilen eylem vicdani ret eylemi olarak kabul edilemez⁹⁸.

Bu durum bir başka örnekle açıklanacak olursa; hamileliğin döllenme ile başladığına dini sebeplerle inanan bir doktorun ria ve acil kontrasepsiyon gibi uygulamalara var olan hamileliği sonlandırarak düşük yaptırdığı gerekçesiyle karşı çıktığını düşünelim. Doktorun öne sürdüğü bu gerekçe hamileliğin döllenme ile değil implantasyon ile başladığını kabul eden bilimsel hamilelik tanımı ile aykırıdır. Ayrıca acil kontrasepsiyon ve ria uygulamalarının implantasyonu engellediğine ilişkin

⁹⁴ Liberman, s.499.

⁹⁵ Liberman, s.499.

⁹⁶ Liberman, s.500.

⁹⁷ Acil kontrasepsiyon, gebelik riskinin olduğu durumlarda sürdürülmesi kesinlikle istenmeyen olası bir gebeliğin henüz gebelik oluşmadan (implantasyondan önce) önlenmesidir. Düşük ilaçları ise var olan bir gebeliğin sonlandırılmasında kullanılmaktadır. Burcu Tokuç, Muzaffer Eskiocak ve Ahmet Saltık, "Acil Kontrasepsiyon", **Sürekli Tıp Eğitimi Dergisi**, Cilt:11, Sayı:3, 2002, s. 95.

⁹⁸ Liberman, s.500.

de hiçbir bilimsel kanıt bulunmamaktadır⁹⁹. Böylelikle doktorun vicdani ret talebine gerekçe oluşturan sebep tıp biliminin gereklerine aykırı olduğundan söz konusu ret gerçek anlamda bir vicdani ret olarak kabul edilemez.

Sonuç olarak sağlık hizmeti sağlayıcısının sağlık alanında öne sürdüğü vicdani reddinin gerçek anlamda bir vicdani ret eylemi olarak kabul edilebilmesi için, söz konusu ret eyleminin mesleki hakikatler ile çelişmemesi, mesleğin gerektirdiği bilgi ve yetkinlikteki eksiklikten kaynaklanmaması gereklidir.

Bu konuda öne sürülmüş bir diğer kıstas ise sağlık hizmeti sağlayıcısı ile hasta arasındaki ilişkiye dairedir. Buna göre hastanın iyiliği için çaba sarf etmek ve toplum sağlığını korumak objektif, adil, hoşgörülü ve saygılı bir bakış açısı gerektirir. Ayrımcı bir tavır takınan sağlık hizmeti sağlayıcısı toplumun sağlık hizmetine olan güvenini zedeler ve ayrımcılığa uğrayan azınlığın sağlık hizmetine ulaşımının önünde engel oluşturur¹⁰⁰. Ayrıca hastasına karşı bu şekilde haksız ayrımcı tutumlar sergileyen bir doktorun görevini de layığı ile yapamayacağı açıktır. Örneğin, homofobik sebeplerle erkekler arasında seksin yanlış olduğuna inanan bir doktor düşünelim. Bu doktorun ereksiyon sıkıntısı çeken heteroseksüel hastasına viagra yazıp aynı durumdaki homoseksüel hastasına viagra yazmayı vicdani sebeplerle reddetmesi, reddin kaynağını ayrımcı düşüncelerden alması sebebiyle kabul edilebilir değildir. Bu sebeplerle kaynağını ırkçı, homofobik, seksist vb. ayrımcı düşüncelerden alan vicdani ret talepleri kabul edilebilir değildir.

Sağlık hizmetleri alanında vicdani ret taleplerinin kabul edilebilirliği açısından ortaya atılabilecek bir diğer kıstas ise ret sebebinin temel insan hakları ilkeleri ile örtüşüyor olmasıdır. Bu konuya ABD’de kabul edilen zorunlu kısırlaştırma yasası ile kendilerine verilen görevleri yapmayı reddeden doktorlar örnek gösterilebilir. Buna göre Amerikan sterilizasyon politikası öncelikle zihinsel engelliler olmak üzere birçok eyalette engelli, epilepsi hastası, alkol ve/veya uyuşturucu madde bağımlısı kişinin zorla kısırlaştırılmasını içeriyordu. Bu yasa sonucunda ABD’de 20.000 insanın zorla kısırlaştırıldığı tahmin edilmektedir¹⁰¹. Bazı

⁹⁹ “Facts are Important: Emergency Contraception and Intrauterine Devices are not Abortifacients”, ACOG (American Collage of Obstetricians and Gynecologists), June 2014, <https://www.acog.org/-/media/Departments/Government-Relations-and-Outreach/FactsAreImportantEC.pdf>, 17/09/2018.

¹⁰⁰ Liberman, s.501

¹⁰¹ Jerry Bergman, “A Brief History of the Eugenics Movement”, **Cen Tech. Journal**, Vol: 5 (2), 1991, https://creation.com/images/pdfs/tj/j05_2/j05_2_143-153.pdf, 18/09/2018, p.147-150.

doktorlar temel insan hakları ilkelerine aykırı olan bu uygulamanın kendi vicdani kanaatleri ile örtüşmediğini, bu işlemi yapamayacaklarını belirtmişler ve bu sebeple çeşitli cezalarla karşı karşıya kalmışlardır.

Sonuç olarak, sağlık hizmeti sağlayıcılarının sağlık alanında vicdani ret taleplerinin kabul edilir olup olmadığının tespitinde son derece titiz davranılmalıdır. Kabul edilebilirlik için ortaya atılan kriterler hasta- doktor hakları arasında denge kurucu olmalı, sağlık hizmeti sağlayıcısının vicdan hakkını korumak için yapılan vicdani reddin yeni bir hak ihlali doğurmasına mani olmalıdır. Sağlık hizmeti alanında vicdani ret konuları içinde bile standart ve bütüncül tek düzenleme ortaya atılması bu kadar zorken tüm ülkeler için geçerli ortak bir formül ortaya atmak adeta olanaksızdır. Bu sebeple sağlık hizmetleri alanında vicdani ret her ülkenin kendi toplumsal koşulları içerisinde değerlendirilmeli, daha büyük hak kayıplarını doğuracağı durumlarda topyekûn reddedilmesi veya kabul edilebilirliği için konulacak kriterler bu toplumsal koşullara göre tespit edilmelidir.

Bununla beraber sağlık hizmetleri alanında vicdani ret belirli bir kesimin dini veya siyasi inancının halk üzerindeki baskı aracına dönüşmemelidir. İtalya’da yasal kürtaj hakkına erişilememesi örneğinde olduğu gibi yasal bir işlemin önüne engel oluşturulması amacıyla veya bu sonucu doğuracak şekilde kullanılmamalıdır. Bu konuda yapılacak düzenlemelerde tıp etiği birincil yol gösterici olacaktır. Tarih öncesi dönemlerde ortaya çıkan ve günümüzde halen bir değişim ve gelişim içerisinde olan bu kavram sağlık hizmetleri alanında vicdani ret konusunda sağduyulu düzenlemeler yapılması yolunda belirleyici olabilecek niteliktedir¹⁰².

(3) Sağlık Hizmeti Sağlayıcılarının Vicdani Ret Eylemlerinin Uluslararası İnsan Hakları Hukuku Açısından Değerlendirilmesi

Uluslararası insan hakları hukuku alanında faaliyet gösteren kuruluşların ve bu kuruluşlara üye ülkelerin konuya yaklaşımlarının incelenmesi söz konusu vicdani ret taleplerinin insan hakları hukukundaki yerinin tespit edilebilmesi açısından önemlidir. Özellikle uluslararası alanda büyük etkiye sahip insan hakları kuruluşlarının konuya yaklaşımı devletler için yol gösterici olabilecek niteliktedir.

¹⁰² Tıp etiği konusunda detaylı bilgi için bkz. John R. Williams, **Tıp Etiği El Kitabı**, çev. M. Murat Civaner, 3. Baskı, Dünya Tabipler Birliği, 2015.

Birleşmiş Milletlerin (BM) sağlık hizmetleri alanında sağlık hizmeti sağlayıcılarının vicdani ret eylemleri konusuna yaklaşımı özellikle kürtaj konusunda Polonya, Hırvatistan ve Macaristan hakkında verdiği raporlar üzerinden incelenebilir.

Bir Afrika insan hakları belgesi olan Maputo Protokolü¹⁰³ hariç hiçbir insan hakları belgesi kürtaj konusunda doğrudan düzenlemelere yer vermemiştir. BM ise bazı raporlarında kürtajın yasallaştırılması, kadınların güvenli kürtaj da dahil olmak üzere aile planlama servislerine erişiminin sağlanması gerektiği yönünde fikir beyan etmiştir. BM'nin pek çok birimi bugüne kadar sağlık hizmeti sağlayıcılarının vicdani reddi konusuna ilişkin beyanda bulunmuştur. Bu beyanlar bağlayıcı olmamakla birlikte devletler açısından yol gösterici niteliktedir¹⁰⁴.

BM bünyesinde imzalanan Ekonomik Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesine uyumu izleyen Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi 2009 yılında yayınladığı gözlem raporunda Polonya'da doktorların kürtaj konusundaki vicdani retleri sebebi ile pek çok kadının gizli bir şekilde sağlıksız, güvencesiz ortamlarda kürtaj olduklarını ve bu durumun endişe verici olduğunu dile getirmiştir. Bu konuda devleti kadınların üreme sağlığı haklarından yararlanabilmesi için gerekli önlemleri almaya çağırmıştır¹⁰⁵.

BM özel raportörü Anand Grover tarafından yazılmış olan Polonya raporunda doktorun vicdani retçi olsa bile hastanın sağlığı ya da yaşamı açısından acil bir durum söz konusu olduğunda müdahale etmek zorunda olduğu, böyle bir aciliyetin söz konusu olmadığı durumlar açısından ise hastayı o müdahaleyi yapacak başka bir doktora yönlendirmesi gerektiği ifade edilmiştir. Ayrıca Polonya'ya vicdani retçi doktorları kayıt altına alması önerilmiştir¹⁰⁶.

¹⁰³ Afrika Birliği Örgütü, Maputo Protokolü, (27/06/2019),

http://www.achpr.org/files/instruments/women-protocol/achpr_instr_proto_women_eng.pdf

¹⁰⁴ Meghan Grizzle Fisher, The United Nations and the Right to Conscientious Objection in Healthcare Field, **Texas Review of Law & Politics**, Vol: 21, No:1, 2017, s.192-197.

¹⁰⁵ Birleşmiş Milletler Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi, **Consideration of reports submitted by States parties under articles 16 and 17 of the Covenant : concluding observations of the Committee on Economic, Social and Cultural Rights : Poland**, 2009, <http://www.refworld.org/publisher/CESCR/CONCOBSERVATIONS.POL.52e38a004.0.html>, (21/09/2018).

¹⁰⁶ Anand Grover, **Report of the Special Rapporteur on The Right of Everyone to the Enjoyment of the Highest Attainable Standard of Physical and Mental Health: Mission to Poland**, UN General Assembly, 2010, <https://www2.ohchr.org/english/bodies/hrcouncil/docs/14session/A.HRC.14.20.Add3.pdf>, (21/09/2018).

2013 yılında, BM Kadına Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Komitesi (CEDAW) tarafından Macaristan raporunda sağlık hizmetleri alanında vicdani ret uygulamalarının izlenebilmesi için mekanizmalar oluşturulması gerektiği, kürtaj yapmayı reddeden doktorların kadınlara alternatifleri hakkında bilgi verilmesi gerektiği ve vicdani reddin kurumsallaşmış bir uygulamadan ziyade kişisel bir karar olarak kalması gerektiği dile getirilmiştir¹⁰⁷.

BM Kadına Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Komitesinin 2015 tarihli Hırvatistan raporunda ise sağlık hizmeti alanında sağlık hizmeti sağlayıcılarının vicdani reddinin kadınların başta kürtaj, kürtaj sonrası bakım ve acil kontrasepsiyon olmak üzere üreme sağlığı servislerine erişimi önünde engel olarak yer almaması gerektiği konusuna değinilmiştir¹⁰⁸.

BM'ye bağlı bir örgüt olan Dünya Sağlık Örgütüne göre ise bireysel sağlık hizmeti sağlayıcıları kürtaj konusunda vicdani ret hakkına sahiptir ancak bu hak hiçbir şekilde kadınların yasal kürtaj hakkına erişimine engel olacak şekilde kullanılamaz. Vicdani retçi sağlık hizmeti çalışanı kadını ulusal yasaya uygun olarak denk ve erişilebilir başka bir sağlık kuruluşunda istekli ve ehil bir başka sağlık hizmeti sağlayıcısına sevk etmek zorundadır. Kadının hayatı veya sağlığı açısından acil bir durum söz konusu ise vicdani retçi sağlık hizmeti sağlayıcısı söz konusu müdahaleyi yapmak zorundadır. Acil durumda olan bu hastalara önyargılı bir tavır sergilenmeksizin herhangi bir acil durum hastasıymışçasına saygılı şekilde davranmalı, tedavisine gerekli özen göstermelidir¹⁰⁹.

Bütün bu hususlar değerlendirildiğinde BM'nin sağlık hizmetleri alanında sağlık hizmeti sağlayıcılarının vicdani reddi konusunu kürtaj özelinde değerlendirdiği ve belirli kıstaslar çerçevesinde kabul edilir bulduğu görülmektedir. BM'nin bakış açısının temelini oluşturan hususlar şu şekilde sayılabilir:

- Vicdani ret, kadınların üreme sağlığı haklarına erişimine engel olamaz, devlet kadınların bu haklara sahip olmasını ve erişimini sağlamakla mükelleftir. Vicdani

¹⁰⁷ UN Committee on the Elimination of Discrimination against Women ,**Concluding Observations on the combined seventh and eighth periodic reports of Hungary adopted by the Committee at its fifty fourth session**, , 2013, <https://www2.ohchr.org/.../cedaw/.../CEDAW.C.HUN.CO.7>, 21/09/2018.

¹⁰⁸ Concluding observations on the combined fourth and fifth periodic reports of Croatia, UN Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women, 2015, <http://undocs.org/CEDAW/C/HRV/CO/4-5>, 21/09/2018.

¹⁰⁹ **Safe Abortion: Technical and Policy Guidance for Health Systems**, World Health Organization, Geneva 2012, s.69.

retler sebebiyle kadınların yasal olan kürtaj hakkına erişememesi örneğinde olduğu gibi vicdani reddin, kadınlar ile söz konusu haklar arasında bariyer haline gelmemesi için devlet önleyici tedbirler almalıdır.

▪ Devletler, vicdani reddi topyekûn kabul etmemeli, sınırlarını belirleyici nitelikte düzenlemeler yapmalıdırlar.

▪ Vicdani retçi sağlık hizmeti sağlayıcısının, hastayı o uygulamayı yapmayı reddetmeyen ve o uygulama için ehil olan başkaca bir sağlık hizmeti sağlayıcısına sevk etmesi zorunludur. Ancak hastanın yaşamı ve sağlığı için riskli acil bir durum söz konusuysa vicdani retçi sağlık hizmeti sağlayıcısı müdahale etmek zorundadır.

▪ Devletlerin vicdani ret konusunda bir diğer görevi, vicdani retlerin bireysel kalmasını sağlamak kurumsallaş bir uygulamaya dönüşmesini önlemektir.

Bölgesel düzeyde insan hakları, demokrasi ve hukukun üstünlüğünü korumak amacıyla kurulan ve sözleşmecî ülkeler açısından kararları bağlayıcı olan Avrupa İnsan Hakları Mahkemesini (AİHM) bünyesinde barındıran Avrupa Konseyinin konuya yaklaşımı ise AİHM kararları ile şekillenmektedir.

AİHM'nin sağlık hizmetleri alanında vicdani ret konusunda verdiği ilk karar 2001 tarihli Pichon ve Sajous v Fransa kararıdır¹¹⁰. Bu karara konu olan olayda bir eczanenin sahibi olan kişiler, eczanede doğum kontrol ilaçları bulundurmayı ve satmayı dini sebeplerle reddetmişler, bu nedenle de cezalandırılmışlardır. Söz konusu cezalandırmanın Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS) madde 9'a aykırı olduğu gerekçesi ile AİHM'ye başvurmuşlardır. Mahkeme bu başvuruyu kabul edilemez bulmuştur. Bu karara göre, AİHS madde 9'da vicdan özgürlüğü ve bu özgürlükle ilgili birtakım ifadeler güvence altına alınmıştır ancak bu durum hakkın toplum içerisinde her zaman ve her türlü fiille kullanılabilmesi anlamına gelmez. Somut olayda bu durum doğum kontrol ilaçlarının yasal olması, sadece eczanelerde ve doktor raporu ile satılabiliyor olmasından ve eczane sahiplerinin bu konudaki kişisel inançlarını profesyonel iş sahası dışında dışa vurabilecekleri pek çok alan olduğundan bahisle mesleklerinin önüne koymamaları gerektiği ile açıklanmıştır¹¹¹.

¹¹⁰ Pichon and Sajous v France, 49853/99, Admissibility Decision (2001), ECHR 899, <http://www.bailii.org/eu/cases/ECHR/2001/898.html>.

¹¹¹ Conscientious Objection and Reproductive Rights: International Human Rights Standards, Center for Reproductive Rights, s.4.

2011 tarihli R.R. v Polonya kararına konu olan olayda ise hamile olan R.R.'nin taşıdığı ceninde ciddi bozukluklar olabileceğini fark eden doktorlar bu konuda R.R.'ye bilgi vermeyerek hamileliğini devam ettirmek veya sonlandırmak yönündeki karar verme hakkını kullanmasına engel olmuşlardır. Polonya yasalarına göre ceninde ciddi bozukluklar olduğunun doğrulandığı durumlarda kadınların hamileliklerini sonlandırabilme hakkı vardır ancak olayda sağlık hizmeti sağlayıcıları vicdani retleri sebebi ile R.R.'nin bozuklukların doğrulanması için gerekli olan genetik testlere erişimini engellemişlerdir¹¹². Mahkeme, kişilerin fiziksel ve psikolojik sağlığının korunabilmesi için kendi sağlık durumları ile ilgili bilgi alabilmesini sağlayacak düzenlemelerin devletçe yapılması gerektiğini belirtmiştir¹¹³. 2012 tarihli P. ve S. v Polonya kararında ise Mahkeme, devlete kadınların yasal kürtaj hakkına erişimi için gerekli düzenlemeler yapma ve bunun için gerekli yasal çerçeveyi çizme yönünde pozitif bir yükümlülük yükleyerek bu konudaki tutumunu yinelemiştir. Bu karara konu olan olayda tecavüz mağduru 14 yaşındaki P. hamile kalmış, yasal kürtaj hakkına erişimi önemli düzeyde engellenmiştir. Annesi ile birlikte üç farklı hastaneye giden P.'ye kürtaj için gerekli şartlar konusunda yanlış bilgi verilmiş, hastanelerden bir tanesi tarafından medikal ve kişisel bilgileri kamuoyuna açıklanmış, bu hastanelerin çalışanları tarafından P. başkaca bir hastaneye sevk edilmeksizin vicdani ret açıklamasında bulunulmuştur. P.'nin sistemin elinde pek çok istismara ve engellenmeye maruz kalmasından sonra Sağlık Bakanlığının araya girmesi ile evinden 500 km uzakta bir tıp merkezinde kürtaj hakkına erişebilmesi üzerine mahkeme Polonya'nın AİHS'nin 3. maddesi (işkence yasağı), 5. maddesi (özgürlük ve güvenlik hakkı) ve 8. maddesi (özel ve aile hayatına saygı) hükümlerini ihlal ettiğine karar vererek Polonya'yı mahkum etmiştir¹¹⁴.

AİHM bu karara konu olan somut olay bağlamında Polonya'yı kadınların hakları olan hizmetlere erişimi için gerekli olan iç güvencelerin vicdani ret eylemleri sonucunda uygulanmaması ve izlenip takibinin yapılmaması sebebi ile eleştirmiştir.

¹¹² R.R v Polonya, Karar No: 27617/04, AİHM, 2011.

¹¹³ Conscientious Objection and Reproductive Rights: International Human Rights Standarts, s.5

¹¹⁴ P ve S v Polonya, Karar No: 57375/08, AİHM, 2012,

<https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-114098%22%5D%7D>.

Mahkeme, üreme sağlığı hizmetleri alanında bir vicdani ret eylemi söz konusu olduğunda en azından bir sevk mekanizması geliştirilmesi gerektiğini belirtmiştir¹¹⁵. Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi ise sağlık alanında sağlık hizmeti sağlayıcılarının vicdani reddi ile ilgili çözüm önerilerini sunduğu belgede şu hususları dile getirmiştir¹¹⁶:

“Hiçbir kişi, hastane veya kurum kürtaj yapmayı, düşük yaptırmayı, ötenaziyi ya da benzeri bir fiili gerçekleştirmeyi, bu fiile yardım etmeyi, destek vermeyi reddettiği için zorlanamaz, sorumlu tutulamaz ve ayrımcılığa maruz bırakılamaz. Ancak vicdani ret düzenlenirken hastaların yasal sağlık hizmetlerine vaktinde ulaşabilmeleri garanti altına alınmalıdır. Aksi durum özellikle gelir düzeyi düşük yerlerde ve kırsal bölgelerde yaşayan kadınları orantısız şekilde etkileyebilir.”

Böylelikle Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi devletlere şu sorumlulukların yüklenmesi gerektiğini belirtmiştir: Tıbbi uygulama alanında vicdani ret hakkını güvence altına almak, hastaların bu vicdani retlerden zamanında haberdar edilmesini ve vicdani retçi olmayan başka bir sağlık hizmeti çalışanına sevkini sağlamak, hastaların acil bir durum söz konusu olduğunda uygun tedaviyi almasını sağlamak.

Sonuç olarak Avrupa Konseyinin sağlık hizmet sağlayıcılarının vicdani ret eylemlerine bakış açısı şu şekilde özetlenebilir. Avrupa Konseyine göre AİHS her ne kadar 9. maddesi ile düşünce din ve vicdan özgürlüğünü güvence altına almış olsa da bu güvence toplum içerisinde her zaman ve her koşulda bu vicdani kanaatlere göre davranma hakkını kapsamamaktadır. Dolayısıyla üreme sağlığı hizmetlerine erişimin belirli sınırlandırmalara ve koşullara bağlandığı durumlarda sağlık hizmeti sağlayıcıları kendi inançlarını mesleklerinin gerektirdiği profesyonel sorumluluğun önüne koyamazlar. Bu husus sağlık hizmeti sağlayıcılarının mesleğinin profesyonel sahası haricinde de inançlarını açığa vurabilecekleri pek çok alan olması ile gerekçelendirilmiştir.

Bununla birlikte yasal olarak kürtaja izin verilen bir devlette kadınların bu hakka etkin şekilde erişebilmesi için gerekli yasal çerçeve de düzenlenmelidir.

¹¹⁵ Conscientious Objection and Reproductive Rights: International Human Rights Standarts, p.5.

¹¹⁶ Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisinin 2010 yılında sunduğu bu çözüm önerisi devletler için bağlayıcı değildir ancak AİHM kararlarının olası güzergâhını işaret etmek ve devletler açısından yol gösterici olmak bakımından önemlidir.

Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi, Karar No: 1763 (2010), 7 Ekim 2010,

<http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-EN.asp?fileid=17909&lang=en>.

Ayrıca devletlerin sağlık sistemlerini, sağlık hizmetleri sağlayıcılarının vicdan özgürlüklerini etkin bir şekilde kullanmalarını sağlayacak biçimde düzenleme yükümlülükleri bulunmaktadır. Fakat Avrupa Konseyine göre bu durum hiçbir şekilde hastaların yasal olarak hak sahibi oldukları hizmetlere erişimini engelleyici nitelikte olamaz.

(4) Sağlık Hizmeti Sağlayıcılarının Vicdani Ret Eylemleri ve Türkiye

Ülkemizde vicdani ret terimi doğrudan askerlik hizmetlerinin reddi anlamında kullanılmış olup gündeme gelen olaylar da çoğunlukla bu konuya ilişkindir. Ancak son dönemde yapılan araştırmalar isteğe bağlı kürtaj konusunda fiili olarak vicdani ret açıklamasında bulunan ve söz konusu müdahaleyi yapmayan çok sayıda doktor olduğunu göstermektedir.

Türkiye’de mevcut mevzuata göre kürtaj yasağı söz konusu olmadığı gibi isteğe bağlı kürtaj da bir hak olarak tanınmıştır¹¹⁷. Kürtaj hakkına ilişkin yasal düzenlemede bir değişiklik olmamakla birlikte son yıllarda doğurganlığın arttırılmasına yönelik politikalar izlenmeye başlanmış, siyasi iktidarca isteğe bağlı düşükler hakkında olumsuz söylemlerde bulunulmuştur¹¹⁸. 2012 yılında ise kürtajın yasal sınırının daraltılması ve doktorlara kürtaj konusunda vicdani ret hakkı tanınması gündeme gelmiş ancak tepkiler sebebiyle bu yönde bir düzenleme yapılmamıştır.

¹¹⁷ 2827 sayılı Nüfus Planlaması Hakkında Kanun

Madde 5

“Gebeliğin onuncu haftası doluncaya kadar annenin sağlığı açısından tıbbi sakınca olmadığı takdirde istek üzerine rahim tahliye edilir. (...)”

Rahim Tahliyesi ve Sterilizasyon Hizmetlerinin Yürütülmesi ve Denetlenmesine İlişkin Tüzük

Madde 3

“Gebeliğin onuncu haftası doluncaya kadar kadının sağlığı açısından tıbbi sakınca olmadığı takdirde, istek üzerine rahim tahliye edilir.

Rahim tahliyesi, kadın hastalıkları ve doğum uzmanlarınca yapılır.

Ancak, Bakanlıkça açılan eğitim merkezlerinde kurs görerek yeterlik, belgesi almış pratisyen hekimler, kadın hastalıkları ve doğum uzmanının denetim ve gözetiminde menstrüel regülasyon yöntemiyle rahim tahliyesi yapabilirler.”

¹¹⁸ 2008 yılında doğum oranında artışlarla ilgili söz konusu politika “en az 3 çocuk” ifadesi ile gündeme gelmiş, 10. Kalkınma Planında yer alan “ toplam doğurganlık hızının tedricen yükseltilmesi” hedefi ile somutlaşmıştır. Bu dönemde kürtaja ilişkin olarak dönemin Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan’ın “Her kürtaj bir Uludere’dir.” ve “kürtajı bir cinayet olarak görüyorum.” çıkışları gündeme gelmiş, Erdoğan’ın sözlerinin ardından bakanlıklar harekete geçerek önce kürtajı yasaklayan daha sonra sınırlayan düzenlemeler hazırlamış ancak kamuoyunun tepkisi üzerine söz konusu düzenlemeler askıda kalmıştır. Bu dönemde Eski Sağlık Bakanı Recep Akdağ ise kürtajın vicdani bir tarafı olduğunu belirterek doktorların bunu reddetme haklarının olması gerektiğini ifade etmiştir.

Uygulamada ise yasal düzenlemelere rağmen siyasi söylemle uyumlu bir hava olduğu söylenebilir¹¹⁹. Bu konuda yapılan bir araştırmanın ortaya çıkarttığı verilere göre Türkiye genelindeki 431 hastanenin sadece %8'inde isteğe bağlı düşük hizmeti verildiği ortaya konulmuştur. Yasal bir hizmet olan isteğe bağlı kürtajın kamu hastanelerinin pek çoğunda dayanaksız bir şekilde yapılmaması hem hizmet alıcısı olan kadınlar hem de sağlık personeli tarafından pek de sorgulanmamakta ve bu hal bir nevi kabullenilmiş durumdadır.¹²⁰

Yapılan bir başka çalışmada elde edilen verilere göre pek çok doktor dini ve/veya sebeplerle isteğe bağlı kürtaja karşı çıkmış ve bu uygulamayı yapmadığını ifade etmiştir. Söz konusu araştırma kapsamında görüşülen kadın doğum uzmanlarının çoğunluğu gebeliklerin isteğe bağlı sonlandırılmasına daha çok vicdani nedenlerle karşı olduklarını söylemişlerdir. Bir doktor olarak yaşamı savunması gerektiğini ve sebeple isteğe bağlı kürtaj yapmadığını söyleyen bir hekim aynı araştırma kapsamında meslektaşlarının tutumlarını değerlendirmiş isteğe bağlı kürtaj yapmayan hekim sayısından ve bu sayının gün geçtikçe artacağından bahsetmiştir.¹²¹

Bu araştırmaların da ortaya koyduğu mevcut durum mevzuatımız açısından incelendiğinde ise hekimin hizmetten çekilme hakkının Tıbbi Deontoloji Nizamnamesi madde 18, 19 ile hekimlik meslek etiği kuralları madde 25'te düzenlendiği görülür¹²². Bu maddelerde hekimin çekilme sebepleri arasında şahsi

¹¹⁹ Ceren Topgül, Tuğba Adalı, Alanur Çavlin ve Cansu Dayan, **Sisteme Değil İsteğe Bağlı Hizmet: Sağlık Çalışanları Gözünden İstanbul'da Kürtaj ve Aile Planlaması Hizmetlerinin Durumu**, Nüfusbilim Derneği, Türkiye Aile Sağlığı ve Planlaması Vakfı, UNFPA Türkiye Ofisi, Birinci Baskı, Ankara, 2017, s.11.

¹²⁰ Mary Lou O'Neil, Bahar Aldanmaz, Rosa Maria Quirant Quiles ve Fatih Resul Kılınç, **Yasal Ancak Ulaşılabilir Değil: Türkiye'deki Devlet Hastanelerinde Kürtaj Hizmetleri**, Kadir Has Üniversitesi Toplumsal Cinsiyet ve Kadın Çalışmaları Merkezi, İstanbul, 2017, s.3.

¹²¹ Ceren Topgül ve diğerleri, s.43.

¹²² **Tıbbi Deontoloji Nizamnamesi**

Madde 18 – Tabip ve dış tabibi, acil yardım, resmi veya insani vazifenin ifası halleri hariç olmak üzere, mesleki veya şahsi sebeplerle hastaya bakmayı reddedebilir.

Madde 19 – Tabip ve dış tabibi mesleki veya şahsi sebeplerle tedaviyi bitirmeden hastasını bırakabilir. Ancak, bu gibi hallerde, diğer bir meslektaşın tedavi veya müdahalesine imkân verecek zamanı evvelden hesaplayarak hastayı vaktinde haberdar etmesi şarttır. Hastanın bırakılması halinde hayatının tehlikeye düşmesi veya sıhhatinin zarara uğraması muhtemel ise, diğer bir meslektaş temin edilmedikçe, hastayı terk edemez. Hastayı bu suretle terk eden tabip veya dış tabibi, lüzum gördüğü veya hasta tarafından talep edildiği takdirde, tedavi zamanına ait müşahade notlarını verir.

Hekimlik Meslek Etiği Kuralları

Madde 25- Hekim, ancak tıbbi bilgisini gerektiği gibi uygulayamayacağına karar verdiğinde ve hastasının başvurabileceği başka bir hekim bulunduğu durumlarda, hastanın bakımını ve tedavisini üstlenmeyebilir veya tedaviyi yarım bırakabilir. Yukarıdaki koşullarda tedaviyi bırakacak hekim, bu

sebepler de sayılmıştır. Şahsi sebepler kavramı hakkında genel bir tanım yapılması zor olan öznel ve muğlak bir kavramdır. Şahsi sebepler genellikle hekimin iç dünyası ile ilgili olup hasta ile arasındaki ilişkide nesnelliği zedeleyecek yoğunluğa ulaşmış, bu sebeple tedavinin başarısızlıkla sonuçlanması riskini doğuran sebepler anlamına gelir ve hekimin vicdani kanaatleri de bu sebepler arasında değerlendirilebilir¹²³. Ancak mevzuatımız şahsi sebeplerle çekilmeyi sınırlandırarak kabul etmiştir. Buna göre hekim; acil durumlarda, resmi görevin ifası durumunda ve insani vazife durumunda şahsi sebeplere dayanarak sağlık hizmetinden çekilemez. Acil durumdan kast edilen hastanın ciddi ve yakın bir hastalık, sakatlık veya ölüm tehlikesi ile karşılaştığının sağlık hizmeti sağlayanlar tarafından tespit edildiği durumlardır¹²⁴. Resmi görevin ifası ise genellikle kamu görevlisi olmak olarak anlaşılmaktadır ancak bu şekilde bir yorum hekimin şiddet gördüğü durumlarda dahi hizmetten çekilememesi sonucunu doğurur ki bu durumun hakkaniyete aykırı olduğu açıktır¹²⁵. Yasal düzenlemeden kapsamı tam olarak anlaşılabilen bu kavram uygulama ile şekillenmektedir. Bununla birlikte hekimlerin Anayasanın 17. maddesinde yer alan maddi ve manevi varlıklarını koruma ve geliştirme hakkını kapsayan sağlık hakkına, din ve vicdan hürriyetine ve onura sahip olduğu göz önüne alındığında resmi görevin kamu görevlisinin kendi görevi dışında ayrıca resmi olarak görevlendirilmesi durumu olarak yorumlanmasında fayda vardır. İnsani vazifenin ifası ise tıp etiğine ilişkin bir kavram olup genellikle kendisini acil durumlarda ilk yardımda bulunma zorunluluğu şeklinde göstermektedir¹²⁶. Ayrıca söz konusu maddelere göre hekim hizmetten çekilmeden önce hastaya bu konuda bilgi vermeli ve söz konusu hizmeti gerçekleştirebilecek başka bir hekime sevk etmelidir.

Türk Tabipler Birliği Etik Kurulu, 2009 yılında doktorların isteğe bağlı rahim tahliyesini vicdani nedenlerle ret hakkı olup olmadığı yönünde bir görüş yayımlamıştır. Bu görüşte “*mesleki değerlerin öncelenmesi gerçeğini gözden uzak*

durumu ve hastanın sağlığının tehlikeye düşmeyeceğini hastaya veya yakınlarına anlatır ve onları tıbbi yardımla ilgili başka olanaklar konusunda bilgilendirir. İkinci hekim bulunmadan hekim hastasını bırakamaz. Hekim, tedaviyi üstlenen meslektaşına hasta hakkındaki tüm bilgileri aktarmakla yükümlüdür.

¹²³ M. Gökhan Türe ve Oğuzhan Türe, “Hekimin Hizmetten Çekilme Hakkı”, **TBB Dergisi**, Sayı: 131, 2017, s. 304.

¹²⁴ Denise H. Field and Colleen M. Margiotta, “To Treat or Not to Treat: A Hospital’s Duty to Provide Emergency Care”, **UC Davis Law Review**, Vol: 15, No:4, 1982,p.1060,1061.

¹²⁵ M. Gökhan Türe ve Oğuzhan Türe, s. 320, 321.

¹²⁶ M. Gökhan Türe ve Oğuzhan Türe, s. 323.

tutmadan, rahim tahliyesi isteyen kişinin sağlığını olumsuz etkilemeyecek ve o kişiye farklı yükümlülükler getirmeyecek koşulların varlığında, en temel hak olan yaşam hakkı ile ilgili girişimlerde örneğin bu olguda, vicdani ret hakkına yer olduğu düşünülebilir ve kişi başka bir hekime yönlendirilebilmelidir.” denilerek sağlık hizmetleri alanında vicdani reddin kabul edilebilir olduğu belirtilmiştir. Ancak kurulun aynı konuda 2010 yılında yayınladığı görüşte ise hekimin vicdani kanaatlerinin kişisel değerler göreliliğinden meslek uygulamalarından dikkate alınmamalıdır, önemli olan hizmeti alacak kişilerin gereksinimleridir şeklinde bir gerekçelendirme ile tam ters doğrultuda bir görüş beyan edilmiştir.

Sonuç olarak, tüm bu bilgiler değerlendirildiğinde Türkiye'nin tıpkı askerlik hizmetleri alanında olduğu gibi sağlık hizmetleri alanında da bir vicdani ret sorunu olduğu sonucuna ulaşılabılır. Ancak sağlık hizmetlerinin vicdani reddi konusu Türkiye'de askerlik hizmetinin reddinden farklı olarak ağır yaptırımlar doğurmaması, keyfi addedilebilecek vicdani retlerin toplumda dişe dokunur bir tepkiyle karşılaşmaması ve vicdani ret taleplerinin genellikle acil durumlarda değil isteğe bağlı kürtaj durumunda ortaya çıkması sebepleriyle pek gündeme gelmemekte, genelde göz ardı edilmektedir. Bununla birlikte yasal kürtaj hakkına erişmeye çalışan kadınların sistemin çarkları arasında istismar edildiği araştırma sonuçlarıyla ortaya konulmuştur. Bu sebeple Türk hukukunda bu konuya ilişkin bir düzenleme yapılması şarttır.

Fikrimce bu düzenleme yapılırken sağlık hizmeti sağlayıcısının vicdani ret hakkını topyekün reddetmek Anayasa ve uluslararası pek çok belgede güvence altına alınmış vicdan özgürlüğünü yok saymak, yaralamak anlamına geleceğinden sınırlı bir vicdani ret hakkı tanınmalıdır. Bu hak tanınırken isteğe bağlı kürtaj konusundaki vicdani retlerin kadınların yasal kürtaj haklarını kullanmalarının, bu hakka erişimlerinin önünde mevcut durumda olduğu gibi bir engel teşkil etmesi engellenmelidir. Konu hakkındaki bilgi kirliliği temizlenmeli, vicdani redde maruz kalan kadınların vicdani retçi doktor tarafından bilgilendirilmesi gerektiği gibi doktorlar da vicdani ret haklarının niteliği ve kapsamı hakkında kaliteli bir eğitimden geçirilmelidir. İsteğe bağlı kürtaj hakkının erişilebilirliğinin muhafaza edilebilmesi için ise kadının sağlığını olumsuz etkilemeyecek ve onun için yeni yükümlülükler getirmeyecek etkin bir sevk mekanizması oluşturulmalıdır.

c.Hastalar ve Vicdani Ret

Sağlık hizmetleri alanındaki bir uygulama ya da müdahale sağlık hizmeti sağlayıcıları dışında hastalar tarafından da vicdani gerekçelerle reddedilebilmektedir. Hastaların vicdani reddi, hastaların sahip olduğu kişisel inançlar, değer yargıları ve/veya vicdani kanaatleri sebebiyle uygulanması gereken bir tıbbi işlem ve prosedürü, tedaviyi reddetmesi anlamına gelmektedir. Bu durumun en yaygın ve en bilinen örneklerini Yehova şahitlerinin kan transfüzyonunu reddetmesi ve zorunlu aşılarla karşı yapılan ret açıklamaları oluşturmaktadır.

Hastaların vicdani ret eylemlerinin kimi yönleriyle sağlık hizmeti çalışanlarının vicdani ret eylemleriyle ile benzer özellikler taşıdığı kimi yönleriyle ise ondan çok daha farklı niteliklere sahip olduğu söylenebilir. Sağlık hizmeti sağlayıcılarının vicdan ret eylemleri nasıl ki hastaların tıbbi yardıma erişimini zorlaştırıyorsa hastaların vicdani reddi de tıbbi hizmet sağlayıcısının en iyi ve etkili şekilde hizmet vermesinin önünde engel oluşturur. Ancak sağlık hizmeti sağlayıcısının vicdani reddinden farklı olarak hastanın vicdani reddi sonuçlarını hastanın kendi sağlığı üzerinde doğurur. Bir diğer deyişle sağlık hizmeti sağlayıcısının vicdani reddinden doğuran etkilenen ve sonuçlarına katlanmak zorunda kalacak kişi hastadır fakat hastanın vicdani reddi söz konusu olduğunda aslında kişi kendi sağlığı üzerinde bir karar vermekte ve kendi kararının sonuçlarına katlanmaktadır.

(1) Tıbbi Müdahalelerin Vicdani Reddi

Hastaların vicdani ret eylemleri konusunda ilk incelenmesi gereken husus hastaların tıbbi müdahaleyi dini, ahlaki, vicdani, felsefi veya benzer sebeplerle reddetmesidir. Hastaların vicdani ret eylemleri, hastanın tedaviyi reddetme hakkının genellikle üzerinde uzlaşıya varılmış bir konu olması sebebiyle hukuk sistemlerinde sağlık hizmeti sağlayıcılarının vicdani reddi kadar tartışma yaratmamaktadır. Türk hukukunda da hastaya tedaviyi reddetme hakkı tanınmıştır. Bu konuda esas fikir ayrılıkları hastanın özerkliği ilkesine dayanan ret hakkı ile tıbbi paternalizm kavramlarının doğurduğu çelişkiler, hastanın ret hakkının bir sınırı olup olmayacağı,

küçükler ve ayırt etme gücü olmayanların kanuni temsilcilerinin onların adına tedaviyi reddetmesi ile acil durumlarda ve muhtemel ölüm tehlikesinin varlığında hekimin izleyeceği yol açısından ortaya çıkmaktadır.

Tıbbi paternalizm kavramı, hekimin hastanın sağlığı için gerekli ve yararlı olduğunu düşündüğü uygulamalara hastaya rağmen karar verebilmesi, adeta babanın çocuğu üzerindeki etki alanıyla hareket edebilmesi anlamına gelmektedir. Bu kavramın temelinde hastanın tıbbi konularda karar verebilmek için yetersiz olduğu ve bu sebeple hastanın neyin kendisi için daha iyi olduğunu bilemeyeceği, hastaya bilgi ve karar hakkı verilmesinin anlamsız olduğu görüşü yatmaktadır. Tıbbi özerklik ilkesi ise hastanın vücudu üzerinde kendi geleceğini belirleme hakkına sahip olması anlamına gelir ve bu ilke gereğince hastalar kendilerine yapılacak müdahaleler hakkında bilgilendirilmeli, onlardan bu müdahalelere ilişkin rıza alınmalıdır. Uzun yıllar boyunca tıp uygulamasına hakim olan ve günümüz modern tıp sistemlerinde kişinin kendi kaderini tayin hakkını ihlal eden tıbbi paternalist görüşün yerini tıbbi özerklik ilkesine bırakmasıyla aydınlatılmış onam kuramı geliştirilmiş ve pek çok sistemde tıbbi işlemin hukuka uygunluğu için bir kıstas olarak kabul edilmiştir¹²⁷.

Türk hukukunda da tıbbi özerklik ilkesi benimsenmiş ve bu anlayışa uygun yasal düzenlemeler yapılmıştır¹²⁸. Buna göre bir tıbbi müdahalenin hukuka uygun

¹²⁷ Muhammet Sefa Mutlu, Hasta- Hekim İlişkisinde Temel Yaklaşımlar: Paternalizm ve Hasta Özerkliği, Kadir Has Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı, Konu Araştırması İstanbul, 2018, s.6-17.

¹²⁸ **Anayasa – Madde 17**

“(…) Tıbbi zorunluluklar ve kanunda yazılı haller dışında, kişinin vücut bütünlüğüne dokunulamaz; rızası olmadan bilimsel ve tıbbi deneylere tabi tutulamaz.”

1219 sayılı Tababet ve Şuabatı Sanatlarının Tarzı İcrasına Dair Kanun- Madde 70

“Tabipler, dış tabipleri ve dişçiler yapacakları her nevi ameliye için hastanın, hasta küçük veya tahtı hacirde ise veli veya vasisinin evveleminde muvafakatini alırlar. Büyük ameliyei cerrahiyeler için bu muvafakatın tahriri olması lazımdır. (Veli veya vasisi olmadığı veya bulunmadığı veya üzerinde ameliye yapılacak şahıs ifadeye muktedir olmadığı takdirde muvafakat şart değildir.) Hilafında hareket edenlere ikiyüzlü Türk Lirası idarî para cezası verilir. (...)”

Hasta Hakları Yönetmeliği - Madde 15

“Hastaya;

a) Hastalığın muhtemel sebepleri ve nasıl seyredeceği,
b) Tıbbi müdahalenin kim tarafından nerede, ne şekilde ve nasıl yapılacağı ile tahmini süresi,
c) Diğer tanı ve tedavi seçenekleri ve bu seçeneklerin getireceği fayda ve riskler ile hastanın sağlığı üzerindeki muhtemel etkileri,
ç) Muhtemel komplikasyonları,
d) Reddetme durumunda ortaya çıkabilecek muhtemel fayda ve riskleri,
e) Kullanılacak ilaçların önemli özellikleri,
f) Sağlığı için kritik olan yaşam tarzı önerileri,
g) Gerekğinde aynı konuda tıbbî yardıma nasıl ulaşabileceği, hususlarında bilgi verilir.”

sayılabilmesi; tıbbi müdahaleyi yapan kişinin sağlık personeli olması, endikasyon, aydınlatılmış hastanın rızası ve müdahalenin tıp biliminin verilerine uygun yapılması şartlarına bağlıdır¹²⁹. İçerisinde tedaviyi kabul ve ret etmeyi barındıran ve tıbbi müdahalenin hukuka uygunluk şartı olan aydınlatılmış onam kavramı yapılacak işlemin içeriğinin, olası sonuçlarının, yarar ve zararlarının hasta tarafından iyi bilinmesi anlamına gelmektedir¹³⁰.

Hasta Hakları Yönetmeliğinin 25. maddesine göre kanunen zorunlu haller dışında ve doğabilecek olumsuz sonuçların sorumluluğu hastaya ait olmak üzere hasta kendisine uygulanması planlanan ve uygulanmakta olan tedaviyi reddedebilir ve durdurulmasını isteyebilir. Bu durumda doğacak sonuçların hastaya veyahut yakınlarına anlatılması ve bu konuda yazılı belge alınması gerekmektedir¹³¹. Dünya Tabipler Birliğine göre karar verme yeterliliğine sahip olan hastalar ölümlerine neden olacak bile olsa tedaviyi reddetme hakkına sahiptirler¹³².

Bu noktada bahsedilen yeterlilik kavramı fiil ehliyeti gibi hukuki bir yeterlilikten ziyade doktor- hasta arasındaki ilişki ile alakalı, genellikle durumsal bir yeterliliktir ve bu sebeple her olaya uygulanabilecek kesin şartları yoktur. Ancak hastanın yeterliliğinin tespitinde yol gösterici olması adına hastanın tedavi ile ilgili kendisine anlatılan bilgileri anlayabilecek durumda olması, kendisini ve ne istediğini tutarlı şekilde ifade edebiliyor olması içinde bulunduğu durumu ve olası sonuçlarını değerlendirebiliyor olması ve tedavi seçeneklerinin yararlarını ve risklerini akılcı

Hasta Hakları Yönetmeliği- Madde 22

“Kanunda gösterilen istisnalar hariç olmak üzere, kimse, rızası olmaksızın ve verdiği rızaya uygun olmayan bir şekilde tıbbi ameliyeye tabi tutulamaz.(...)”

Hasta Hakları Yönetmeliği- Madde 28

“(...) Hukuka ve ahlaka aykırı olarak alınan rıza hükümsüzdür ve bu şekilde alınan rızaya dayanılarak müdahalede bulunulamaz.”

¹²⁹ Hakan Hakeri, **Tıp Hukuku**, Seçkin Yayınevi, 5. Baskı, Ankara, 2012, s.255.

¹³⁰ Aykut Cemil Aykın ve Serkan Çınarlı, **Sağlık Personelinin Hukuki Sorumluluğu**, Seçkin Yayınevi, Ankara, 2016, s.275- 292.

¹³¹ Tedaviyi Reddetme ve Durdurma- Madde 25

“ Kanunen zorunlu olan haller dışında ve doğabilecek olumsuz sonuçların sorumluluğu hastaya ait olmak üzere; hasta kendisine uygulanması planlanan veya uygulanmakta olan tedaviyi reddetmek veya durdurulmasını istemek hakkına sahiptir. Bu halde, tedavinin uygulanmamasından doğacak sonuçların hastaya veya kanuni temsilcilerine veyahut yakınlarına anlatılması ve bunu gösteren yazılı belge alınması gerekir.

Bu hakkın kullanılması, hastanın sağlık kuruluşuna tekrar müracaatında hasta aleyhine kullanılamaz.”

¹³² John R. Williams, **Tıp Etiği El Kitabı**, çev. M. Murat Civaner, Türk Tabipler Birliği, 3. Baskı, Ankara, 2017, s.45.

şekilde çıkarları doğrultusunda değerlendirebiliyor olması kriterleri öne sürülmüştür¹³³.

Kural olarak esas olan hastanın kendi sağlığı ve bedeni üzerinde tasarruf hakkına sahip olmasıdır. Hiç kimseye hastanın sağlığı, yaşamı ve geleceği üzerinde onu yok sayan, dışlayan nitelikte tasarruf hakkı verilemez. Bu durumun sonucu olarak hukukumuz açısından karar verme yeterliliğine sahip hastanın dini ve/veya vicdani sebeplerle bir tedaviyi reddetmesi kabul edilebilirdir. Uygulamada özellikle Yehova Şahitleri ile ilgili hastanın dini gerekleri uyarınca tedavinin kan transfüzyonu yapılmaksızın uygulanması örnekleri mevcuttur¹³⁴.

Hastaların vicdani ret eylemlerine ilişkin üzerinde durulması gereken bir diğer konu vicdani retçi hastanın tedaviyi reddetmesi sebebiyle ölümünün ötenazi sayılacağı ve doktorun sorumluluktan kurtulmak için hastaya rağmen müdahale etmesi gerektiğini savunan sayıca yadsınamayacak bir kesimin varlığıdır. Bununla birlikte karar verme yeterliliğine sahip hasta açısından ret fiili ölümle sonuçlanacak bile olsa hastanın rızası olmaksızın müdahalede bulunulamamalıdır, aksi halde böyle bir müdahale kasten yaralama fiili oluşturacaktır¹³⁵. Kan transfüzyonunu reddettiği için olası ölüm riskiyle karşı karşıya kalan Yehova Şahidi hasta ile kanser tedavisini reddettiği için aynı riski taşıyan hasta arasında bu konu açısından fark yoktur. İkinci gruba nasıl ki anlayışla ve soğukkanlılıkla yaklaşıyorsa dini kurallarını çiğnemektense ölümü yeğleyen birinci grup açısından da aynı soğukkanlılık ve anlayış gösterilmeli, hastanın kendi sağlığı, bedeni ve geleceği üzerindeki kararına saygı duyulmalıdır.

Doktorun, hastanın isteği üzerine tedaviye son vermek veya müdahale etmemek şeklindeki bu davranışının ötenazi oluşturup oluşturmadığı da değinilmesi gereken bir konudur. Hukukumuzda aktif ötenazi yasak olup her ne kadar ceza kanununda düzenlenmemişse de kasten adam öldürme suçu ile yargılanma sonucunu

¹³³ Paul S. Appelbaum and Thomas Grisso, "Assesing Patients' Capacities to Consent to Treatment", **The New England Journal of Medicine**, Vol:319, No:25, 1988, p.1635-1637.

¹³⁴ Yehova Şahidi Kadına Kansız Ameliyat, <http://www.radikal.com.tr/saglik/yehova-sahidi-kadina-kansiz-ameliyat-1107560/>. ; Yehova Şahitlerine Türkiye'de İlk Nakil, <https://www.sabah.com.tr/yasam/2012/04/16/yehova-sahitlerine-turkiyede-ilk-nakil>.

¹³⁵ Hakan Hakeri, "Hastanın Tedaviyi Reddetmesi Durumunda Ölecek Olması Halinde Tedavi Yapılmaması Ötenazi Olur mu", <https://www.medimagazin.com.tr/authors/hakan-hakeri/tr-hastanin-tedaviyi-reddetmesi-durumunda-olecek-olmasi-hlinde-tedavi-yapilmamasi-otanazi-olur-mu-72-64-3736.html>, 09/10/2018.

doğurmaktadır¹³⁶. Ancak burada bahsedilen fiil, hekimin uygulaması gereken tedaviyi hastanın bu yöndeki irade açıklaması sebebiyle pasif kalıp uygulamayarak hastanın ölümüne neden olması anlamına gelen, pasif ötanazidir. Bahsedilen türden bir pasif ötanazi söz konusu olduğunda doktor, hastanın özerkliğine saygı ilkesiyle hastaya zarar vermeme ve iyileştirme ödevi arasında ikilemde kalmaktadır.

Karar yeterliliği olan ve aydınlatılmış hastanın tedaviyi her zaman ret hakkı vardır, bu reddin hasta üzerindeki sonucu ne olursa olsun doktor hastanın kendi geleceğini tayin hakkına saygı duymak zorundadır ve bu durum doktorun sorumluluğunu doğurmaz. Aksine hastanın irade beyanına rağmen doktorun müdahalede bulunarak hastanın vücut bütünlüğünü ve geleceğini tayin hakkını ihlal etmesi doktorun sorumluluğunu doğurmaktadır¹³⁷.

Hastaların vicdani reddi konusunda değinilmesi gereken bir diğer husus ise yaş küçüklüğü, bilinç kaybı, koma hali ve akıl hastalığı gibi sebeplerle karar verme yeterliliği olmayan hastaların tedavilerinin yasal temsilcileri tarafından dini ve vicdani sebeplerle reddedilmesi durumunda sağlık hizmeti sağlayıcılarının nasıl bir yol izlemesi gerektiğine ilişkindir. Bu durumun tipik örneğini Yehova Şahidi anne-babanın çocuğu için kan transfüzyonunun tıbbi gereklilik olduğu durumda bu müdahaleyi reddetmesi oluşturmaktadır. Yehova Şahitliğinde kan transfüzyonu yukarıda da belirtildiği gibi yasaktır ve bu durumun hiçbir istisnası yoktur. Bu nedenle anne- babanın çocuğun ölümüne sebep olsa bile tıbbi müdahaleyi reddetmesi mümkün olabilmektedir.

Türk hukuku açısından bu durum değerlendirildiğinde, Hasta Hakları Yönetmeliğinin 24. maddesi incelenmelidir. Bu maddeye göre kural olarak çocuğa tıbbi müdahalede bulunulabilmesi için velisi ya da vasisinden izin alınması gerekir¹³⁸. Bu durumda dahi özerklik ilkesi gereğince çocuğa yapılacak tıbbi

¹³⁶ **Tıbbi Deontoloji Nizamnamesi- Madde 14**

“Tabip ve dış tabibi, hastanın vaziyetinin icap ettirdiği sıhhi ihtimamı gösterir. Hastanın hayatını kurtarmak ve sıhhatini korumak mümkün olmadığı takdirde dahi, ıstırabını azaltmaya veya dindirmeye çalışmakla mükelleftir. (...)”

Hasta Hakları Yönetmeliği- Madde 13

“Ötenazi yasaktır. Tıbbi gereklerden bahisle veya her ne suretle olursa olsun, hayat hakkından vazgeçilemez. Kendisinin veya bir başkasının talebi olsa dahil, kimsenin hayatına son verilemez.

¹³⁷ Muharrem Özen ve Meral Ekici Şahin, “Ötanazi”, **Ankara Barosu Dergisi**, Yıl: 68, Sayı: 2010/4, s.19-20.

¹³⁸ **Hasta Hakları Yönetmeliği- Madde 24**

müdahale ve sonuçları anlayabileceği ölçüde anlatılır. Kanuni temsilci olan veli ya da vasisinin rıza vermemesi halinde söz konusu müdahalede tıbben gerekliyse müdahalede bulunmak mahkeme kararına bağlıdır. Ancak mahkemeye başvurmanın mümkün olmadığı acil durumlarda müdahale etmek ya da etmemek hekimin takdirindedir.

Ayırt etme gücü bulunmayan çocuğun dini veya vicdani sebeplerle kendi tedavisini reddetmesi düşünülemez. Örneğin, Yehova Şahidi anne babanın kan transfüzyonu yapılmazsa yüksek ölüm riskiyle karşılaşacak 5 yaşındaki çocuklarının tedavisini dini sebeplerle reddetmesi olayında anne babanın dini kanaatleri ve velayet hakkı ile çocuğun yaşam hakkı arasında bir çatışma mevcuttur¹³⁹. Böyle bir durumda hekim mahkemeye başvurarak çocuğun korunması yönünde bir karar aldıktan sonra müdahalede bulunabileceği gibi mahkemeye başvurmanın mümkün olmadığı acil bir durum söz konusu ise hekim kendi takdiri sonucunda müdahalede bulunabilecektir. Ayırt etme gücüne sahip bir çocuğun kendi vicdani/dini kanaatlerine dayanarak tedaviyi reddetmesi durumunda ise, örneğin Yehova Şahidi olan 16 yaşındaki bir çocuğun kan transfüzyonunu reddetmesi ve bu reddin olası sonuçlarını algılayıp kabul etmesi durumunda, çocuğun kendi kaderini tayin hakkı ile çocukların

“Tıbbi müdahalelerde hastanın rızası gerekir. Hasta küçük veya mahcur ise velisinden veya vasisinden izin alınır. Hastanın, velisinin veya vasisinin olmadığı veya hazır bulunamadığı veya hastanın ifade gücünün olmadığı hallerde, bu şart aranmaz.

Kanuni temsilcinin rızasının yeterli olduğu hallerde dahi, anlatılanları anlayabilecekleri ölçüde, küçük veya kısıtlı olan hastanın dinlenmesi suretiyle mümkün olduğu kadar bilgilendirme sürecine ve tedavisi ile ilgili alınacak kararlara katılımı sağlanır.

Sağlık kurum ve kuruluşları tarafından engellilerin durumuna uygun bilgilendirme yapılmasına ve rıza alınmasına yönelik gerekli tedbirler alınır.

Kanuni temsilci tarafından rıza verilmeyen hallerde, müdahalede bulunmak tıbben gerekli ise, velayet ve vesayet altındaki hastaya tıbbi müdahalede bulunulabilmesi; Türk Medeni Kanununun 346 ncı ve 487 inci maddeleri uyarınca mahkeme kararına bağlıdır.

Yeterliğin zaman zaman kaybedildiği tekrarlayıcı hastalıklarda, hastadan yeterliği olduğu dönemde onu kaybettiği dönemlere ilişkin yapılacak tıbbi müdahale için rıza vermesi istenebilir.

Hastanın rızasının alınamadığı hayati tehlikesinin bulunduğu ve bilincinin kapalı olduğu acil durumlar ile hastanın bir organının kaybına veya fonksiyonunu ifa edemez hale gelmesine yol açacak durumun varlığı halinde, hastaya tıbbi müdahalede bulunmak rızaya bağlı değildir. Bu durumda hastaya gerekli tıbbi müdahale yapılarak durum kayıt altına alınır. Ancak bu durumda, mümkünse hastanın orada bulunan yakını veya kanuni temsilcisi; mümkün olmadığı takdirde de tıbbi müdahale sonrasında hastanın yakını veya kanuni temsilcisi bilgilendirilir. Ancak hastanın bilinci açıldıktan sonraki tıbbi müdahaleler için hastanın yeterliği ve ifade edebilme gücüne bağlı olarak rıza işlemlerine başvurulur.

Sağlık kurum ve kuruluşlarında yatarak tedavisi tamamlanan hastaya, genel sağlık durumu, ilaçları, kontrol tarihleri diyet ve sonrasında neler yapması gerektiği gibi bilgileri içeren taburcu sonrası tedavi planı sağlık meslek mensubu tarafından sözel olarak anlatılır. Daha sonra bu tedavi planının yer aldığı epikrizin bir nüshası hastaya verilir.”

¹³⁹ Yakup Gökhan Doğramacı ve Zehra Zerrin Erkol, “Çocuklarda Kan Naklinin Reddi: Yehova Şahitleri Olgu Örnekleri”, **Tıp Hukuku Dergisi**, Sayı:10, 2016, s.295-297.

korunması ilkesi arasında bir çatışma meydana gelmektedir. Bu durumda çocuğun özerkliği ve kendi kaderini tayin hakkı bir yetişkininki ile eşdeğer tutulmamalıdır. Bedensel, zihinsel, ahlaki bir değişim ve gelişim içerisinde olan bireyin korunması özellikle telafisi mümkün olmayan durumlar karşısında özerkliğinden daha önemli sayılmalı ve çocuğun korunması esas alınmalıdır¹⁴⁰.

Bahsedilen örnekte özerklik ilkesi gereğince tedavinin çocuk üzerinde fazladan bir zarar veya külfet doğurmaksızın alternatif bir yöntemle yapılma ihtimali varsa ayırt etme gücü olan çocuğun isteğine riayet edilmelidir. Böyle bir olanak olmayıp da tıbbi olarak müdahale gerekli ise kanuni temsilcinin izni ile müdahale yapılabilir. Kanuni temsilcinin de söz konusu müdahaleyi reddetmesi durumda ise hekim yukarıda bahsedilen usulü izlemeli, mahkeme kararı almalı, böyle bir karar alması olanaksız ise takdir yetkisini kullanmalıdır.

Karar verme yeterliliği olmayan kısıtlı hastalara yapılacak tıbbi müdahale ise kanuni temsilcinin iznine bağlıdır. Ancak bu durumda da hastaya anlayabileceği ölçüde bilgilendirme yapılır ve tedaviye katılımı sağlanır. Kanuni temsilcinin tedaviyi reddetmesi halinde hekim reddin kötü niyete dayandığını düşünüyor ve bu durum hastanın yaşamını tehdit ediyorsa müdahalede bulunulabilmesi mahkeme kararı ile mümkündür. Acil durumlarda ise müdahale etmek hekimin takdirindedir. Bu duruma Yehova Şahidi olan akıl hastası kişiye yapılacak kan transfüzyonunun vasisi tarafından reddedilmesi örnek gösterilebilir.

Kısıtlı olmayan ancak karar verme yeterliliklerini bilinç kaybı gibi bir geçici bir sebeple kaybetmiş yetişkin hastalarda ise esas olan hastanın dileği ve istekleridir. Hastanın önceden bu müdahaleyi reddedeceğine ilişkin açık ve kuşkuya yer bırakmayan somut bir ifadesi varsa hasta tedaviyi reddetmiş sayılır ve kendisine bu müdahale yapılamaz. Bu duruma örnek olarak Yehova Şahitlerinin yanlarında taşıdıkları “hiçbir durumda kan vermeyiniz.” kartları gösterilebilir. Böyle bir bilginin hastadan bizzat edinilebilmesi mümkün değilse hastanın istekleri, değerleri ve inançlarını en iyi bileceği düşünülen aile üyelerine vekil karar vericiler olarak başvurulur. Bu kişilerin tedaviyi reddetmesi durumunda tedavinin uygulanmamasından doğacak sonuçlar yakınlarına anlatılır ve redde ilişkin yazılı

¹⁴⁰ Yakup Gökhan Doğramacı ve Zehra Zerrin Erkol, s. 298.

belge alınır. Ancak kişinin rızasının ne yönde olduğunun saptanamayacağı acil durumlarda hastanın onam verdiği varsayılarak müdahale gerçekleştirilir¹⁴¹.

(2) Zorunlu Aşıların Vicdani Reddi

Hastaların vicdani reddi konusunda incelenmesi gereken bir diğer konu zorunlu aşıların vicdani reddidir. Günümüzde kişiler devletin yapılmasını zorunlu kıldığı aşıları kendileri ya da yasal temsilcisi oldukları kişiler adına farklı gerekçelerle reddetmektedirler. Söz konusu reddin sebebi kişinin dini inançlarından, vicdani veya ahlaki kanaatlerinden kaynaklanıyorsa bir vicdani ret eyleminin varlığı tartışılabilir. Bu duruma örnek olarak Hollanda’da aşıları Tanrı’nın işine müdahale olarak gören koyu Protestan kesimin aşıları reddetmesi gösterilebilir. Zorunlu aşıların vicdani reddi bazı ülkelere korunmuş ve kanunlarında düzenlenmiştir. Örneğin, oldukça sıkı bir zorunlu aşı politikası benimseyen Avustralya’da anne-babalar bir vicdani ret formu doldurarak çocuklarına zorunlu aşıların yapılmasını reddedebilmektedir¹⁴². Amerika Birleşik Devletlerinin pek çok eyaletinde de kişisel görüş ve inançlar sebebiyle zorunlu aşıların vicdani reddine izin verilmektedir¹⁴³.

Aşıların genellikle isteğe bağlı olduğu Avrupa ülkelerinde ise aşı karşıtlığının endişe verici boyutlara ulaşması üzerine günümüzdeki eğilim aşıların zorunlu kılınması yönündedir. Belçika’da yayımlanan De Standard gazetesine göre, 2008-2015 yılları arasında Avrupa’da sadece aşıyla önlenebilecek 215 bin vakıya ortaya çıkmıştır. Avrupa Parlamentosu da aşı karşıtlığı ile mücadele edilmesi yönünde karar almış, AB üyesi ülkelere aşı konusundaki asılsız bilgilerle mücadele çağrısı yapmıştır¹⁴⁴. Aşıların zorunlu kılındığı Avrupa ülkelerinde genellikle para cezası yaptırımını uygulanmaktadır.

Zorunlu aşıların vicdani reddi dini veya seküler sebeplerden kaynaklanabilmektedir. Geleneksel sebepler olarak da adlandırılan dini sebeplere örnek olarak Hollandalı koyu Protestan topluluğun aşıları Tanrı’nın işine karışılması

¹⁴¹ Hasta Hakları Yönetmeliği madde 24-26.

¹⁴² Steve Clarke, Alberto Giubiliini and Mary Jean Walker, “Conscientious Objection to Vaccination”, **Bioethics**, Vol:31, No:3, 2017, p.155,156.

¹⁴³ Hüseyin Haydar Kutlu ve Mustafa Altındış, “Aşı Karşıtlığı”, **Flora**, No:23 (2), 2018, s.49.

¹⁴⁴ Yusuf Özkan, “Avrupa’da Aşı Karşıtlığı Endişe Verici Boyutlara Ulaştı”, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-43838186>, 16/10/2018.

olarak gördükleri için reddetmesi, Yehova Şahitlerinin belirli aşuların içerisinde kan ürünü olduğu gerekçesiyle reddetmeleri veya Müslüman bir kişinin içerisinde domuz ürünü barındırdığı için aşuyu reddetmesi verilebilir. Seküler sebeplere ise aşuların insan vücuduna faydadan çok zarar getirdiği kanaati, aşuların otizm gibi başka hastalıklar doğurduğu, uzun vadede kansere sebep olduğu, insan vücudunun bağışıklık sisteminin aşulara ihtiyaç olmaksızın hastalıktan korunmayı sağlayabileceği gibi sebepler örnek gösterilebilir. Son otuz yılda gündeme gelen bu seküler ret dalgası genellikle aşuların etkin ve güvenilir olduğu yönündeki görüş birliğine itiraz eder. Bu iddiaların hiçbirini kanıtlara dayanan akademik çalışmalarla ispatlanmış olmamasına rağmen toplum içerisindeki popülerliğini sürdürmektedir¹⁴⁵.

Bu konuda en çok tartışma yaratan husus toplum sağlığını tehdit eden bulaşıcı bir hastalığı önleyen aşulara karşı ileri sürülen vicdani ret taleplerinde nasıl bir yol izlenmesi gerektiğidir. Bu durumda toplum sağlığı ile kişinin kendi geleceğini belirleme ve vicdan özgürlüğü hakkının çatışması söz konusudur. Aşı olmayı reddeden kişiler yalnızca kendi sağlıkları üzerinde karar vermemekte toplum sağlığını etkileyici nitelikte bir beyanda bulunmaktadır.

Zorunlu aşuların vicdani reddi konusunda ülkelerin tutumları farklılık göstermekte, bu konuda yerleşmiş ilkeler henüz bulunmamaktadır. Konunun toplum sağlığıyla ilişkisi ve aşı karşıtlığı oranlarındaki yükselişin yarattığı risk göz önüne alındığında topyekûn tüm vicdani ret sebeplerinin kabul edilemeyeceğini, bu konuda belirli sınırlamalar getirilmesi gerektiğini savunmak kanaatimce yerindedir. Zorunlu aşulara karşı yapılan vicdani ret açıklamalarının ispatlanmış bilimsel verilerle çelişmemesi gerekliliği kabul edilebilirlik sebebi olarak öne sürülebilir. Ebeveynlerin çocuklarının üzerindeki ret hakları fikrimce, tıbbi müdahaleyi ret hakkında olduğu gibi çocuğun üstün yararı ile sınırlı olmalıdır. Zorunlu aşının yapılmaması çocuğun yaşımı açısından ciddi bir risk doğuracaksa yargı kararı ile aşının uygulanması mümkün olmalıdır.

Ülkemizde de aşı retleri çığ gibi büyümektedir. Aşı yaptırmayı reddeden ailelerin sayısı 2014'te 1.370, 2015'te 5.091, 2016'da 11.470 iken 2017 yılında 23

¹⁴⁵ Roland Pierik, "On Religious and Secular Exemptions: A Case Study of Childhood Vaccination Waivers", *Ethnicities*, Vol: 17(2), 2017, p. 230.

bini aşmıştır¹⁴⁶.Ancak Anayasa Mahkemesinin zorunlu aşı uygulamasına ilişkin Halime Sare Aysal kararında değinildiği gibi Türkiye’de aşuların zorunluluğuna ilişkin yasal bir dayanak bulunmamaktadır¹⁴⁷. Aşuların zorunluluğu yasal dayanaktan yoksun olduğundan vicdani ret kurumundan ve bu kuruma duyulan ihtiyaçtan da söz edilemez. Günümüzde aşuların zorunlu hale getirilmesine ilişkin talepler aşı retlerinin ulaştığı oranın salgın hastalıklar konusunda yarattığı risk ve paniğin de etkisiyle sıklıkla gündeme gelmekte, hapis cezası gibi ağır yaptırımlar içeren düzenlemeler öngörülmektedir. Toplumdaki bilgi kirliliği de göz önüne alındığında aşuların zorunluluğuna ilişkin yasal düzenleme yapılması yönünde ihtiyaç olduğu açıktır, düzenleme yapılması durumunda ise çeşitli sebeplerle muafiyet imkânı tanınıp tanınmayacağı ise merak konudur.

2. Eğitim Alanında Vicdani Ret

Eğitim alanında vicdani ret talepleri vicdani reddin nispeten yeni ortaya çıkmış bir yüzünü oluşturmaktadır. Bu alandaki ret taleplerinin iki temel konu üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir: zorunlu eğitim sisteminin veya bu sistemin içerisindeki bazı hususların vicdani sebeplerle reddedilmesi ve eğitim faaliyetleri esnasında hayvanlara zarar verilmesinin vicdani sebeplerle reddedilmesi.

Eğitim alanında vicdani retlerin ilk boyutunu vicdani, dini veya ahlaki sebeplerle çocuklarının devlet okullarında gerçekleştirilen zorunlu eğitimi almasını reddeden ve onlara evde eğitim aldırın aileler oluşturmaktadır. Çocuğun alacağı eğitimin onun ve ailesinin vicdani bütünlüğünü zedeleyeceği inancından yola çıkarak açıklanan bu retlerin sebepleri dini veya seküler olabilmektedir¹⁴⁸. Dini sebeplerle redde, devlet okullarının müfredatının laik olmasından rahatsız olunması ve bu sebeple çocuğun evde dini eğitim alarak kendi din ve inançlarını öğrenmesinin Tanrı’nın iradesi olduğunun savunulması örnek gösterilebilir. Seküler sebeplerle redde ise devletin eğitim sisteminin tamamen mantıksız ve çocukların kendilerini

¹⁴⁶ “Aşı Reddi ile Salgınlar Kapıda”, <https://www.haberturk.com/asi-reddi-ile-salginlar-kapida-1928637>, 16/10/2018.

¹⁴⁷ Anayasa Mahkemesi, Karar No: 2013/ 1789, 11.11.2015, <http://www.kararlaryeni.anayasa.gov.tr/BireyselKarar/Content/3153eea8-45d4-405d-904e-278df6360d37?wordsOnly=False>, (16/10/2018).

¹⁴⁸ Charles E. Rice, “Conscientious Objection to Public Education: The Grievance and the Remedies”, *Brigham Young University Law Review*, Sayı: 847, 1978, s. 853- 855.

geliştiren özgüven sahibi bireyler olarak yetişmesini engelleyici bulunduğu için reddedilmesi gösterilebilir. 1970li yıllardan beri özellikle ABD’de gündemde olan bu tür retler, pek çok eyalette suç olarak kabul edilmiş, ailelerin çocuklarını devlet okullarından almasını zorlaştıran düzenlemeler yapılmıştır¹⁴⁹.

Eğitim alanındaki vicdani ret taleplerinin daha yeni tarihli ve esas gündem oluşturan boyutunu eğitimde hayvanların kullanılması oluşturmaktadır. Veterinerlik, biyoloji gibi bölümlerde laboratuvar derslerinde canlı hayvanların eğitim aracı olarak kullanılması pek çok ülkede yaygın olarak görülen bir uygulamadır. Eğitim faaliyetleri esnasında bilimsel prensiplerin ortaya konulması amacıyla hayvanlara ağır zararlar verilmesi ve hatta bu hayvanların öldürülmeleri ders işleyişi açısından normal kabul edilmektedir¹⁵⁰.

Bu eğitimlerde hayvanların öldürülmesi, yaralanması, hadım edilmesi gibi çeşitli eylemler her ne kadar yasayla korunuyor olsa da hayvanlara bu şekilde zarar vermeyi reddeden, bu konuda daha insancıl çözümler talep eden öğrencilerin sayısı her geçen gün daha da artmaktadır. Bu konuya daha insancıl çözümler getirilmesinin gelişen teknolojiyle birlikte hologramlar, simülasyonlar, yüksek çözünürlüklü videolar kullanılması aracılığıyla mümkün olabileceğini savunan kişiler canlı hayvan kullanılmasından mümkün olduğunca kaçınılması gerektiğini belirtmektedir. Bu yönüyle hayvan haklarına ilişkin gibi görünen bu konunun vicdani ret ile kesişen bir boyutu da bulunmaktadır¹⁵¹.

Veterinerlik, biyoloji vb. fakültelerin eğitim programlarında öğrencilerin söz konusu eylemlerde bulunması genellikle zorunlu tutulmaktadır. Öğrenciler hayvanlara zarar verecek bu eylemlerde bulunmayı reddetmeleri halinde ders başarısızlığından okuldan atılmaya uzanan çeşitli yaptırımlarla karşı karşıya kalmaktadır. Örneğin, 1995 yılında Colorado Üniversitesi öğrencisi olan Safia Rubaii uyuşturulmuş bir köpeğe öldürücü serum enjekte etmeyi içeren zorunlu bir deneyi vicdani sebeplerle reddettiği için fizyoloji dersinden başarısız sayılmasının ardından

¹⁴⁹ Kristan Morrison, “Homeschooling as an Act of Conscientious Objection”, **Journal of Thought**, Vol:48, p.33-36, 2014.

¹⁵⁰ Laura Jane Bishop ve Anita Lonnes Nolen, “Animals in Research and Education: Ethical Issues”, **Bioethics Research Library**, 2001, s. 4, <https://repository.library.georgetown.edu/bitstream/handle/10822/556897/sn40.pdf?sequence=4&isAllowed=y>.

¹⁵¹ Andrew Knight, “Conscientious Objection to Harmful Animal Use within Veterinary and Other Biomedical Education”, **Animals**, Sayı: 4, 2014, s.16-18, www.mdpi.com/journal/animals.

üniversitesine karşı dava açmıştır. Bu ve bunun gibi davalar sonucunda eğitimde hayvanlara zarar verilmesine karşı vicdani ret tartışmaları gündeme gelmiş ve bu konuda çalışmalar yapılmaya başlanmıştır¹⁵².

Doktrinde hayvan vicdani reddi olarak da anılan bu eylem fikrimce en yalın haliyle kişilerin dini, vicdani, ahlaki veya etik gerekçelerle gerçekleştirmekle zorunlu tutuldukları bir eğitim faaliyeti çerçevesinde hayvanlara zarar vermeyi reddetmeleri olarak tanımlanabilir. Vicdani reddin unsurları göz önünde bulundurulduğunda söz konusu reddin vicdani ret olarak kabul edilebilmesi için bireysel nitelik taşıması gerektiği unutulmamalıdır. Dolayısıyla ret eyleminde bulunan kişilerin eylemlerinin vicdani ret olarak kabul edilebilmesi için bu kişilerin üniversitelerin hayvan kullanımını politikalarının değiştirilmesinden ziyade kendileri için bir muafiyet oluşturulmasını amaçlamaları gerekmektedir.

Üniversitelerin bu ret talepleri karşısında nasıl bir prosedür izleyeceği genellikle ülke kanunlarından ziyade üniversiteler bünyesinde oluşturulan belgelerle düzenlenmektedir. Bu durumun istisnasını oluşturan İtalya'da 413/1993 sayılı kanunla tüm akademik fakülte öğrencilerinin ve çalışanlarının zarar verici hayvan kullanımını konusunda vicdani ret hakkına sahip oldukları ve sahip oldukları vicdani ret hakları hakkında bilgilendirilmeleri gerektiği düzenlenmiştir¹⁵³.

Türkiye'de üniversitelerin ilgili fakültelerinde bu konuda vicdani ret hakkı kabul edilerek vicdani retçi öğrencilere muafiyet tanınmasına ilişkin talepler dönem dönem gündeme gelse de bu konu kamuoyunda henüz güçlü bir yankı uyandırmamıştır. Başlatılan imza kampanyaları ve hazırlanan bildirimlerde vicdani retçi öğrencilerin başarısızlıkla tehdit edildikleri, akademisyenler ve diğer öğrenciler tarafından aşağılayıcı tavırlara maruz bırakıldıkları ifade edilmiştir¹⁵⁴. Vicdani retçi öğrencilere bu konuda bir muafiyet tanınması henüz söz konusu olmamıştır. Bununla birlikte 2012 yılında Aksaray Üniversitesi Senatosunun aldığı kararlar eğitim-öğretim amacıyla yapılan ölü veya canlı hayvan diseksiyonu yerine maket modeller gibi

¹⁵² Andrew Knight, s. 17.

¹⁵³ Iaria Baldelli, Alma Massaro, Susanna Penco, Anna Maria Bassi, Sara Patuzzo ve Rosagemma Ciliberti, "Conscientious Objection to Animal Experimentation in Italian Universities", **Animals**, Cilt:7, Sayı:24, 2017, s. 2.

¹⁵⁴ Kadir M. Ersoy, "Eğitimde Hayvan Sömürüsüne Karşı Vicdani Ret Haktır", 2015, <https://gaiadergi.com/egitimde-hayvan-somurusune-karsi-vicdani-ret-haktir/>, (30/ 06/ 2019). Çiçek Tahaoğlu, "Hayvanları Öldürmemek için Eğitimde Vicdani Ret Kampanyası", <https://m.bianet.org/bianet/hayvan-haklari/170390-hayvanlari-oldurmemek-icin-egitimde-vicdani-ret-kampanyasi>, (30/ 06/ 2019).

alternatif yöntemlerin kullanılması kararlaştırılmıştır. Hayvanların eğitim faaliyetlerinde kullanılmasına ilişkin vicdani ret hakkı tanınması yolunda bir karar ilk atılan ilk adım olarak kabul edilebilir¹⁵⁵.

Günümüzde Kuzey Amerika, Yeni Zelanda, Avustralya, İtalya ve Fransa'daki üniversitelerin neredeyse tamamında bu konuya ilişkin düzenlemeler yapıldığı ve öğrencilere vicdani ret hakkı tanındığı görülmektedir. Eğitimde hayvanların kullanılmasına karşı vicdani ret taleplerinin kabul prosedürleri, vicdani ret hakkının sınırları vb. söz konusu düzenlemeler gerek üniversitelerin el kitaplarında gerekse müfredatlarında yer almaktadır¹⁵⁶.

3.Vicdani Reddin Diğer Görünüş Biçimleri

Vicdani ret, tarih boyunca en yaygın görünüş şekilleri olan askerlik hizmetlerinin vicdani reddi, sağlık hizmetlerinin vicdani reddi ve eğitim alanındaki vicdani ret taleplerinin dışında pek çok farklı konuda gündeme gelmiş ve gelmektedir. Özellikle teknolojinin gelişimi, toplumların değişen ve gelişen etik anlayışları göz önüne alındığında bu kavramın yeni alanlarda da görünür olması kaçınılmazdır. Vicdani reddin dünyadaki diğer görünüş biçimlerine vergiler alanındaki vicdani ret eylemleri ve yargı alanındaki vicdani ret eylemleri örnek gösterilebilir.

Vergi alanındaki vicdani retler bir pasifizm hareketi olarak yüzyıllardır sürdürülen kampanyalarla gündeme gelmektedir. Bazen yalnızca askeri vergilere bazense savaşlara finansman oluşturduğu gerekçesiyle topyekûn tüm vergilere karşı çıkışı ifade eden bu kavramın gerekçesi dini veya seküler sebeplere dayanıyor olabilir. Dini gerekçelerle vergilerin reddedilmesi dayanağını genellikle ilk Hristiyanların sahip olduğu pasifizm anlayışını devam ettiren dini düşünce ve topluluklarda bulur. Seküler sebepler reddin kaynağında ise savaşı vicdanen reddetme olgusu yatmaktadır. Bu konuda vicdani retçiler, gönüllü olarak vergilendirilmeyecek kadar

¹⁵⁵ Senato kararı için bkz. <https://www.aksaray.edu.tr/senato-kararlari>

¹⁵⁶ Andrew Knight, s. 30.

az kazanç sağlamak, vergi evraklarını doldurmamak, evrakları doldurmakla birlikte ödemeyi reddetmek gibi pek çok alternatif yol denemişlerdir¹⁵⁷.

Yargı alanında vicdani ret eylemlerine ise jüri hizmetinin dini veya vicdani sebeplerle reddedilmesi örnek gösterilebilir. ABD yargı siteminde jüriye çağırılan vatandaşlar için katılım zorunludur. Bu zorunlu jüri görevine radikal reform yanlısı Hristiyanlardan oluşan ve kendi içerisinde Amishler ve Mennoniteler gibi farklı mezhepleri barındıran Anabaptistler karşı çıkmaktadır. Temelinde İsa'nın öğretilerini yaşatmayı amaçlayan bu inanç sisteminin kiliselerince jüri görevi yapmak İsa'nın öğretilerinin temellerinden olan "kötülüğe karşı iyilikle yanıt vermek" ve "diğer yanağını çevirmek" ilkelerine aykırı olacağından yasaklanmıştır. Bu nedenle bu inanca sahip kişiler için aynı anda hem iyi bir Hristiyan hem de jüri olmak mümkün olmayıp jüri görevini reddetmek inançları açısından oldukça önemlidir. ABD ve Kanada bu gruplara jüri görevi açısından vicdani ret hakkı tanımaktadır¹⁵⁸.

D.Dar Anlamda Vicdani Ret

Dar anlamda vicdani ret, en basit anlamıyla zorunlu askerlik hizmetinin dini, ahlaki, siyasi veya vicdani sebeplerle reddedilmesidir. Bu tür vicdani reddin dayanağını bireyde var olan savaş karşıtı tutum oluşturur¹⁵⁹. Bu tutumun kaynağı dini inançlar olabileceği gibi din dışı kanaatler de olabilir. Askerlik hizmetlerinin reddi anlamındaki vicdani ret uygulamaları tek tip olmayıp oldukça çeşitlilik göstermektedir. Somut olarak savaşa gitmeyi reddetmek şeklinde ortaya çıkan bu kavramın içeriği her geçen gün genişlemiştir ve genişlemeye devam etmektedir. Günümüzde zorunlu askerliğin söz konusu olmadığı profesyonel ordulara sahip ülkelerde bile askerlik hizmetlerinin farklı boyutlarına ilişkin vicdani ret talepleri gündeme gelmektedir.

¹⁵⁷ Charles R. DiSalvo, "Saying No to War in the Technological Age: Conscientious Objection and the World Peace Tax Fund Act", **DePaul Law Review**, Vol:31, 1982, p.497-504.

¹⁵⁸ Michael Hadfield, "The Anabaptist Conscience and Religious Exemption to Jury Service", **NYU Annual Survey of American Law**, Vol:65, No:2, 2009, s.284-296.

¹⁵⁹ Sabahattin Nal, "Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Türk Hukukunda Vicdani Ret", **Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt:7, Sayı:13, 2010, s.255.

Çalışmanın bundan sonraki kısmında vicdani ret kavramı, en yaygın ve kabul görmüş şekli olan askerlik hizmetlerinin vicdani reddi kapsamında ele alınacak ve tartışılacaktır.



İKİNCİ BÖLÜM

ASKERLİK HİZMETLERİNİN VİCDANİ REDDİ

Askerlik hizmetlerinin vicdani reddi, kişide bulunan ve karşı gelinmesi halinde o kişinin bütünlüğünü tahrip edebilecek güce sahip inanç ve kanaatler gerekçesiyle askerlik görevinin veya ona bağlı bir takım hizmetlerin reddedilmesi anlamına gelmektedir. Bu şekilde hareket eden kişiler ise “vicdani retçi” olarak adlandırılmaktadır¹⁶⁰.

Savaşa katılmayı ret ile ortaya çıkan, zorunlu askerlik ve bağlantılı hizmetlerini reddetmek ile bilinen anlamına kavuşan bu kavram günümüzde gönüllülük esasına dayalı profesyonel ordulara geçiş karşısında yeni anlamlar kazanmakta ve farklı taleplerle gündeme gelmektedir. Hem savaş hem de barış dönemlerinde popülerliğini koruyan vicdani ret kavramı bir savaş karşıtlığı hareketi olmayıp, içerisinde barındırdığı vicdan kavramının bireyselliği ve genellenemez oluşu sebebiyle bundan çok daha karışık ve muğlak bir kavramdır.

Askerlik hizmetlerinin ahlaki, dini veya vicdani sebeplerle reddedilmesinin tarihi neredeyse savaşın tarihi kadar eskidir. Tarih boyunca vicdani retçiler pek çok farklı sebeple ret taleplerini dile getirmişler, bunun sonucunda pek çok farklı ceza ve yaptırımla karşı karşıya kalmışlardır. Bu sebeple Speck, vicdani retçi kadar vicdani ret tanımı olduğunu dile getirmiştir¹⁶¹. Bu kavramın hakkıyla anlaşılabilmesi için geçirdiği tarihsel sürecin ve bu süreçteki evriminin incelenmesi gerekli ve önemlidir¹⁶².

I. ASKERLİK HİZMETLERİNDE VİCDANİ REDDİN TARİHSEL GELİŞİMİ

Askerlik hizmetlerinde vicdani reddin kökenleri Antik Roma'ya kadar uzanmaktadır. İlk vicdani retçi olarak kabul edilen Maximilian, 295 yılında

¹⁶⁰ Frederic Sudre, *Droit International et Europeenne des Droits de l'Homme*, 2. Baskı, PUP, Paris, 1995, s.219'dan aktaran Ömer Anayurt, s.150.

¹⁶¹ Andreas Speck, s.42.

¹⁶² Bu bölümünden itibaren “vicdani ret” ifadesi tezin esas inceleme alanını oluşturan ve vicdani reddin tarihsel perspektifte ilk ortaya çıkan biçimi olan askerlik hizmetlerinin vicdani reddini karşılamak için kullanılacaktır.

Numandiya'dan Roma ordusuna çağırılmış, Hristiyan olması ve dininin şiddeti yasaklaması sebebiyle askere gitmeyi reddetmiş, bunun sonucunda Roma konsülünün emriyle idam edilmiştir¹⁶³.

Roma İmparatorluğunda ortaya çıkan ve vicdani reddin ilk görünüş şekli olan bu ret talepleri Hristiyanlık dininin ortaya çıkışı ile ilişkilidir. Roma İmparatorluğu içerisinde dezavantajlı konumda olan, türlü baskılara, eziyetlere ve hatta katliamlara maruz kalan ilk Hristiyanlar İsa'nın öğretilerinden yola çıkarak pasifist bir tutum sergilemişler, orduya ve savaşlara katılmayı reddetmişlerdir¹⁶⁴. Bu sebeple Maximilian'ın reddi bu tür retlerin bilinen ilk örneği olmakla birlikte, Hristiyanlığın doğuşuyla beraber ondan önce de bu şekilde orduya katılmayı reddeden kişilerin var olmuş olması mümkündür¹⁶⁵.

Bu durum Hristiyanlar için bir dönüm noktası olan 313 tarihli Milano Fermanına kadar bu şekilde süregelmiştir. İmparator Konstantin'in Hristiyanlığa geçişi ve Milano Fermanı'nın ilanından sonra Hristiyanlar toplum içerisinde avantajlı bir konuma gelmişlerdir. 314 yılında Arles Konsili'nde Hristiyanların gönüllü olarak orduya katılmalarının dinen serbest olduğunun açıklanmasıyla ise Hristiyanlık dininin pasifist çehresi değişmeye başlamıştır. Özellikle 380 yılında İmparator Theosius döneminde Hristiyanlığın devlet dini olarak kabul edilmesiyle bir zamanlar Hristiyanlara yapılan baskı ve zulüm Hristiyanlar eliyle başka dinlerin mensuplarına yapılmaya başlamıştır¹⁶⁶.

Bütün bu gelişmelerin sonucunda Hristiyanlık ve pasifizizm arasındaki ilişki değişmiş, ilk Hristiyanların sahip olduğu askerlik ve savaş karşıtı tutum büyük ölçüde ortadan kalkmış aksine St. Augustine tarafından ortaya atılan ve Ortaçağ'a egemen olan "haklı savaş" kuramı çok sayıda destekçi bulmuştur. Bu kuramla birlikte pasifist Hristiyan kimliğinin yerini barış hatırına savaştan dindar ve savaşçı Hristiyan asker modeli almıştır¹⁶⁷.

¹⁶³ https://www.wikiwand.com/en/Maximilian_of_Tebessa, 23/10/2018.

¹⁶⁴ Hasan Darcan, "Erken Dönem Hristiyan Pasifizmi (Şiddet Karşıtlığı)", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt:9, Sayı:43, 2016, s.2419-2422.
http://www.sosyalarastirmalar.com/cilt9/sayi43_pdf/7ilahiyat/darcan_hasan.pdf, 23/10/2018.

¹⁶⁵ Özgür Heval Çınar, s. 23.

¹⁶⁶ Mehmet Ali Ağaoğulları ve Levent Köker, s.95.

¹⁶⁷ Michael Walzer, "The Triumph of Just War Theory", **The Johns Hopkins University Press**, Vol: 69, No: 4, 2002, s.925, <https://www.jstor.org/stable/40971584>, 06/11/2018.

Fakat bazı Hristiyan topluluklar pasifist kimliklerini muhafaza etmiş, askerlik yapmayı ve savaşlara katılmayı reddetmiştir. Genellikle Protestan azınlık gruplarından oluşan bu topluluklar kendilerini “savunmasız Hristiyanlar” olarak adlandırmış ve haklı savaş kuramını reddetmişlerdir. Yaşantılarını İsa'nın öğretilerine özellikle de “öldürmeyeceksin” öğretisine dayandıran ve bu sebeple sık sık Kilise ve siyasal otorite ile ters düşen, askerliği ve savaşa katılmayı reddeden bu topluluklara Anabaptistler ve Quakerlar örnek gösterilebilir¹⁶⁸.

Ortaçağ'da bahsedilen bu pasifist Hristiyan gruplar feodal beylere bir çeşit savaş vergisi ödeyerek askerlik yapmıyor ve savaşa gitmiyorlardı. Ancak Almanya'daki Wiedertaufer tarikatı hem askerliği hem de vergi vermeyi reddederek isyan etmiş, bu isyan Kilise'nin de tahrikleriyle oldukça kanlı bir şekilde bastırılmıştır. Wiedertaufer tarikatının bu tutumu diğer pasifist Hristiyan gruplar için de yol gösterici olmuş özellikle Baptistler onların yolunda ilerlemiştir¹⁶⁹.

Modern öncesi Batı toplumlarında devletler vicdani retçilere yönelik sistematik bir tavır sergilememiş, kimi zaman onları görmeden gelmiş kimi zaman ise onlara çok sert yaptırımlar uygulamıştır. Vicdani ret hareketlerinin ve bunun sonucunda ortaya çıkan başkaldırıların sistematik hale gelmeye başlaması erken modernleşme döneminde devletleri farklı uygulamalar yapmaya mecbur kılmıştır¹⁷⁰. Özellikle Protestan geleneğine sahip kimi ülkelerde bu uygulamalar vicdani retçilere muafiyet hakkı verilmesi şeklinde tezahür etmiştir. Örneğin, Hollanda 16. yüzyılda söz konusu gruplara askerlik hizmetinden muafiyet hakkı tanımıştır¹⁷¹. Çok sayıda savunmasız Hristiyan'ın bu dönemde Amerika'ya göç etmesiyle İngiliz Amerikan kolonilerinin bu gruplara yönelik düzenlemeler yapma ihtiyacı doğmuştur¹⁷².

Fransız İhtilali'nden sonra ortaya çıkan ulus devlet ve militarizm kavramlarının etkisiyle Batıda askerlik ve ordu geleneği değişmeye başlamış, zorunlu askerlik ve sürekli ordu kurumları ortaya çıkmış, askerlik hizmeti vatandaşlık görevi sayılmaya başlamıştır. Bu gelişmelerin de etkisiyle Modern Batı toplumlarında vicdani retçilere yönelik gerçek anlamda ilk sistematik düzenlemelerin

¹⁶⁸ Özgür Heval Çınar, s.25.

¹⁶⁹ Zehra Kafkaslı, “Her Şey Vatan İçin (!)”, **Güncel Hukuk**, Sayı: 3, Mart 2006, İstanbul s.39'dan aktaran Barış Esmer, **Türkiye’de ve Dünyada Vicdani Ret**, Propaganda Yayınları, 2012, s.46.

¹⁷⁰ Barış Esmer, s.46

¹⁷¹ Özgür Heval Çınar, 26.

¹⁷² Charles C. Moskos ve John Whiteclay Chambers, **The New Conscientious Objection From Sacred to Secular Resistance**, Oxford University Press, Oxford, 1993, s.11.

yapıldığı ve alternatif hizmet anlayışının geliştirildiği gözlemlenmektedir. Söz konusu alternatif hizmet, silahlı hizmetler içerisinde silahsız birtakım görevler verilmesi şeklindeydi ve bu hizmetler askerlik süresinden daha uzun tutuluyor, hizmette bulunan kişilere daha düşük ücretler veriliyordu¹⁷³. Ayrıca bu dönemde vicdani retçi olarak kabul edilebilmek için pasifist inancı savunan belli başlı Kiliselere ömür boyu bağlılık yemini edilmiş olması gerektiğine yönelik kanaat yerini başka dini grupların da bu şekilde ret beyanında bulunabileceği inancına bırakmıştır¹⁷⁴.

Zorunlu askerliğin ve dolayısıyla vicdani reddin önemi ile yarattığı dramatik yankılar I. Dünya Savaşı döneminde oldukça artmış, devletler vicdani retle ilk kez bu dönemde siyasal bir problem olarak yüzleşmek ve başa çıkmak zorunda kalmışlardır¹⁷⁵.

I. Dünya Savaşı döneminde söz konusu savaşın büyüklüğü, etki alanı ve bu sebeple topyekûn savaşılmasının önemi göz önüne alındığında savaşan insan sayısının fazlalığı devletler açısından büyük önem arz ediyordu. Bu dönemde savaş, tüm teknik kaynakların ve insan gücünün mutlak biçimde seferber edilmesi anlamına geliyordu¹⁷⁶. Avrupa devletleri ve ABD bu sebeple Birinci Dünya Savaşı esnasında genç ve sağlıklı tüm erkek nüfusu askere çağırmış, bu çağrıya karşı açıklanan vicdani retler ise ilk kez devletler açısından açık ve somut bir tehlike halini almıştır¹⁷⁷. Özellikle vicdani ret sebeplerinin dini bağlamdan siyasi bağlama evrim geçirmesiyle vicdani reddin devletler üzerinde yarattığı endişe hiç olmadığı kadar artmış, vicdani retçilere ne yapılması gerektiği düzenlenmesi elzem bir konu halini almıştır¹⁷⁸.

Bu dönemde pasifist kiliselerin mensubu olan vicdani retçilerin yanı sıra özellikle sosyalist ve anarşist gruplar toplu halde vicdani ret açıklamalarında bulunmuş ve savaşa katılmayı reddetmiştir. Sosyalistler, iktidardaki sınıfın kendi çıkarları için başlattığı savaşların bedelini işçi sınıfının ödediğini savunuyor, bu sebeple savaşlara karşı tavır alıyorlardı. Anarşistler ise otoritenin olduğu yerde

¹⁷³ Barış Esmer, s. 46.

¹⁷⁴ Charles C. Moskos ve John Whiteclay Chambers, s.11.

¹⁷⁵ Barış Esmer, s.49.

¹⁷⁶ Ulrich Bröckling, "Çarklardaki Kum? 21. yy'ın Başında Vicdani Ret", çev. Osman Murat Ülke, **Çarklardaki Kum: Vicdani Ret**, (Ed. Özgür Heval Çınar ve Coşkun Üsterci), İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2014, s.70.

¹⁷⁷ Barış Esmer, s.49.

¹⁷⁸ Özgür Heval Çınar, s.31.

savaşların ve orduların olacağını savunarak güç kullanımını bazıları topyekûn bazıları ise kural olarak reddediyordu¹⁷⁹.

Birinci Dünya Savaşı esnasında dini sebeplerle savaşa katılmayı reddedenlerin talepleri İngiltere ve ABD’de belli bir ölçüde karşılık bulmuş, bu kişilere genellikle cephe ve cephe gerisinde silahsız görevler verilmiştir. Ancak din dışı sebeplerle vicdani redde bulunanlar ile dini sebeple vicdani redde bulup cepheye gitmeyi her hâlükârda reddeden kişiler milli davaya ihanet, askeri kuvvetleri sabote etmek gibi suçlarla itham edilerek hapsedilmek, kurşuna dizilmek, akıl hastanelerine kapatılmak gibi ağır yaptırımlarla karşı karşıya kalmışlardır¹⁸⁰.

Yukarıda da belirtildiği gibi savaş süresince İngiltere ve ABD’nin vicdani retlere karşı tutumu diğer büyük devletlerden farklı olmuştur. Diğer devletler savaş süresince vicdani reddi meşru görmezken İngiltere ve ABD’de vicdani ret talepleri belirli ölçüde kabul görmüştür.

Savaş süresince vicdani retçilere yönelik en yumuşak tutumu sergileyen ülke ABD’ydi. ABD, dini sebeplerle vicdani ret açıklamasında bulunan kişilere silahsız alternatif hizmetlerde yer alma imkânı sağlamıştır. Bununla birlikte orduyla herhangi bir şekilde işbirliği yapmayı reddeden ve bu sebeple alternatif hizmetlerde çalışmayı kabul etmeyen 2.000 mutlak retçi ağır yaptırımlarla karşılaşmıştır. Bunların büyük kısmı çeşitli askeri tesislerde hapsedilirken, bir kısmı akıl hastanelerinde ölümlerine neden olacak tedavilere maruz bırakılmıştır. Daha sonraki dönemde ise çiftliklerde çalışacak çiftçi sayısının savaş koşulları sebebiyle yetersiz kalmasının sonucunda vicdani retçiler çiftliklerde çalıştırılmaya başlamıştır. Bu vicdani retçilerin ufak bir kesimine ise alternatif hizmet olarak itfaiyecilik yaptırılmıştır. Savaş boyunca güç kazanan savaş karşıtı cephe çeşitli dernekler kurarak çalışmalar yapmış, bu çalışmaların sonucunda ABD’de dini sebeplerle vicdani ret açıklamasında bulunanlarla sınırlı tutulan ret hakkı 1917’de seküler sebepleri de kapsayacak şekilde genişletilmiş, 1918’de de yasal çerçeveye kavuşmuştur.¹⁸¹

İngiltere’de ise I. Dünya Savaşının başlangıcından 1 yıl 6 ay sonra askerlik, İngiliz erkekleri için ilk kez zorunlu hale getirilmiştir. Bu kişilerin bir kısmı vicdani

¹⁷⁹ Özgür Heval Çınar, s. 32.

¹⁸⁰ Ulrich Bröckling, s.70.

¹⁸¹ John Whiteclay Chambers II, “Conscientious Objectors and the American State From Colonial Times to the Present”, **The New Conscientious Objection: From Sacred to Secular Resistance**, (Ed. Charles C. Moskos ve John Chambers II Whiteclay), Oxford University Press, 1993, s. 30-34.

sebeplerle askere gidemeyeceklerini açıklamışlar ve vicdan anlamına gelen “conscience” kelimesinin argoda aşığılama ifade eden hali olan “conchie” kelimesi ile anılmışlardır. Vicdani retçilerin ilk kitlesel karşı çıkışı bu dönemde İngiltere’de gerçekleşmiştir. Savaşa katılmayı reddeden çok sayıda insan hapse atılmış, çalışma kamplarına gönderilmiş, bunlardan cephe gerisinde silahsız görev almayı kabul edenler orduda genellikle ölü gömme işi ile görevlendirilmiştir. Savaş karşıtları arasında bu dönemde görüşlerinin kaynağı ne olursa olsun bir araya gelip örgütlenme fikri yaygınlaşmıştır. Bunun sonucunda savaş karşıtları bir araya gelerek Askerliğe Hayır Cemiyeti’ni kurmuştur¹⁸².

İki dünya savaşı arasındaki dönemde vicdani reddin politik bir araç olarak keşfedilmesi ile savaş teknolojisine yapılan büyük yatırımlar ve bu alandaki gelişmeler eşzamanlı bir tezatlık şeklinde ortaya çıkmıştır¹⁸³.

II. Dünya Savaşı sırasında ise insan gücünün makinelerle ikamesi o güne dek hiç görülmemiş boyutlarda yaygınlaştığı halde insani kaynaklar da tarihte benzeri görülmemiş boyutlarda seferber edilmiştir. Çok sayıda insan cephelerde, savaş meydanlarında yer almış, hiçbir savaşta görülmemiş kadar çok insanın ölümüne bu savaş sahne olmuştur¹⁸⁴.

II. Dünya Savaşı esnasında I. Dünya Savaşındaki durumdan farklı olarak vicdani retçiler, bu dönemde de ortak düşmana karşı savaşmadıkları gerekçesiyle korkak imajına sahip olsalar da, çok daha az baskı görmüş ve kötü muameleye maruz kalmışlardır¹⁸⁵. ABD ve İngiltere’de ordu içerisinde silahsız görev almayı kabul eden vicdani retçiler orduya alınmış, askeri üniforma giymeyi reddedenlere ise tarım, ormancılık, sağlık sektörü gibi alanlarda I. Dünya Savaşında olduğundan farklı olarak askeri yerine sivil hizmette bulunma imkânı sağlanmıştır. Ancak anarşist total retçiler ile dini inançları sebebiyle işbirliğinin her türlü şeklini reddeden Yehova Şahitleri cezaevlerine gönderilmeye devam etmiştir. II. Dünya Savaşı boyunca ABD’de büyük kısmı Yehova Şahitlerinden oluşan 6.000; İngiltere’de ise 1942’de

¹⁸² Felicity Goodall, **A Question of Conscience: Conscientious Objection in the Two World Wars**, Sutton Publishing, United Kingdom, s. 1’den aktaran Dilan Mızrak, **Zorunlu Askerlik Hizmetine Karşı Vicdani Ret**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2008, s.21.

¹⁸³ Ulrich Bröckling, s. 73.

¹⁸⁴ Ulrich Bröckling, s. 73.

¹⁸⁵ Felicity Goodall, **A Question of Conscience: Conscientious Objection in the Two World Wars**, Sutton Publishing, United Kingdom, s.164’dan aktaran Dilan Mızrak, s.28.

kadınların da askere çağrılmasının ardından 214'ü kadın 3.500 vicdani retçi tutuklanmıştır¹⁸⁶.

II. Dünya Savaşı sonrası dönemde özellikle Almanya'nın vicdani redde karşı tutumu ve bu tutumdaki değişim incelenmeye değerdir. Günümüzde anayasasında vicdani redde diğer devletlere nazaran daha açık biçimde yer veren Almanya, dünya savaşları döneminde vicdani ret taleplerini meşru bulmamıştır. II. Dünya Savaşı sonrası dönemde ise Nazizm'i reddeden Almanya'nın politikalarında ve kurumlarında esaslı değişiklikler gözlemlenmektedir. Nazi tecrübesinin açtığı toplumsal yaralar ve militarizmin yeniden doğuşunun önlenmesi arayışının sonucu olarak 1949 yılında vicdani ret anayasal güvenceye kavuşturulmuştur. Batı Almanya'nın NATO'ya girişi ve zorunlu askerliğin yeniden tanımlanmasıyla Federal Kanunlarca 1959 yılında hem dini hem de seküler gerekçelerle ret açıklamasında bulunan vicdani retçilerin ret hakkı güvenceye alınmıştır. Bu yasalarla hangi gerekçeyle olursa olsun, ister spesifik bir savaş isterse genel olarak tüm savaşlar karşısında reddini açıklayan kişilere bu ret açıklamasında samimi iseler alternatif sivil hizmet ya da ordu içinde silahsız görev verileceği düzenlenmiştir. Almanya bu düzenlemeler ise o dönemin en liberal vicdani ret hükümlerine sahip ülkesi haline gelmiştir¹⁸⁷.

II. Dünya Savaşından sonra İskandinav ülkeleri ve Hollanda Batı'daki gelişmeleri takip ederek vicdani ret ile ilgili yeni düzenlemeler yapmış, bu hakkın kapsamını genişletmiştir¹⁸⁸.

Batı ülkeleri içerisinde vicdani redde ilişkin en geç düzenleme yapan ülke ise Fransa'dır. Dünya savaşları döneminde Fransa açısından vicdani ret bir azınlık hareketi olarak görülmüş, savaşlar boyunca devlet için esas baş edilmesi gereken husus vicdani retçiler değil asker kaçakları olmuştur. Vicdani reddin Fransa'da ciddi anlamda gündeme taşınması ise Cezayir Savaşı ile söz konusu olmuştur. 1963 yılına kadar Fransa'da vicdani redde yönelik herhangi bir düzenleme yapılmamış, vicdani

¹⁸⁶ Charles C Moskos ve John Whiteclay Chambers II, "The Secularization of Conscience", **The New Conscientious Objection: From Sacred to Secular Resistance**, (Ed. Charles C. Moskos ve John Chambers II Whiteclay), Oxford University Press, 1993, s. 13.

¹⁸⁷ Charles C Moskos ve John Whiteclay Chambers II, "The Secularization of Conscience", s.14. Jürgen Kuhlmann ve Ekkehard Lippert, "The Federal Republic Of Germany: Conscientious Objection as Social Welfare", **The New Conscientious Objection: From Sacred to Secular Resistance**, (Ed. Charles C. Moskos ve John Chambers II Whiteclay), Oxford University Press, 1993, s.98, 99.

¹⁸⁸ Dilan Mızrak, s.30.

retçiler hapis cezası ile karşı karşıya kalmışlardır. Ancak Cezayir Savaşı'nın kamuoyunda yarattığı etki vicdani reddin çokça katılımcıya sahip ve dönemin aydınlarının da benimsediği bir hareket olarak gündeme gelmesine sebep olmuş, bunun sonucunda vicdani ret yasal zemine kavuşturulmuş, vicdani retçi statüsüne sahip kişilerin ordu içerisinde silahlı veya tamamen sivil nitelikli bir alternatif hizmette görevlendirilebileceği kabul edilmiştir¹⁸⁹.

Soğuk Savaş yıllarında pek çok Batılı ülkede zorunlu askerlik uygulaması devam etmekle birlikte askerlik hizmetinin, yazılı başvuru ve vicdani retçinin çeşitli sınavlardan geçirilmesi gibi şartların sağlanması halinde, alternatif sivil hizmetle yerine getirilebilmesi dolayısıyla vicdani ret yasallaşmıştır. Vicdani reddin bu şekilde yasallaşması dönemin askeri yapılanma gereksinimleri ve anlayışı ile uyum içerisindeydi¹⁹⁰.

Gelişen savaş teknolojisinin etkisiyle devletin bütün genç erkekleri aynı anda askere alma ihtiyacı kalmamış, aksine ordu dışında silahlanma yarışında öne geçirecek kişilere duyduğu ihtiyaç ön plana çıkmıştır. Dolayısıyla potansiyel “bozguncu” ve “acizleri” baştan askeri sistemin dışında bırakmak onları yoğun uğraşlar sarf ederek belki de beyhude bir çabayla etkin askerler haline getirmekten daha makul bir yol olarak devletlerin karşısına çıkmıştır. Bu anlamda vicdani ret “*ordu içerisinde çarklarda kum olabilecek olanları uzaklaştıran bir filtre işlevi görmüştür.*” Aynı zamanda devletin o dönemde sivil hizmetçiye de asker kadar ihtiyacı olduğu göz önüne alındığında vicdani reddin yasal olarak kabul edilmesi hem vicdanları rahatlatmakta hem de toplum içerisinde güçlerin verimli dağıtılmasını sağlamakta ve devletin sivil alanda hizmet ihtiyacını karşılamaktaydı¹⁹¹.

Soğuk Savaş yıllarının sonlanmasından günümüze kadar olan dönemde vicdani retçi sayısı hızla artmıştır. Ret oranları karşılaştırıldığında 1980’li yıllarda ret oranının 1960’lı yıllara kıyasla yedi kat arttığı gözlemlenmektedir. 1990’lı yıllarda Kuzey Avrupa’da askerlik yükümlülüğü bulunan dört erkekte biri vicdani ret açıklamasında bulunurken, Almanya’da vicdani retçi sayısı 1991 yılı için 151.000’e

¹⁸⁹ Edward R. Cain, “Conscientious Objection in France, Britain and the United States”, **Comparative Politics**, Cilt: 2, Sayı: 2, 1970,

<https://www.jstor.org/stable/421281>, 08/12/2018, s.277-279.

¹⁹⁰ Ulrich Bröckling, s. 73,74.

¹⁹¹ Ulrich Bröckling, s. 74, 75.

ulaşmıştır. ABD’de ise Vietnam Savaşının sonuna yaklaşıldığında askere alınan erkek sayısı askerlikten muaf tutulan vicdani retçi sayısından daha azdı ¹⁹².

Günümüzde ise ülkelerin vicdani redde yönelik tutumları incelendiğinde şöyle bir manzara ile karşılaşılmaktadır: Zorunlu askerlik hizmeti olmayıp sadece olağanüstü hal ve durumlarda askerlik hizmeti söz konusu olan devletler, gönüllü askerlik sistemini hayata geçiren devletler, zorunlu askerliğin var olup fiilen uygulanmadığı devletler, zorunlu askerliğin var olup vicdani retçilere alternatif sivil veya silahsız hizmet hakkının tanındığı devletler ve vicdani ret hakkını kabul etmeyip zorunlu askerlik sistemini uygulamaya devam eden ülkeler ¹⁹³.

Bugün birçok Avrupa ülkesi tarafından vicdani ret hakkı tanınmış ve yasal olarak düzenlenmiştir. Avrupa’da genel eğilim zorunlu askerlik sisteminin profesyonel ordu sistemine evrilmesi yönündedir. Ülkemizde ise vicdani redde yönelik herhangi bir düzenleme bulunmamaktadır.

II.ASKERLİK HİZMETLERİNİN VİCDANİ REDDİ İLE İLİŞKİLİ KAVRAMLAR

A.Vicdani Ret ve Pasifizm

En geniş anlamıyla barışı gerçekleştirme amacına duyulan bağlılık veya savaş karşıtlığı olarak ifade edilen pasifizm kavramı Latince ülkeler arasındaki barış anlamına gelen “pax” ve yapmak anlamına gelen “facere” sözcüklerinin birleşiminden oluşan “pacificus” kelimesinden türemiştir¹⁹⁴. Dolayısıyla pasifizm kelimesi Latince acıyı kabul etme ve aktif olmayan durumda kalma anlamlarına gelen “passivus” kökünden türememiş olup edilgin, durgun gibi anlamlara gelen pasif kelimesi ile teorik olarak bir bağlantısı yoktur ve karıştırılmamalıdır¹⁹⁵.

¹⁹² Charles C Moskos ve John Whiteclay Chambers II, “The Secularization of Conscience”, s.4, 226.

¹⁹³ Emily N. Marcus, “Conscientious Objection as an Emerging Human Right”, **Virginia Journal Of International Law**, Cilt:38, 1997-1998, s.527-531.

¹⁹⁴ Andrew Alexandra, “Political Pacifism”, **Social Theory and Practice**, Cilt: 29, Sayı: 4, 2003, s. 589; Tristin S. Hassell, “Pacifism”, **Encyclopedia of Global Justice**, (ed. Deen K. Chatterjee), Springer, 2011, s.803.

¹⁹⁵ Tristin S. Hassell, s. 803.

Pasifizm esasen kendi savunucuları tarafından bile tanımlanmaktan kaçınılmış bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Genellikle savaşın her durumda ve her zaman kötü ve yanlış olduğu yönündeki mutlak inanç olarak açıklanan bu kavramın literatürdeki ilk tanımı Oxford İngilizce Sözlüğü tarafından "barışçıl yollarla, iç ihtilafları çözenin mümkün ve öğretici olduğu inancıdır." şeklinde yapılmıştır¹⁹⁶.

Pasifizm, tarihsel süreç boyunca ahlaki ve politik olmak üzere iki yönden eleştirilmesi sebebiyle etik anlamda yüksek bir itibara ve güvenilirliğe sahip olmayan bir kavram olarak anılmıştır. Pasifizme ahlaki açıdan yöneltilen eleştiri, bu kavramın savaşa ve savaş hazırlığına karşı çıkışının son derece mutlak olması yönündendir. Bu derece bir mutlaklığın insanlığın kesin çizgileri olmayan, karmaşık, soyut niteliklere sahip ahlak ve etik anlayışına uygun olmadığı savunulmuştur. Politik açıdan yöneltilen eleştiri ise savaşların her zaman devletlerin tercihleri sonucu ortaya çıkmadığı bazen savaşın bir seçim değil zorunluluk olduğu düşüncesine dayanmaktadır. Başka bir deyişle politik açıdan yöneltilen bu eleştiri yeryüzünden şiddeti tamamen kaldırmanın imkansız olduğunu, önemli olanın şiddeti olabilecek en düşük düzeye getirebilmek için mümkün olan her şeyin yapılması gerektiğini savunmuştur¹⁹⁷.

Pasifizm, tarihsel perspektifte antik kültürlerin savaşçı yapılarının tam içerisinde doğmuş ve savaşın gerçekçi görüntüsüne birtakım ahlaki ve dini ilkelerle meydan okumaya çalışmıştır¹⁹⁸. Doğuda Pasifizmin ilk görünüş biçimini Hindistan'da ortaya çıkan ve şiddetten kaçınma anlamına gelen "ahisma" kavramı ile gözlemleyebiliriz. Bu kavram Hinduizm, Budizm ve Caynizm dinlerinde kendine geniş yer bulmuş ve bir ilke olarak kabul edilmiştir. Buna göre insanlar hem başkaları hem de dünya ile barış içerisinde yaşamalı, hiçbir canlıya zarar vermemeli, onu yaralamamalı ya da öldürmemelidir¹⁹⁹. Batıda Pasifizmin ilk görünüşünü ise Hristiyanlığın ortaya çıktığı dönem oluşturmaktadır. Bu dönemde İsa'nın özellikle dağdaki vaazında belirttiği kötülüğe iyilikle karşılık verme, şiddet karşısında

¹⁹⁶ Andrew Alexandra, s.589.; Iain Atack, "From Pacifism to War Resistance", **Peace and Change**, 2001, s.177.

¹⁹⁷ Andrew Alexandra, s.177, 178.

¹⁹⁸ Gilberto Carvalho de Oliveira, "Pacifist Approaches to Conflict Resolution: An Overview of the Principled Pacifism", **Janus**, Cilt: 8, No: 1, 2017, s. 27.

¹⁹⁹ Tristin S. Hassell, s. 803.

sabretme, affedici olma gibi esasları benimseyen ilk Hristiyanlar pasifist bir yapıya sahiptiler ve savaşa, askerlik hizmetlerine katılmayı reddetmişler²⁰⁰.

Pasifizm, tarihsel perspektifte daha çok dini boyutuyla ön plana çıkan bir kavram olmakla birlikte zamanla şiddete ve savaşa karşı oluşun kaynağının laik sebeplere dayandığı bir pasifizm düşüncesi de ortaya çıkmıştır. Bu şekilde politik bir pasifizm hareketinin ortaya çıkışı 18. yy'ın sonlarına tarihlenmektedir²⁰¹.

Pasifizm; barışın pek çok farklı tanımı olması, barışa ulaşma yolunda farklı yöntemler belirlenmesi ve pasifizmin anlamı konusunda farklı yaklaşımlar bulunması sebebiyle homojen bir kavram olmayıp pek çok farklı pasifizm tanımı ve çeşidi bulunmaktadır²⁰². Pasifizmin vicdani ret ile olan ilişkisinin tespitinde pasifizm türlerinin açıklanmasında fayda vardır.

Pasifizm kavramını açıklayan düşünürler bu kavramı; mutlak pasifizm, mesleki pasifizm ve muhtemel pasifizm olmak üzere üçlü ayrıma tabii tutmuştur. Mutlak pasifizm, savaşın her koşulda kabul edilemez olduğu anlamına gelmektedir. Mutlak pasifizme göre bu durumun hiçbir istisnası yoktur, hiçbir ahlaki sav savaşa katılmaktan ve başkalarına zarar vermekten kaçınmadan daha değerli olamaz. Mesleki pasifizm ise bir teori olarak Craig K. Ihara tarafından ortaya atılmıştır ve bu anlamda pasifizm dini bir gruba bağlılıkla söz konusu olan ve yaşayış tarzı haline getirilmiş bir kavram anlamına gelmektedir. Örneğin, Tarihi Barış Kilisesine olan üyelik sebebiyle savaşa katılmaktan kaçınma yönündeki ahlaki yükümlülük mesleki pasifizmi işaret eder. Mesleki pasifizm esasen savaş kavramının kendisine karşı duruşu ifade etmez, politik bir yönü yoktur. Bireysel ve ahlaki bir yükümlülük olarak savaştan ve şiddetten kaçınılması temeline dayanır. Muhtemel pasifizm ise mutlak pasifizmin katılığı ile mesleki pasifizmin ilgiden uzak olması sonucunu doğuran teknikliği ile baş edilebilecek daha esnek bir pasifizm düşüncesi arayışı sonucunda geliştirilmiştir. Muhtemel pasifizm haklı savaş doktrinini dışlamaz, belli bazı durumlarda savaşın şiddet doğurmadığını aksine var olan şiddeti ortadan kaldırma amacına hizmet ettiğini savunur. Örneğin bu düşünceye göre meşru müdafaa

²⁰⁰ Gilberto Carvalho de Oliveira, s. 27.

²⁰¹ Gilberto Carvalho de Oliveira, s. 27.

²⁰²Tristin S. Hassell, s. 803.

hallerinde, ailenin ya da zayıfın korunması durumunda savaşmak ahlaka aykırı olmayacaktır²⁰³.

Bütün bu bilgiler değerlendirildiğinde pasifizm kavramının askerlik hizmetlerinin vicdani reddi konusu açısından son derece önemli olduğu söylenebilir. Pasifist kişilerin askerlik yapmayı reddetmesi, dini sebeplerle vicdani reddin çok büyük bir kısmını oluşturmaktadır. Tarihsel perspektifte de ilk vicdani retçilerin pasifist görüşe sahip kişilerden oluştuğu gözlemlenmektedir. Pasifizm kavramının 18. yy sonlarında politik bir boyut kazanmasıyla bu kavram Dünya Savaşları döneminde de vicdani ret açıklamalarına dayanak oluşturmuştur. Bununla birlikte ilerideki bölümlerde de inceleneceği üzere her vicdani ret talebinin temelini pasifist görüşlerin oluşturduğu söylenemez. Tarih boyunca bir nedensellik bağı içerisinde hep yan yana bulunmuş bu iki kavram arasında hiyerarşik bir ilişkiden söz edilemeyeceği gibi bu kavramlar eşdeğer nitelikte de olmayıp birbirleriyle yakından ilişkilidirler.

B.Vicdani Ret ve Antimilitarizm

Modern devletin enstrümanlarından olan militarizm kavramı, Latince “askerlik ve savaşla ilgili” anlamındaki “militaris” kelimesinden türemiş olup en geniş anlamıyla askeri düzen ve pratiklerin gündelik yaşam normlarını etkilemesi ve biçimlendirmesi olarak tanımlanabilir²⁰⁴.

Militarizm kelimesi ilk olarak 1860’lı yıllarda Fransız düşünür Pierre Joseph Proudhon tarafından kullanılmış ve kavramlaştırılmıştır. Mann’a göre militarizm, “savaş ve savaş hazırlığını toplumda normal bir sosyal etkinlik olarak algılayan yaklaşımlardır.” Bu tanımdan yola çıkıldığında militarizmin yalnızca savaş döneminde söz konusu olmadığı söylenebilir. Bu durumu Alfred Vagts, “militarizm savaş zamanından çok barış zamanında gelişir.” sözleriyle ifade etmiştir. Michael

²⁰³ Iain Atack, “From Pacifism to War Resistance”, **Peace and Change**, Cilt:26, Sayı:2, 2001, s.178-183.

²⁰⁴ Melek Göregenli, “Militarizmin İnşasının Aracı Olarak Eşitsizliğin Meşrulaştırılması ve Vatansızlık”, **Çarklardaki Kum: Vicdani Ret**, (ed.Özgür Heval Çınar, Coşkun Üsterci), İletişim Yayınları, 2. Baskı, 2014, İstanbul, s.49.; Ayşe Gül Altınay, “Militarizm”, **Kavram Sözlüğü: Söylem ve Gerçek**, (der. Fikret Başkaya), Özgür Üniversite Kitaplığı, İstanbul, 2005, s. 351.

Howard'ın tanımına göre ise militarizm, “askeri alt kültüre ait değerlerin toplumun egemen değerleri olarak algılanmasıdır”²⁰⁵.

Militarizmin hayata geçirilmesinde kurucu unsur devletin şiddet tekeli elinde bulundurmasıdır. Bu sebeple tarih boyunca devletlerin sürekli ordu oluşturma çabası ile sivillerin silahsızlaştırılması politikaları eş zamanlı bir şekilde ilerlemiştir. Böylece devletin gücünün rakipsiz olarak artmasına bağlı olarak devlet, bireyler ve kurumlar üzerinde mutlak şekilde güç sahibi olmuş, tüm bu hususlar da toplumsal yapı içerisinde hiyerarşinin yüceltilmesi sonucunu doğurmuştur. Ordunun kendi içerisindeki hiyerarşik yapısının topluma aktarılması ile de devlet- vatandaş ilişkileri hiyerarşik hale gelmiştir. Militarizmin temel aracı ise düşmanın her zaman için var olduğu ve var olacağı anlayışını aşmak suretiyle içselleştirilecek bir korku unsuru yaratmak ve böylece vatandaşların güvenlik kaygısını sürekli canlı tutmaktır²⁰⁶.

Antimilitarizm kavramı, yurttaşların iradelerinin yok edilmesine dayanan bir itaat rejimi olarak addettiği militarizme karşı çıkış anlamına gelmektedir²⁰⁷. Antimilitarist görüşü benimseyenler yalnızca askeri politikalara, uygulamalara ve araçlara karşı çıkmazlar esasen karşı çıkılan husus sivil hayatın da önemli bir kısmını işgal eden militarist zihniyet yapısıdır. Antimilitarizm tüm toplumsal ilişkiler içerisine yerleştirilmiş şiddeti sorgular ve şiddetin kurumsallaştırılmış aracı olduğunu savunduğu iktidarı topyekûn reddeder. Buna bağlı olarak antimilitarizm için pasifizm kavramından farklı olarak haklı bir savaş hiçbir zaman için söz konusu değildir, hiçbir savaş ya da şiddet haklı nedene dayanamaz, antimilitarist kişi şiddete ve şiddetin her türüsüne karşıdır. Bu yönüyle antimilitarizmin bir tür mutlak pasifizm olduğu iddia edilebilir olsa da antimilitarizm duruşu politik bir karaktere sahip olup savaşın da ötesine uzanan ve her türlü iktidar ilişkisini sorgulayan bir kavram olduğundan pasifizmden bağımsız bir kavramdır²⁰⁸.

Bütün bu hususlar göz önüne alındığında, antimilitarist görüş sebebiyle askerlik hizmetinin reddedilmesinin ahlaki ve vicdani bir eylemden ziyade politik bir eylem olduğu söylenebilir. Antimilitarizm sebebiyle askerlik hizmetlerinin

²⁰⁵ Ayşe Gül Altınay, s.351-353.

²⁰⁶ Barış Esmir, s. 32, 33.

²⁰⁷ Nilgün Toker, “Vicdani Ret, Sivil İtaatsizlik ve Antimilitarizm: İtaat Etmeme ve Direnme”, **Çarklardaki Kum: Vicdani Ret**, (ed.Özgür Heval Çınar, Coşkun Üsterci), İletişim Yayınları, 2. Baskı, 2014, İstanbul, s.91.

²⁰⁸ Dilan Mızrak, s.75- 77.

reddedilmesi ile vicdani ret arasındaki ayrımın temel yapı taşı bu unsur oluşturur. Buna göre saik olarak vicdani bir inanç veya kanaatin benimsenmesi ile politik bir görüşün benimsenmesi arasında önemli bir fark bulunmaktadır²⁰⁹.

Vicdani reddin temel kurucu unsuru kişinin kendi manevi bütünlüğünü korumak amacıyla hareket etmesidir. Bu eylem ahlaki ve öznel bir nitelik taşımaktadır. Oysa antimilitarist görüş çerçevesinde askerlik hizmetinin reddedilmesinde bu ret politik ve kolektif bir nitelik taşır, gücünü bireysel vicdani değerlerden almaz. Bu niteliği değerlendirildiğinde antimilitarist görüş çerçevesinde askerlik hizmetinin reddedilmesinin bir sivil itaatsizlik eylemi oluşturduğu söylenebilir²¹⁰.

Bu durum pratikte şöyle bir sonuç doğurmaktadır: vicdani retçiler açısından kimi durumlarda ordu içerisinde silahsız hizmet veya alternatif sivil hizmet kendi vicdanları açısından kabul edilebilir görülürken, genellikle profesyonel orduların varlığına da bir itirazları yoktur. Ancak antimilitarist görüş çerçevesinde askerlik hizmetlerini reddeden kişiler açısından şiddet ve iktidar topyekun kabul edilemez olduğundan bu kişiler için alternatif hizmetin hiçbir türüsü kabul edilebilir olmamakla birlikte zorunlu askerliğe dayanan veyahut profesyonel hiçbir ordunun varlığını kabul edilebilir bulmazlar.

C.Vicdani Ret ve Direnme Hakkı

Devlet iktidarının sınırlandırılması araçlarından biri olan baskıya karşı direnme hakkı, benzeri birçok mekanizmanın aksine modern düşüncenin ürünü olarak ortaya çıkmamıştır. Direnme hakkının temelinde insanların iktidarın keyfiliğine karşı korunması gerektiği düşüncesi yatmaktadır²¹¹.

Direnme hakkı kapsamında hareket eden yurttaşların fiilleri devlet organlarının hukuka aykırı eylem ve işlemlerine yönelmiş olup pozitif hukuk tarafından tanınmamış ve yasal kabul edilmemiştir. Bu hakkın; insanları direnmeye iten eylem ve işlemlerin çok çeşitli şekillerde ortaya çıkabileceği, direnmenin ne

²⁰⁹ Nilgün Toker, s.92, 93; Dilan Mızrak, s. 76; Özgür Heval Çınar, s. 34, 35.

²¹⁰ Nilgün Toker, s.92, 93; Dilan Mızrak, s. 76; Özgür Heval Çınar, s. 34, 35.

²¹¹ Ayferi Göze, “Baskıya Karşı Direnme Hakkının Kabul Edildiği Pozitif Hukuk Metinleri ve Anayasalar”, **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Sayı: 2-4, s. 43, <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/96868> (21.04.2019).

zaman, kim tarafından ve ne şekilde yapılacağından önceden saptanmasının mümkün olmaması gibi sebeplerin etkisiyle üzerinde uzlaşmaya varılmış bir tanım yoktur. Bütün bu etkenler göz önünde bulundurulduğunda direnme hakkının tanımlanmak yerine tarif edilmesinin daha yerinde olacağı söylenebilir²¹².

Direnme hakkı “ zorbalığa sapan ya da ortak yararı gözetmekten vazgeçen yöneticinin yasallığını yitirmesi, bu anlamda siyasal iktidarın kötüye kullanılması” sonucu ortaya çıkmaktadır. Bu hakkın kullanılması amacıyla gerçekleştirilen eylemin aktif direnme ve pasif direnme olmak üzere iki şekilde ortaya çıkabileceği söylenebilir. Aktif direnme zor ve şiddete başvurarak direnme anlamına gelirken pasif direnme ise zor kullanmadan barışçıl yollarla direniş anlamına gelmektedir²¹³. Direnme hakkı kavramı ve özellikle içerisinde barındırdığı şiddet unsuru devletin anlamına ve içeriğine paralel olarak evrimleşmiş ve gelişmiştir. Bu sebeple günümüz modern toplumlarında direnme hakkının anlaşılabilmesi için bu kavramın tarihsel gelişiminin incelenmesi elzemdir²¹⁴.

Doğal hukuk doktrini ile direnme hakkı kavramları doğrudan ilişkilidir. İlk çağlardan beridir insanlar yürürlükteki hukukun üstünde ve ötesinde değişmez, genel geçerliliğe sahip bir hukuk düzeni arayışında olmuşlardır. Bu arayışın karşısında ise her zaman hukuk ve adalet kavramlarının kendi dünya görüşü ile şekillendiğini düşünen ve halka sürekli baskı yapan bir egemen olmuştur²¹⁵. Direnme hakkı ise bu baskılara karşı kendiliğinden ortaya çıkmış, bir şekle bağlı olmaksızın gelişmiştir ve kaynağını doğal hukuk doktrininden almaktadır. Baskıya karşı bir direnme hakkının var olup olmadığı, kapsamının ne olduğu, bu hakkın ne şekilde kullanılabileceği gibi hususlar yüzyıllar boyunca düşünürler tarafından tartışılmıştır²¹⁶.

Baskıya karşı direnme hakkı ilk kez Ortaçağ Hristiyan düşünürleri tarafından kapsamlı bir şekilde tartışılmış ve sistematize edilmiştir. Bu dönemde Aquinolu Thomas insanların yasalara hangi noktaya kadar itaat etmeleri gerektiği hususunu

²¹² Serkan Ekiz, **Genel Kamu Hukuku Açısından Direnme Hakkı**, (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2001, s. 5.

²¹³ Münci Kapani, s. 303, 313, 314, 315.

²¹⁴ Serkan Ekiz, **Direnme Hakkı**, s. 16.

²¹⁵ Bodo Missling, **Widerstand und Menschenrechte**, Das wölkerrechtlich begründete Individualwiderstandsrecht gegen Menschenrechtsverletzungen, Hannover, 1999, s.19’den aktaran Serkan Ekiz, **Direnme Hakkı**, s. 16.

²¹⁶ Serkan Ekiz, **Direnme Hakkı**, s.16.

tartışmıştır. Ona göre egemenin gücünü kötüye kullanması toplum üzerinde büyük bir tehdit yaratıyorsa, halk direnerek o egemeni görevinden uzaklaştırabilir²¹⁷.

Reform hareketleri ile birlikte bu hareketin öncüleri ve düşünürleri bireylere Katolik Kilisesinin baskılarına karşı direnme çağrısında bulunmuştur. M. Luther ve J. Calvin sonrası dönemde Reform hareketleri dinsel alanla sınırlı kalmayıp siyasal ve sosyal alana da yayılmıştır. Bu dönemde Protestan düşünürler tarafından direnme hakkı özellikle Protestanlık karşıtı yöneticilerin iktidarda yer alması ve Saint Barthelemy katliamı sebebiyle şiddetle savunulmuştur²¹⁸.

Direnme hakkının kuramsallaşmasında önemli bir paya sahip olan ve devlet felsefesini toplum sözleşmesi teorisine dayandıran 17. yy düşünürü J. Locke, esasen halka ait olup bir sözleşme ile devredilmiş olan egemenlik yetkilerini kullanan egemene, halkın kayıtsız şartsız itaat etmek zorunda olmadığını savunmuştur²¹⁹. Locke'a göre egemenin yetkilerinin sınırını doğal hukuk oluşturmaktadır ve bu sebeple belirli durumlarda bireylerin yöneticilere karşı direnebilmesi mümkündür. Söz konusu direniş iki durumda ortaya çıkabilir: Yönetici yasadışı ve gayrimeşru şekilde iktidara gelmişse, iktidara geliş şekli meşru olmakla birlikte söz konusu yöneticinin gücünü toplum çıkarı yerine kendi özel çıkarı için kullanması ve yaşam, mülkiyet özgürlük gibi bireylerin doğal hakları kaldırması veya ihlal etmesi durumunda. Locke, direnme hakkının varlığını kabul etmekle birlikte bu hakkın ancak baskıcı yönetimi önleyecek başka yasal bir yola başvurmanın mümkün olmadığı durumlarda son çare olarak kullanılabilmesinin mümkün olacağını dile getirmiştir²²⁰.

Direnme hakkının ilk kez düzenlendiği ve bireylere bu yönde bir hak tanınmasını sağlayan hukuk metni 1776 tarihli Virginia haklar bildirisidir. Fransız Devrimi belgeleri ise bu hakka en geniş yer verilen metinlerdir ve 1789 Beyannamesi ile direnme hakkının doğal ve zaman aşımına uğramayan bir insan hakkı olduğu belirtilmiştir²²¹.

²¹⁷ Recai Galip Okandan, **Umumi Amme Hukuku**, İstanbul Üniversitesi Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1976, s. 212.

²¹⁸ Recai Galip Okandan, s.509.

²¹⁹ Giorgio Del Vecchio, **Hukuk Felsefesi Dersleri**, çev. Suut Kemal Yekin, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940, s. 99.

²²⁰ Recai Galip Okandan, s.561.

²²¹ Münci Kapani, s. 277.

Vicdani reddin özünde reddetmek ve direnmek fiilleri olmakla birlikte, vicdani reddin direnme hakkı kapsamında yer aldığı söylenemez. Direnme hakkı iktidara karşı kullanılan bir hak olup fitratı gereği kolektif nitelik taşır. Oysa vicdani ret hareketlerinin tetikleyicisi bireyin kendi vicdanını ve manevi bütünlüğünü koruma çabasıdır. Bu sebeple vicdani ret hareketleri kolektif değil bireysel nitelikli hareketlerdir. Amacı toplumsal bir durumu değiştirmek, ıslah etmek değil bireyin kendi vicdanına hanel gelmesini önlemektir. Aynı zamanda direnme hakkının söz konusu olabilmesi için meşru olmayan bir yönetim, bu yönetimin toplumu tehlikeye düşürmesi, halkın büyük çoğunluğunun bu yönetimden rahatsızlık duyması gibi birtakım unsurların aranması gerektiği savunulmuştur. Oysa vicdanın özneliği ve bireyselliği düşünüldüğünde meşru bir yönetim tarafından yapılan ve halkın büyük bir kısmının takdirini kazanan fiillere karşı da vicdani ret eylemlerinde bulunulması söz konusu olabilir. Bütün bu sebeplerle vicdani reddin direnme hakkı ile ilişkili ancak ondan bağımsız bir kavram olduğu söylenebilir.

D.Vicdani Ret ve Sivil İtaatsizlik

Sivil itaatsizlik kavramı ilk kez 1848 yılında Amerika'da Henry David Thoreau tarafından kullanılmış olup, 1980'li yıllarda Avrupa'da şiddetli tartışmalarla tekrar gündeme gelmiştir²²².

Theoreau, 1846 yılının temmuz ayında Amerika'nın Meksika'ya karşı sürdürdüğü emperyalist savaşa karşı olduğu gerekçesiyle kafa vergisini (poll tax) ödemeyi reddetmesi üzerine hapisaneye atılır, bilinmeyen birisinin onun adına vergiyi ödemesi üzerine ertesi sabah serbest bırakılır. Bu olay onun sivil itaatsizlik üzerine çalışmasını ve bu kavramı kuramsallaştırmasını tetiklemiştir. Çeşitli konferanslarda eyleminin meşruluğunu ve kuramsal temellerini ortaya koymaya çalışmış ancak fikirleri o dönemde pek yankı uyandırmamıştır²²³.

Theoreau, sivil itaatsizlik kavramına dayanak oluşturan görüşlerini şu şekilde ifade etmiştir: *“önce insan olmalıyız sonra da uyruk(...) bir topluluğun vicdanı yoktur, vicdanlı insanlar topluluğu vicdanlı bir topluluktur. Yasalar insanı bir zerrecik olsun*

²²² Yakup Coşar, “Sivil İtaatsizlik”, **Kamu Vicdanına Çağrı Sivil İtaatsizlik**, çev. Yakup Coşar, Ayrıntı Yayınları, Dördüncü Basım, 2014, s.9.

²²³ Hayrettin Ökçesiz, s. 35.

daha adil hale getirmedir. Hatta yasalara duyulan saygı nedeniyle iyi niyetli insanlar bile her gün adaletsizliğin aleti oluyor.(...) Haksız yasalar vardır. Onlara memnuniyetle itaat mi edelim yoksa değiştirme çabasına mı girelim? Değiştirmek istiyorsak bunu başardığımız zamana kadar itaat mi edelim yoksa derhal mi ihlale girişelim? İnsanlar bizdeki gibi bir rejim altında genellikle yasaları değiştirmek için çoğunluğu ikna edebileceğimiz zamana kadar beklememiz gerektiğini düşünürler. Direnişe geçilmesi durumunda bulunacak ilacın hastalıktan daha kötü olacağını söylerler. Ancak ilacın hastalıktan kötü olmasının suçlusu yalnız ve yalnız hükümdür.(...) Yasa, doğası gereği seni zorunlu olarak başkasına yönelik haksızlığın aracı durumuna düşürecek yapıdaysa, yasayı çiğne!(...) Bir insanı haksız yere içeri tıkan bir yönetimde, onurlu her insanın olması gereken yer cezaevidir.²²⁴”

Sivil itaatsizliğin en büyük öncülerinden biri olarak kabul edilen Gandhi, 19. yy'ın sonlarına doğru kendisinden çok etkilendiği Thoreau'nun görüşleri ile eski Hint şiddetsizlik düşüncesi ahimsayı bağdaştırarak kendi siyasal eylem kuramını oluşturmuştur. Gandhi, hayatı boyunca- tüm Hintlilerin kaydedilmesini, parmak izlerinin alınmasını emreden ve polise Hintlilerin evlerine izinsiz girebilme hakkı tanıyan yasa karşısında Hintlileri izinsiz sokak satıcılığı yaparak kendilerini tutuklatmaya böylece hapisaneleri doldurmaya çağırmak; tuzda hükümet tekelinin ve tuz vergisinin kaldırılması için yasayı çiğneyerek halkı tuz kaçakçılığı yapmaya çağırmak gibi- çeşitli sivil itaatsizlik eylemlerine öncülük etmiştir. Bu eylemler sırasında Thoreau'nun sivil itaatsizlik konusundaki denemesini yandaşlarına ders kitabı gibi dağıttırıştır²²⁵.

Thoreau ve Gandhi'nin fikirleriyle Hristiyanlık öğelerini birleştiren Martin Luther King, ABD'de uygulanan ayrımcılık yasasına karşı büyük ölçekli bir sivil itaatsizlik kampanyası yürütmüştür. Rosa Parks adlı bir kadının otobüslerde siyahlara beyazlardan ayrı yerlerde ve arka tarafta oturma zorunluluğu getiren yasayı ihlal ederek tutuklanması üzerine M. Luther King önderliğinde otobüs boykotu başlatılmıştır. Şiddetten uzak bu eylemle eylemciler otobüs kullanmadan, yaya olarak veya araç paylaşarak yolculuk etmişlerdir. Otobüs firmasının müşterilerinin yüzde

²²⁴ Henry David Thoreau, “Devlete Karşı İtaatsizlik Görevi Üzerine”, **Kamu Vicdanına Çağrı Sivil İtaatsizlik**, çev. Yakup Coşar, Ayrıntı Yayınları, Dördüncü Basım, 2014, s.31-43.

²²⁵ Hayrettin Ökçesiz, s.37, 44-47; Dünyadan çeşitli sivil itaatsizlik örnekleri için bakınız. Hayrettin Ökçesiz, s. 62-92.

yetmiş beşini kaybetmesiyle bir yılın sonunda Yüksek Mahkeme söz konusu yasanın Anayasaya aykırı olduğuna karar vermiş ve böylece siyahlar otobüslerde beyazlarla eşit şartlarda yolculuk etme imkanına kavuşmuşlardır.

Yukarıda sivil itaatsizlik kavramı ile özdeşleşmiş isimlerin eylemlerinden örneklerle somutlaştırılan kavramın öğretilerinde ne şekilde tanımlandığı incelendiğinde dar, geniş ve baskın tanım olmak üzere üç ayrı kümede tanımlanmış olduğu gözlemlenebilir.

Dar tanım, belirleyici öğelerinin fazlalığı sebebiyle itaatsizlik eylemlerinin pek azını sivil kabul ederken geniş tanım, belirleyici öğeleri sınırlı tutarak sivil itaatsizlik eylemlerinin kapsamını genişletir. Öğretilerde en çok kabul gören tanım olan baskın tanımda ise sivil itaatsizlik kavramı söz konusu belirleyici öğelere şiddetsizlik unsuru da eklenerek tanımlanır²²⁶.

Sivil itaatsizlik kavramının öğretilerde en yaygın kabul gören tanımlarından birisi Rawls tarafından yapılmıştır. Bu tanıma göre sivil itaatsizlik; kanunların veya hükümet politikalarının değiştirilmesini hedef alan, kamuoyu önünde aleni şekilde icra edilen, şiddet içermeyen, vicdani ancak yasa dışı politik eylemlerdir²²⁷.

Bedeau'ya göre ise kanuna aykırı olarak aleni, şiddet içermeyen ve vicdani şekilde bir yasanın, hükümet politikasının ya da kararın engellemesi yönünde faaliyette bulunan kişiler sivil itaatsizlik eyleminde bulunmuş olurlar²²⁸.

Arendt'e göre ise sivil itaatsizlik, anlamlı sayıda yurttaşın geleneksel değişiklik yollarının tıkanıp ya da hükümetin bir değişikliğe yönelik politikasının anayasaya aykırılığına ilişkin çok kuvvetli inançlarının olması durumunda ortaya çıkar²²⁹.

Habermas bu tanımlara kişinin eyleminin sonuçlarına razı olması unsurunu da ekleyerek sivil itaatsizlik kavramını şu şekilde tanımlamıştır: sivil itaatsizlik ahlaki olarak gerekçelendirilen, kural olarak önceden ilan edilen, devamı kestirilebilen, aleni, sisteme karşı genel bir karşı çıkışı değil bir veya birkaç norma karşı barışçıl ve

²²⁶ Hayrettin Ökçesiz, s. 128.

²²⁷ John Rawls, "Sivil İtaatsizliğin Tanımı ve Haklılığı", **Kamu Vicdanına Çağrı Sivil İtaatsizlik**, çev. Yakup Coşar, Ayrıntı Yayınları, Dördüncü Basım, 2014, s. 57.

²²⁸ Nicolaus H. Fleisch, **Ziviler Ungehorsam oder gibt es ein Recht auf Widerstand im schweizerischen Rechtsstaat** (doktora tezi, Bern), Geüsç, 1989, s.104'den aktaran Hayrettin Ökçesiz, s. 129.

²²⁹ Hannah Arendt, "Sivil İtaatsizlik", **Kamu Vicdanına Çağrı Sivil İtaatsizlik**, çev. Yakup Coşar, Ayrıntı Yayınları, Dördüncü Basım, 2014, s. 98.

sembolik bir şekilde itaatsizliği içeren ve kişilerin eylemlerinin yasal sonuçlarını üstlenmeye razı oldukları bir protesto eylemidir²³⁰.

Ökçesiz'in tanımına göre ise "sivil itaatsizlik hukuk devleti idesinin içerdii üstün değerler uğruna kamuya açık ve yasaya aykırı olarak gerçekleştirilen, bu sırada üçüncü kişilerin daha üstün bir hakkını çiğnemeyen, barışçıl bir protesto edimidir²³¹".

Bir başka tanıma göre sivil itaatsizlik, "şu ya da bu ölçüde adil ilişkilerin sürdüğü demokratik bir sistemde ortaya çıkan ciddi haksızlıklara karşı, yasal imkanların tükendiği noktada son bir çare olarak başvuru, kendisine anayasayı ya da toplumsal sözleşmede ifadesini bulan ortak adalet anlayışını temel alan, şiddeti reddeden yasadışı politik bir edimdir"²³².

Yukarıdaki tanımlardan yola çıkılarak sivil itaatsizlik kavramının belirleyici öğelerinin yasadışılık, şiddetsizlik, alenilik, hukuk devleti idesine dayalı bir siyasal-ahlaksal güdülenme ve çiğnenen normun yaptırımına katlanma olduğu söylenebilir²³³.

Sivil itaatsizlik eylemi haksız olduğuna inanılan bir uygulamaya karşı, sonuç getirebilecek bütün yasal yollar denedikten sonra girişilen yasadışı bir eylemdir²³⁴. Bir sivil itaatsizlik eyleminden söz edilebilmesi için en az bir yasa normunun çiğnenmiş olması gerekmektedir. Sivil itaatsizlik eylemiyle ihlal edilen yasanın protesto edilen yasa olması gerekmediği gibi bu durum çoğu zaman pratikte de mümkün değildir²³⁵.

Bir itaatsizlik eylemine "sivil" niteliği kazandıran unsur şiddetsizlik unsurudur²³⁶. Şiddet kullanılması sivil itaatsizlik eyleminin doğası ve hedeflerine ters düşeceğinden şiddetin dışlanması sivil itaatsizliğin asli unsurlarındandır. Bu anlamda şiddet deyiminden ne anlaşılması gerektiği konusunda baskın görüşe göre şiddet;

²³⁰ Jürgen Habermas, "Sivil İtaatsizlik: Demokratik Hukuk Devletin Denek Taşı. Almanya'da Otoriter Legalizm Karşıtlığı", **Kamu Vicdanına Çağrı Sivil İtaatsizlik**, çev. Yakup Coşar, Ayrıntı Yayınları, Dördüncü Basım, 2014, s. 128.

²³¹ Hayrettin Ökçesiz, s. 151.

²³² Yakup Coşar, s.10.

²³³ Hayrettin Ökçesiz, s. 134.

²³⁴ Yakup Coşar, s. 10

²³⁵ Hayrettin Ökçesiz, s. 136.

²³⁶ Hayrettin Ökçesiz, s.138.

sivil itaatsizlik eylemi ile karşıtların veya üçüncü kişilerin fiziksel ve psikolojik bütünlüklerine zarar verilmemesidir²³⁷.

Sivil itaatsizlik eylemleri, yasadışı eylemlerin büyük çoğunluğundan farklı olarak aleni eylemlerdir. Söz konusu alenilik(kamuya açıklık) unsuru, sivil itaatsizlik eyleminin kamu vicdanına yönelik bir çağrı işlevi taşımasından kaynaklanır ve önceden duyurulması halinde gerçekleştirilmesi imkânsızlaşacaklar hariç ilke olarak eylemin önceden duyurulması ve gelişiminin hesaplanabilir olması anlamına gelir. Eylemin gelişiminin hesaplanabilirliği ise söz konusu eylemin gelişiminin ve sonuçlarının eylemin başlangıcındaki ifade ve amaçlarla örtüşmesi, uyum içinde olması anlamına gelmektedir²³⁸.

Sivil itaatsizlik eylemleri, hukuk devleti idesine dayalı bir siyasal- ahlaksal güdülenmeden kaynaklanmaktadır. Sivil itaatsizlik eyleminde bulunan kişiler, kendilerini yasalara bağlı olarak duyumsarlarken bir toplumsal veya siyasal durum karşısında kendilerini yasaya aykırı davranışta bulunmaya zorlayan bir düşünce-duygu sürecinin içinde bulurlar²³⁹. Bu nedenle sivil itaatsizlik eylemcisi bütünüyle sisteme karşı değildir aksine sistemin az ya da çok adil olduğunu kabul eder. Söz konusu karşı çıkış tek tek haksızlıklara karşıdır. Bu sebeple sivil itaatsizlik eylemi ideolojik birliktelikleri gerektirmez. Sivil itaatsizlik eylemleri toplumun ortak bir adalet anlayışına başka bir deyişle bir kamu vicdanına sahip olduğu inancı üzerine inşa edilir ve bu kamu vicdanına yönelmiş bir çağrı niteliğindedir²⁴⁰.

Vicdani ret ve sivil itaatsizlik kavramları barışçılıkları, kişinin eyleminin sonuçlarının bilincinde olması ve bu sonuçlara katlanmaya razı olması, bir hükümet politikası ya da yasa karşısında direnilmesi gibi yönlerden birbirlerine oldukça benzemektedirler. Bu benzer yönleri sebebiyle bazı yazarlar tarafından vicdani reddin, sivil itaatsizliğin özel bir görünüş şekli olduğu savunulsa da söz konusu benzerliklerin yanı sıra bu kavramları birbirinden ayıran ve göz ardı edilemeyecek nitelikteki farklılıklar düşünüldüğünde bu iki kavramın eşdeğer olmadıkları anlaşılmaktadır. Vicdani ret ile sivil itaatsizlik kavramları konu, amaç ve kullanılan araçlar yönünden birbirlerinden ayrılmaktadır.

²³⁷ Yakup Coşar, s.12.

²³⁸ Hayrettin Ökçesiz, s. 143; Yakup Coşar, s. 11.

²³⁹ Hayrettin Ökçesiz, s.144.

²⁴⁰ Yakup Coşar, s.12-15.

Vicdani reddi sivil itaatsizlikten ayıran özelliklerden ilki vicdani reddin bireyselliğidir. Buna göre sivil itaatsizlik ancak ortak çıkar grubu oluşturan bir dizi insan tarafından uygulandığında anlamlı olacağından hiçbir zaman için bireyin tekil davranışı şeklinde ortaya çıkmaz ve bu sebeple vicdani ret ile eş tutulması mümkün değildir. Bir başka ifadeyle sivil itaatsizlik eylemi vicdani reddin aksine bireysel değil kolektif alana ait bir tutumdur ve bu yönüyle doğrudan politik niteliktedir²⁴¹. Oysa vicdan her yerde apolitiktir ve yalnızca bireyin bütünlüğü için kaygılanır, toplumu uyarma amacı taşımaz. Dolayısıyla vicdani retçinin amacı protesto etmek ya da kamuoyuna bir çağrıda bulunmak değildir. Elbette vicdani sebeplerle kişilerin bir araya gelerek seslerini duyurmaya çalışması mümkündür. Ancak bu durumda vicdanla kararlaştırılan husus artık kamuoyunun düşüncesinin bir parçası haline gelmiştir ve bu grup davranışının ortaya çıkma sebebi kişilerin tek tek vicdani kanaatleriyle açıklansa bile çıkış noktalarından bağımsızlaşp birbirlerinden ayrılamayacak fikirler haline gelmiştir²⁴².

Vicdani ret ile sivil itaatsizliği birbirinden ayıran bir diğer husus ihlalin niteliğine ilişkindir. Sivil itaatsizlikte dolaylı bir ihlal söz konusu olabilirken, vicdani redde bu mümkün değildir. Buna göre sivil itaatsizlik eylemlerinde karşı çıkılan yasa haricinde bir normun ihlali mümkün ve bazı durumlarda zorunluysen vicdani reddin doğası gereği ihlal edilen yasanın uyulması halinde kişinin bütünlüğünü zedeleyecek yasa olması şarttır²⁴³.

Vicdani ret ve sivil itaatsizlik eylemleri ulaşılmak istenen amaç yönünden de birbirlerinden ayrılmaktadır. Vicdani ret bir normun bireysel sonuçlarına karşı çıkarken, sivil itaatsizlik o normun varlığına ve muhatabı olan herkes üzerinde yarattığı sonuçlara karşı çıkmaktadır²⁴⁴. Dolayısıyla vicdani retçiden farklı olarak sivil itaatsizin amacı kendisi için bir istisna yaratmanın ötesindedir, o söz konusu yasayı değiştirmek veya kaldırmak amacıyla direnmektedir²⁴⁵. Bu sebeple vicdani ret bireysel bütünlüğün korunması amacıyla savaşa katılmama, askerlik ödevini reddetme ile sınırlıysen sivil itaatsizlikte bu durum savaşın engellenmesi pratiğine

²⁴¹ Ulrich Bröckling, s. 90.

²⁴² Hannah Arendt, s.93.

²⁴³ Hannah Arendt, s.84.

²⁴⁴ Ömer Anayurt, s. 150.

²⁴⁵ Hannah Arendt, s. 99.

dönüşmektedir²⁴⁶. Örneğin, vicdani retçi askerlik hizmetini yerine getirmekten kaçınır ancak başkasının bu hizmette bulunması ya da bulunmaması kişinin vicdani reddinin kapsamı dışında yer almaktadır. Her ne kadar normun varlığı sürse de kendisi amacına ulaşmışsa vicdani retçi açısından sorun çözülmüştür. Kişi başkalarının da bu yöndeki yükümlülükleri ile ilgili eylemde bulunmaktaysa diğer asli unsurların da varlığı halinde artık sivil itaatsizlikten söz edilir. Bu durumda kişi için söz konusu normun kendisine yüklediği yükümlülüklerden ziyade bizzat varlığı ya da yokluğu önem taşımaktadır²⁴⁷.

Yukarıda verilen bilgiler ışığında askerlik hizmetlerinin reddedilmesinde reddin kökeni vicdani sebeplere dayansa bile her ret talebinin vicdani ret kapsamında olmadığı, eğer koşulları oluşmuşsa bu reddin sivil itaatsizlik niteliğinde de olabileceği göz önünde bulundurulmalıdır.

Bu kavramların doğası gereği tarih boyunca devletler tarafından vicdani ret talepleri, sivil itaatsizlik eylemlerinden bir nebze daha kabul edilebilir bulunmuştur. Bu durum vicdani ret taleplerinin altında yatan amacın devletin var olan bir sisteminin veya mekanizmasının değiştirilmesinden ziyade kişisel istisnalar elde etmek oluşundan kaynaklanmaktadır. Vicdani reddin yalnızca dini sebeplerle sınırlı olarak kabul edildiği veya diğer biçimleriyle kabul edilmekle birlikte alternatif hizmetin zorunlu tutulduğu toplumlarda, şiddet düzenin ortadan kaldırmasının amaçlanması ve kişinin askerlikten muaf tutulması halinde dahi mücadelesinin son bulmayacağından bahisle antimilitarist ret taleplerinin sivil itaatsizlik olarak kabul edilmesi bu duruma örnek olarak gösterilebilir²⁴⁸.

III.VİCDANİ RET TÜRLERİ

Vicdani retçiler, vicdani ret kavramının daha iyi anlaşılması, kapsamının tespit edilmesi, gelişiminin ve değişiminin izlenebilmesi gibi sebeplerle çeşitli unsurlar göz önünde bulundurularak gruplandırılmakta ve bu şekilde incelenmektedir. Bu anlamda kullanılan argümanlardan ilki kişileri vicdani ret

²⁴⁶ Ulrich Bröckling, s. 90.

²⁴⁷ Ömer Anayurt, s. 150.

²⁴⁸ Dilan Mızrak, “Zorunlu Askerlik Hizmetine Karşı Vicdani Ret ve Sivil İtaatsizlik”, **TBB Dergisi**, Sayı: 116, 2016, s.130- 133.

eyleminde bulunmaya iten sebebe odaklanmaktadır. Vicdani reddin temelini oluşturan vicdan unsuru göz önünde bulundurulduğunda bu sebeplerin çok çeşitli şekillerde tezahür etmesi mümkündür. Tüm bu sebepler vicdani ret kavramının tarihsel gelişimi göz önünde bulundurulduğunda dini inançlara dayanan vicdani ret ve din dışı inançlara dayanan vicdani ret olmak üzere iki ana başlığa indirgenerek incelenebilir. Buna göre askerlik hizmetlerinin vicdani reddi kişinin dini inançları sebebiyle gerçekleşebileceği gibi din dışı kanaatleri sebebiyle de gerçekleşebilmektedir.

Vicdani retçileri gruplandırmada kullanılan bir diğer argüman ise ret sebeplerinden bağımsız olarak kişilerin vicdani retleri sonucunda takındıkları tutuma odaklanmaktadır. Bu ayrım kapsamında devlet ve askeri sistemle işbirliği içerisinde olma hususundaki gönüllük derecelerine göre vicdani retçiler; askeri sistemle her türlü işbirliğini reddeden vicdani retçiler ile silahsız askeri hizmet veya alternatif sivil hizmette bulunmayı kabul eden vicdani retçiler olarak gruplandırılabilir. Bu gruplara ek olarak yalnızca belirli savaflara veya belirli bir takım silah veya yöntemlerin kullanıldığı savaflara katılmayı reddeden seçici retçilerin durumu da incelenmeye değerdir.

A.Sebeplerine Göre Vicdani Ret

1.Dini İnançlara Dayanan Vicdani Ret

Dini inançları sebebiyle askerlik hizmetlerini reddeden vicdani retçiler, inandıkları dinlerin kutsal metin veya öğretilerinde yer alan “öldürmeyeceksin” emrine sıkı sıkıya bir bağlılıkla uymayı hayat amacı ve tarzı haline getirmiş pasifist hayat görüşüne sahip kişilerden oluşmaktadır²⁴⁹. Bilinen ilk vicdani retçiler dini inançları sebebiyle öldürmeyi ve dolayısıyla orduya katılmayı reddeden kişilerdir. Dini inançlarına dayanarak vicdani ret açıklamalarında bulunan gruplara erken dönem Hristiyanlar, kendilerini “savunmasız Hristiyanlar” olarak adlandırılan

²⁴⁹ Barış Esmer, s.26.

Anabaptistler ve Quakerler gibi gruplar, Yehova Şahitleri, İsrail'deki Haredi Musevileri örnek gösterilebilir²⁵⁰.

Vicdani reddin tarihsel gelişimi incelenecek olursa dini inançlara dayanan vicdani reddin devletler nezdinde en yaygın olarak kabul görmüş vicdani ret kategorisi olduğu söylenebilir. Bu doğrultuda bazı devletler yalnızca Barış Kilisesi mensuplarının askerlik hizmetinden muaf tutulmasını kabul ederken bazıları ise pasifizm ilkelerine dayanan tüm dinlere mensup kişilere bu muafiyet hakkını tanımıştır²⁵¹.

Günümüzde dini sebeplere dayanan vicdani reddin, varlığını sürdürmekle birlikte vicdani ret kavramının 20. yüzyılda bireyselleşmesi ve sekülerleşmesi ile ortaya çıkan yeni saiklere dayanan vicdani ret anlayışı karşısında tartışmaların odağında yer almak açısından geri planda kaldığı söylenebilir.

2.Din Dışı Kanaatlere Dayanan Vicdani Ret

Kişileri vicdani ret hareketinde bulunmaya iten sebeplerin bu kişilerin dini inançlarından bağımsız olup seküler nitelik taşıması mümkündür. Bu sebepler kaynağını kişinin ahlaki, felsefi ve etik kanaatlerinden alabileceği gibi politik görüşlerinden de alabilir.

Vicdani reddin tarihsel gelişim süreci incelendiğinde, seküler sebeplere dayanan vicdani ret taleplerinin ortaya çıkışının temelinde vicdan kavramının tarih boyunca iç içe geliştiği din kavramından bağımsızlaşıp bireyselleşerek seküler bir nitelik kazanmasının bulunduğu söylenebilir. Özellikle I. Dünya Savaşı yıllarından itibaren vicdani ret talepleri yalnızca dini inançlara dayananlarla sınırlı kalmayıp siyasal alana da yayılmış, savaş karşıtı ve antikapitalist retçilerin vicdani ret talepleri bu dönemde büyük yankı uyandırmıştır²⁵².

Din dışı sebeplere dayanan vicdani ret taleplerinin kabul edilebilirliği konusu bu ret taleplerinin ortaya çıktığı tarihten günümüze kadar olan dönemde tartışmalı niteliğini muhafaza etmiştir. Bu vicdani ret türünün kabul edilebilirliğine ilişkin bir

²⁵⁰ Barış Esmer, s. 26; Özgür Heval Çınar, s. 23- 29.

²⁵¹ Matthew Lippman, "The Recognition of Conscientious Objection to Military Service as an International Human Right", *California Western International Law Journal* , Cilt: 21, Sayı: 1, 1990-1991, s. 37.

²⁵² Özgür Heval Çınar, s. 31.

değerlendirme yapılırken ahlaki, felsefi ve etik sebeplere dayanan vicdani ret talepleri ile politik görüşlere dayanan vicdani ret taleplerinin yapıları gereği taşıdıkları farklılıklar göz önünde bulundurularak ayrı ayrı incelenmesinde yarar vardır.

Ahlaki, felsefi ve etik sebeplere dayanan vicdani ret, pasifist ilkelere sahip bir dine mensup olmamakla birlikte bu ilkeleri bir değer olarak benimseyen ve hayatlarını bunlara göre şekillendiren kişilerin vicdani reddi olarak tanımlanabilir. Bu tür vicdani reddin bir hak olarak kabul edilmesi bireylerin ahlaki, etik, felsefi kanaatlerinin ve bunlara uygun bir yaşam sürme haklarının korunması açısından önemlidir. Bu yöndeki vicdani ret taleplerinin bir dini inanca dayanmadığı gerekçesiyle kabul edilemez olduğunun savunulması hakkaniyete aykırılık teşkil etmektedir. Vicdani ret taleplerinin kabul edilebilirliğinde esas alınması gereken unsur söz konusu talebin samimiliği ve kişiyi bu şekilde davranmaya iten sebebin yoğunluğu olmalıdır²⁵³.

Salt dini sebeplere dayanan vicdani retlerin kabul edilebilir olduğunun savunulması durumunda samimiyet kriteri bir dine mensup olmaya indirgenmiş olur ki yalnızca bir dine ya da dini gruba bağlılığın kişinin vicdani reddinde samimi olduğu anlamına gelmediği açıktır. Vicdan ve din birbirinden bağımsız kavramlar olduğuna göre kişilerin vicdani kanaatlerine uygun hareket etmeleri ile Tanrı'nın buyruklarına uygun bir yaşam sürdürmeleri çoğu zaman iç içe geçmiş şekilde tezahür etmekle birlikte eşdeğer değildir. Bir kişi hiçbir dine aidiyet hissetmemekle birlikte insan yaşamının kutsallığına ve bunun insan eliyle sonlandırılmaması gerektiğine yürekten inanmış, hayatının merkezine evrensel sevgi ve barış gibi ilkelerin üstünlüğüne olan inancını koymuş olabilir. Aynı şekilde pasifist öğretileri savunan dini bir gruba üye bir kişi bu öğretileri içtenlikle benimsememiş, gerekliliğine inanmamış olabilir. Bu sebeple ahlaki, etik ve felsefi nedenlere dayanan vicdani ret de kural olarak dini sebeplere dayanan vicdani ret gibi korunmaya değerdir²⁵⁴.

Kişilerin politik görüşleri sebebiyle vicdani ret açıklamalarında bulunması ise oldukça tartışmalıdır ve devletler nezdinde genellikle kabul edilemez bulunmaktadır.

²⁵³ Russell Wolff, "Conscientious Objection: Time for Recognition as a Fundamental Human Right", *ASILS International Law Journal*, Cilt: 6, Sayı: 65, 1982, s. 69, <https://heinonline.org>, (26/12/2018).

²⁵⁴ Russell Wolff, s.69, 70.

Bu saiklerle hareket eden vicdani retçilerin samimiyetleri devletler tarafından hep şüphe ile karşılanmıştır.

Politik görüşler sebebiyle vicdani ret, I. Dünya Savaşı sırasında sosyalist, anarşist ve antimilitarist grupların savaşa katılmayı reddetmesiyle ortaya çıkmış ve siyasi bir tavır haline gelmiştir²⁵⁵. Bu tavır, içerisinde genellikle belirli bir savaşa katılmayı reddetme, belirli silahların veya metotların kullanıldığı harekâtlara katılmayı reddetme gibi davranışları barındırmaktadır. Bu görüşü oluşturan unsurlara söz konusu savaşın meşru olmadığı yönündeki inanç, düşman tarafın mücadelesinin meşru ve takdire değer olduğunun düşünülmesi, kendi hükümetlerinin müdahalesinin haksız olduğu yönündeki inanç, kişinin ırksal, etnik durumundan kaynaklanan gerekçelerle savaşa katılmak istememesi gibi hususlar örnek gösterilebilir²⁵⁶.

İçerisinde devlet otoritesinin sorgulanmasını da barındıran bu tip ret talepleri vicdani reddin tarih boyunca en dışlanmış görünüş şekli olup günümüzde de devletler tarafından genellikle büyük bir endişeyle karşılanmakta ve kabul edilemez bulunmaktadır. Bununla birlikte vicdani ret kavramını kabul eden ve bu kavramı hem dini hem de seküler boyutlarıyla iç hukuklarına dâhil eden ülkelerin sayısı da günden güne artmaktadır.

B.Vicdani Retçilerin Tutumuna Göre Vicdani Ret

1.Total Ret

Vicdani ret talepleri bakımından en katı ve işbirliğine kapalı tutuma sahip vicdani retçiler total retçi olarak adlandırmaktadır. Total retçiler, devlet ve askeri sistemle doğrudan veya dolaylı her türlü işbirliğini reddetmektedirler. Bu kişiler askere alınmaya karşı çıktıkları gibi silahsız askeri hizmette veya alternatif sivil hizmette bulunmayı da kabul etmezler. Bu tür hizmetlerde bulunmayı savaşa dolaylı yoldan katkı sağlamak olarak görürler²⁵⁷.

Total retçilere anarşist ve pasifist retçiler örnek gösterilebilir. Anarşist retçiler doğrudan devleti ve devlet adına öldürmeyi reddettiğinden vicdani ret talepleri

²⁵⁵ Matthew Lippman, s. 31.

²⁵⁶ Russell Wolff, s. 70, 71.

²⁵⁷ Charles C Moskos ve John Whiteclay Chambers II, s.4-6.

sonucunda askere alınmasalar dahi devletle hiçbir ilişki içerisinde bulunmak istemezler, dolayısıyla alternatif hizmette bulunmayı da reddederler. Pasifist dünya görüşüne sahip vicdani retçiler de savaşa ve adam öldürmeye her koşulda karşı çıkarlar, dolayısıyla alternatif hizmette bulunmayı savaşa hizmet etmek olarak görürler²⁵⁸.

Özellikle NATO, BM, AB gibi uluslararası kuruluşlarla kendi toprakları içerisindeki sıcak savaş ihtimalini büyük ölçüde ortadan kaldıran devletlerin vatandaş- devlet çatışmasını önlemek amacıyla zorunlu askerliği kaldırması ve bu sebeple vicdani reddin somut amacını yitirmesi üzerine bu ülkelerde total retçilerin talepleri yoğun olarak gündeme gelir olmuştur²⁵⁹. Ancak bu hususta hangi ret taleplerinin vicdani ret niteliği taşıdığı vicdani reddin asli unsurları göz önünde bulundurularak tespit edilmesi, antimilitarist ve diğer politik hareketlere dayanan ret taleplerinin vicdani reddin ayrılması önemlidir.

Sonuç olarak, kendilerini devlete hiçbir şekilde bağlı görmeyen kişilerin reddi olan total ret devlet otoritesine toptan bir başkaldırı niteliği taşıdığından ülkelerin iç hukukunda ve uluslararası hukukta destek görmeyen bir kavramdır. Bu sebeple mevcut hukuk sistemlerinde bir mesele teşkil etmemektedir²⁶⁰.

2. Alternatifçi Ret

Vicdani reddin doğası gereğince vicdani retçiler devlet düzenini değiştirmeyi amaçlamazlar, vicdanlarının emrine uyabilecekleri böylece de manevi bütünlüklerini koruyabilecekleri, kendileri için istisna yaratacak bir yol arayışındadırlar. Dolayısıyla vicdani retçilerin büyük çoğunluğu devlet düzenine doğrudan karşı olmayıp kendilerine vicdanları doğrultusunda hareket edebilecekleri bir seçenek sunulduğunda devlet ve askeri sistemle işbirliği yapmayı kabul etmektedirler.

Vicdani retçilerle devlet arasında işbirliği yapılması amacına yönelik bu seçenekler alternatif hizmet olarak adlandırılır. Alternatif hizmet, zorunlu askerlik hizmetinin bulunduğu ülkelerde vicdani retçilerin vatana karşı görevlerini vicdani ret talebinin konusunu oluşturan husustan başka bir şekilde yerine getirebilmesi amacıyla

²⁵⁸ Özgür Heval Çınar, s.38

²⁵⁹ Barış Esmer, s. 28.

²⁶⁰ Arcot Krishnaswami, s. 43, 44.

devletler tarafından uygulamaya konulmuş zorunlu hizmetlerdir. Bunlar nitelikleri gereği hak değil zorunlu askerlik vazifesinin yerini tutan ödevlerdir ve silahsız askeri hizmet ile alternatif sivil hizmet olmak üzere iki çeşittir²⁶¹.

Silahsız askeri hizmet ile alternatif sivil hizmet kavramları her ne kadar aynı amaca hizmet etseler de oldukça farklı kavramlardır. Silahsız askeri hizmette bulunmayı kabul eden vicdani retçilerin ordu içerisinde yer almaya, üniforma giymeye, selam durmaya, emir- talimat almaya itirazları yoktur. Onları diğer askerlerden ayıran tek husus silahlı çatışmaya ya da askeri eğitime katılmayarak mutfak, revir gibi silah kullanılmayan bölümlerde görev almalarıdır.

Tarihsel olarak silahsız askeri hizmet ilk kez I. Dünya Savaşı sırasında vicdani retçileri tek bir alanda toplamak için uygulanmıştır²⁶². Bu kategorideki vicdani retçiler örneğin Britanya’da dünya savaşları esnasında Silahsız Birlikler, Kraliyet Ordusu Tıbbiye Birlikleri ve Quakerlar Ambulans Birimi gibi birliklerde görevlendirilmişlerdir²⁶³.

Alternatif sivil hizmet ise askeri otoritelerden tamamen bağımsız bir hizmet türüdür. Alternatif sivil hizmette bulunmayı kabul eden vicdani retçiler, askeri otoritelerin insan yaşamı üzerine takdir yetkisi olamayacağını savundukları için askeri üniforma giymeyi, selam durmayı, emir- talimat almayı reddederler. Alternatif sivil hizmet, kamu yararını gözeten ve muharip olmayan bir hizmet türü olup vicdani retçinin reddine temel oluşturan sebep ile uyumlu olmalı, vicdani retçiyi cezalandırma aracı olarak kullanılmamalıdır. Alternatif sivil hizmet seçeneğinin sunulduğu ülkelerde vicdani retçiler sağlık, tarım, sosyal hizmetler ve eğitim gibi alanlarda çalıştırılmaktadır²⁶⁴.

Tarihsel açıdan incelendiğinde alternatif sivil hizmet seçeneğinin I. ve II. Dünya Savaşları sırasında hem ABD’de hem de Britanya’da uygulandığı görülmektedir. Alternatif sivil hizmette bulunmak isteyen vicdani retçiler o dönemde ormancılık, sağlık ve eğitim gibi alanlarında çalıştırılmıştır. Böylece ucuz iş gücü

²⁶¹ Derek Brett, “Military Recruitment and Conscientious Objection: A Thematic Global Survey”, Conscience and Peace Tax International, Leuven ve Cenevre, 2006, s.105.

²⁶² Matthew Gutmann, “ Kast Orduları: Kuzey ve Güney Amerika’da Zorunlu Askerlik, Vicdani Ret ve Demokratik Yurttaşlık”, **Çarklardaki Kum: Vicdani Ret**, (Ed. Özgür Heval Çınar ve Coşkun Üsterci), İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2014, s. 168, 169.

²⁶³ Peace Pledge Union, Refusing to Kill: Conscientious Objection and Human Rights in the First World War, Peace Pledge Union Publication, Londra, 2006, s.8’den aktaran Özgür Heval Çınar, s. 43.

²⁶⁴ United Nations Human Rights Office of the High Commissioner, **Conscientious Objection to Military Service**, United Nations Publication, New York ve Genova, 2012, s. 37.

elde edilerek devlet ekonomilerine büyük katkı sağlanmıştır, örneğin ABD II. Dünya Savaşında 11.950 vicdani retçiyi bu şekilde çalıştırarak 18 milyon doları aşkın bir miktarda tasarruf etmiştir²⁶⁵.

Alternatif hizmet seçeneği, tarihsel süreçte silahsız askeri hizmetten alternatif sivil hizmete geçiş şeklinde bir gelişim göstermiş, günümüzde alternatif sivil hizmet vicdani reddi tanıyan ülkelerde yaygın olarak kabul edilen bir seçenek haline gelmiştir. Günümüzde Avrupa Konseyi üyesi ülkelere zorunlu askerlik sistemine sahip on sekiz ülkenin Türkiye ve Azerbaycan hariç olmak üzere on altısında alternatif sivil hizmet seçeneği bulunmaktadır²⁶⁶.

Alternatif sivil hizmetin süresi öğretilerde sıklıkla tartışılan bir konu olup uygulamada genellikle alternatif hizmet süresi zorunlu askerlik süresinden daha uzun tutulmaktadır. Örneğin Rusya’da alternatif sivil hizmet süresi askerlik süresinin bir buçuk katıdır²⁶⁷. Bu durumun temelinde vicdani retçinin ret talebinde samimi olup olmadığının devlet tarafından doğrudan sınımasının mümkün olmayışı yatmaktadır. Başka bir ifadeyle, askeri olmayan hizmetlerin doğası gereği askeri hizmetlerden daha az meşakkatli ve tehlikeli olduğu düşünüldüğünde alternatif sivil hizmetin zorunlu askerlik hizmetinden daha cazip bir seçenek olarak sunulması durumunda vicdani retçi olsun olmasın herkesin bu yola başvurması yüksek bir ihtimal oluşturmaktadır. Böylesi bir olasılık devlet açısından orduda güç kaybı yaşanacağı endişesi doğurmaktadır. Dolayısıyla alternatif sivil hizmetin süresi zorunlu askerlik süresinden daha uzun tutularak yalnızca vicdani retlerinde samimi olanların bu yola başvurması sağlanmaya çalışılmaktadır²⁶⁸. Öğretilerde bu konuya dair ortaya atılan ve yaygın olarak kabul gören çözüm önerisine göre alternatif sivil hizmet süresi en az askerlik hizmet süresi kadar olmalıdır ancak ceza niteliği taşıyacak kadar uzun olmamalıdır²⁶⁹.

²⁶⁵ Gwyn Harries- Jenkins “Britain: From Individual Conscience to Social Movement”, **The New Conscientious Objection: From Sacred to Secular Resistance**, (Ed. Charles C. Moskos ve John Chambers II Whiteclay), Oxford University Press, 1993, s.72. Peace Pledge Union, Refusing to Kill: Conscientious Objection and Human Rights in the First World War, Peace Pledge Union Publication, Londra, 2006, s.8’den aktaran Özgür Heval Çınar, s. 43.

²⁶⁶ Özgür Heval Çınar, s.42.

²⁶⁷ Özgür Heval Çınar, s.42.

²⁶⁸ Özgür Heval Çınar, s.43.

²⁶⁹ United Nations Human Rights Office of the High Commissioner, **Conscientious Objection to Military Service**, s.39.

3.Seçici Ret

Seçici ret, genel olarak askeri sisteme karşı çıkılmamakla birlikte spesifik bir savaşa veya çatışmaya ya da belirli silahların veya yöntemlerin kullanılmasına karşı çıkılmasıdır. Seçici ret talebinde bulunan vicdani retçinin genel olarak askerlik yapmaya, üniforma giymeye, orduya katılmaya hatta silah tutmaya, savaşımaya yönelik bir itirazı yoktur. Vicdani retçinin reddi belirli bazı savaşımlara, silahlara, yöntemlere yöneliktir ve kişinin bu yöndeki ret talebinin kabul edilmesi durumunda kişi orduda hizmete devam etmek konusunda isteklidir.

Seçici retçiler ret taleplerine dayanak olarak uluslararası hukuk ve insan haklarını gösterirler²⁷⁰. Seçici ret tarihsel süreçte özellikle I. Dünya Savaşı esnasında barış gruplarının, insan hakları örgütlerinin, sosyalist ve anarşistlerin talepleriyle gündeme gelmiştir. Bu sebeple söz konusu dönemde “siyasal ret” olarak da adlandırılmıştır²⁷¹. Politik nitelikli bu hareketlerin büyük çoğunluğunun vicdani ret karakteri taşımadığı söylenebilir. Yakın tarihte ise Vietnam Savaşı sırasında öne sürülen seçici ret talepleri büyük yankı uyandırmıştır.

Günümüzde ise devletlerin askeri sistemlerinin zorunlu askerlik sisteminden gönüllülük esasına dayanan profesyonel ordu sistemine evrimleşmesinin sonucunda profesyonel ordu mensupları arasında bu tip taleplere sıklıkla rastlanır olmuştur. Bu tip vicdani ret taleplerinin öznesini askerliği bir meslek olarak ve gönüllülük esasıyla yapan kişiler oluşturduğundan söz konusu ret talepleri seçici redde örnek oluşturmaktadır. Buna göre profesyonel askerler dini, vicdani, ahlaki, felsefi sebeplerle belirli bir savaşa katılmayı ya da örneğin kimyasal silahlar örneğinde olduğu gibi belirli bir silahı kullanmayı reddettiğinde seçici ret şeklinde ortaya çıkan bir vicdani reddin söz edebiliriz. Burada altının çizilmesi gereken bir husus askerin amacının söz konusu savaşın durdurulmasından ya da söz konusu silahın kullanılmasının durdurulmasından ziyade kendisi için bir istisna yaratmak ve bu uygulamada yer almamak olmasıdır, aksi halde ret eyleminin vicdani ret kapsamında olduğu söylenemez.

²⁷⁰ Özgür Heval Çınar, s.45.

²⁷¹ Matthew Lippman, s.31.

Profesyonel ordu mensuplarına seçici vicdani ret hakkı günümüzde çok az sayıda ülke tarafından tanınmaktadır. Avrupa konseyine üye 47 ülkeden yalnızca Almanya, Hollanda, Birleşik Krallık ve İsviçre’de profesyonel askerlere vicdani ret hakkı tanınırken Danimarka ve Norveç’de ise hem zorunlu askerlik hizmeti hem de seçici vicdani ret imkânı bulunmaktadır²⁷². Profesyonel ordu mensuplarına seçici vicdani ret hakkı tanıyan bu istisnai ülkelerde ise bu hakkın fiilen kullanılmadığı görülmektedir. Bu durumun temelinde yatan sebep orduda karmaşaya, itaasizliğe yol açılarak, askeri teyakkuza zarar verileceği yönündeki endişedir²⁷³.

Bu durumun aksini savunan yazarlar ise seçici vicdani ret hakkı tanınmasının ordudaki maneviyatı güçlendireceğini, idari verimliliği arttıracakını ve emirleri yerine getirmek konusunda tereddütleri olan askerlerin ordudan ayıklanması sonucunda ordu başarısının arttırılacağını dile getirmektedir²⁷⁴.

²⁷² Özgür Heval Çınar, s. 48.

²⁷³ Hammer, s. 211.

²⁷⁴ Hammer, s. 215

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ULUSLARARASI İNSAN HAKLARI HUKUKUNDA KURUMSAL DÜZENLEMELER

Uluslararası insan hakları hukuku, insan haklarına tam saygının gerçekleştirilebilmesi amacıyla yönelik olarak kurulmuş küresel veya bölgesel nitelikli kurumları, yine bu amaca yönelik olarak hazırlanmış belgeleri ve usulleri içermektedir.²⁷⁵

Askerlik hizmetlerinde vicdani ret, uluslararası insan hakları hukuku gündemine II. Dünya Savaşının ardından girmiş bir kavramdır. Bu kavram insan haklarının korunmasını amaç edinmiş mekanizmalar tarafından uzun yıllardır ele alınmakta çeşitli raporlar, kararlar ve içtihatlarla vicdani reddin bir insan hakkı olup olmadığı hususu tartışılmakta ve vicdani ret ve bu konuyla bağlantılı diğer konulara ilişkin somut ilkeler ortaya atılmaktadır.²⁷⁶

Vicdani ret kavramı uluslararası insan hakları belgelerinde genellikle açıkça düzenlenmemekle birlikte bu kavramın yasal dayanağının düşünce, vicdan ve din özgürlüğü olduğu savunulmaktadır.²⁷⁷ Vicdani redde ilişkin tartışmalar genellikle bu özgürlüğün kapsamı üzerine yoğunlaşmış bulunmaktadır. Bununla birlikte günümüzde Avrupa Birliği Temel Haklar Şartı ve İber- Amerikan Gençlerin Hakları Sözleşmesi vicdani reddi doğrudan bir hak olarak düzenlemiş olup bu durumun istisnasını oluşturmaktadırlar.

Bu bölümde uluslararası insan hakları hukukunda önemli role sahip olan küresel ve bölgesel nitelikli insan hakları kuruluşlarının askerlik hizmetlerinin vicdani reddine yönelik yaklaşımları ele alınacaktır.

²⁷⁵ Mehmet Semih Gemalmaz, “Ulusalüstü İnsan Hakları Hukuku”, **İstanbul Üniversitesi Mukayeseli Hukuk Araştırmaları Dergisi**, No: 18, İstanbul, 1990, s. 157.

²⁷⁶ Özgür Heval Çınar, s. 204.

²⁷⁷ Hitomi Takemura, **International Human Right to Conscientious Objection to Military Service and Individual Duties to Disobey Manifestly Illegal Orders**, Springer, Germany, 2009, s.29.

I. VİCDANİ REDDİN KÜRESEL ÖLÇEKTE KORUNMASI: BİRLEŞMİŞ MİLLETLER (BM) VE VİCDANİ RET

II. Dünya Savaşı sonrasında barış ve güvenliği sağlama temel amacına hizmet etmek için kurulan ve üye devletlerin toprak bütünlüğünün, bağımsızlıklarının ve egemenliklerinin korunması yolunda çalışmalar sarf eden bir uluslararası örgüt olan Birleşmiş Milletler günümüzde insan hakları alanındaki önemli aktörlerdendir. 26 Haziran 1954 tarihinde kabul edilen Birleşmiş Milletler Şartı ile insan hakları ilk kez açıkça uluslararası hukuka konu edilmiştir²⁷⁸.

Birleşmiş Milletler Şartı madde 1’de “Temel insan hak ve özgürlüklerine gerekli saygının gösterilmesini sağlamak” açıkça Birleşmiş Milletlerin amaçları arasında sayılmıştır²⁷⁹. Bu amaca ulaşma yolunda 1946 yılında Birleşmiş Milletler Şartı madde 68’de öngörüldüğü üzere Ekonomik ve Sosyal Konsey tarafından uluslararası bir insan hakları belgesi hazırlamakla sorumlu Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komisyonu oluşturulmuştur²⁸⁰. Bu Komisyonun çalışmaları sonucunda 10 Aralık 1948 tarihinde İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi kabul ve ilan edilmiştir. İnsan hakları konusundaki ciddi çalışmaların bu dönemde başladığına dair genel bir kabul bulunmaktadır²⁸¹.

İnsan Hakları Evrensel Beyannamesinin 18. maddesi ile düşünce, din ve vicdan özgürlüğü ilk kez uluslararası bir belgede dile getirilmiştir. Bu belgede kabul edilen ilkeler zamanla diğer Birleşmiş Milletler belgelerinde daha açık ve kapsamlı hale getirilmiştir. Vicdani ret konusu Birleşmiş Milletler nezdinde bu dönemde dahi tartışma konusu olmuştur²⁸².

İnsan Hakları Evrensel Beyannamesinin kabul edildiği tarihte, Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komisyonundan bir insan hakları sözleşmesi hazırlaması istenmiştir. Bu kapsamda yapılan çalışmalar sonucunda Medeni ve Siyasal Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme 16 Aralık 1966 tarihinde Birleşmiş Milletler Genel

²⁷⁸ Mehmet Semih Gemalmaz, s. 227.

²⁷⁹ BM Şartı madde 1, <https://www.tbmm.gov.tr/komisyon/insanhaklari/pdf01/3-30.pdf>, 18/02/2019.

²⁸⁰ BM Şartı madde 68- “Ekonomik ve Sosyal Konsey, ekonomik ve sosyal konularda ve insan haklarının ilerletilmesi için komisyonlar kuracağı gibi görevlerini yerine getirmesine yarayacak başka komisyonlar da kurar.”, <https://www.tbmm.gov.tr/komisyon/insanhaklari/pdf01/3-30.pdf>, 18/02/2019.

²⁸¹ Bahiyyih Tahzib, s. 60-66.

²⁸² Takemura, s. 19.

Kurulunca onaylanıp kabul edilmiştir²⁸³. Bu sözleşme ile düzenlenen hak ve özgürlüklerin etkin bir şekilde korunmasını sağlamak amacıyla bir İnsan Hakları Komitesi kurulmuştur.

Vicdani ret konusu Birleşmiş Milletler nezdinde düşünce, vicdan ve din özgürlüğüne bağlı olarak temelde İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi ve Medeni ve Siyasal Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme madde 18 kapsamında değerlendirilmektedir. Söz konusu maddelerde vicdani ret kavramına dair açık bir düzenleme olmamakla birlikte Komite içtihatlarında, Komisyon ve daha sonraki dönemlerde Konsey karar ve raporlarında bir vicdani ret hakkının bu maddeden türetilen türetilmeyeceği değerlendirilmiştir.

Birleşmiş Milletlerin askerlik hizmetlerinin vicdani reddi konusundaki düşünce ve tutumları zaman içerisinde büyük değişimler göstermiştir. Vicdani ret hakkında çok sayıda karar üretmekle kalmamış, denetim mekanizmaları da böyle bir hakkın varlığını destekleyici uygulama örnekleri sergilemiştir. Birleşmiş Milletlerin bu konuyu ele alış şekli ulusal hukuklar açısından da askerlik hizmetlerinin vicdani reddinin bir hak olarak kabul edilmesi yolunda temel dayanaklardan olmuştur²⁸⁴.

Askerlik hizmetlerinin vicdani reddi konusunun uluslararası insan hakları hukuku kapsamında bir hak olup olmadığının tartışılabilmesi için Birleşmiş Milletlerin bu alanda geçirdiği sürecin ve attığı adımların incelenerek anlaşılması önem arz etmektedir. Bu bağlamda öncelikle değerlendirmelere konu olan somut hükümler incelenecek daha sonra konuya ilişkin içtihatlar, kararlar ve raporlar ele alınacaktır.

A.İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi ve Vicdani Ret

Birleşmiş Milletlerin temel insan hak ve özgürlüklerine gerekli saygının gösterilmesini sağlama amacına yönelik olarak İnsan Hakları Komisyonunun çalışmaları sonucunda 10 Aralık 1948 tarihinde İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi ilan edilmiştir. Bu beyannamenin 18. Maddesi ile düşünce, vicdan ve din özgürlüğü

²⁸³ Bahiyih Tahzib, s. 81.

²⁸⁴ Hitomi Takemura, s.89.

ilk kez doğal bir hak olarak kabul edilerek uluslararası bir belgede düzenlenmiştir²⁸⁵. İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi 18. madde hükmü şu şekildedir:

“ Herkesin düşünce, vicdan ve din özgürlüğüne hakkı vardır. Bu hak din veya inanç değiştirme özgürlüğünü, dinini ya da inancını tek başına veya topluca, açık veya özel olarak öğretme, uygulama, ibadet ve törenlerle açığa vurma özgürlüğünü içerir.”

Bu hüküm incelendiğinde maddenin iki bölümden oluştuğu söylenebilir. Maddenin ilk bölümü olarak kabul edilebilecek birinci cümle, herkesin düşünce, vicdan ve din özgürlüğü hakkını garanti altına almaktadır²⁸⁶. Düşünce, vicdan ve din kavramlarının bir arada kullanılması, madde taslağı hazırlanırken bu kavramlar üzerinden bir tartışma yaşanmaması ve bu kavramlarının tanımlarına yer verilmemesi hususları göz önünde bulundurulduğunda madde ile sağlanan korumanın ateistleri, agnostikleri ve diğer inanmayanları da kapsadığı söylenebilir. Madde metninde geçen inanç ifadesi ile de desteklediği üzere dini olanların yanı sıra dini nitelik taşımayan inançların da bu madde ile korunması amaçlanmıştır²⁸⁷.

Maddenin ikinci bölümünde ise düşünce, vicdan ve din özgürlüğünün hem içsel alanı “forum internum” hem de dışsal alanı “forum externum” konu edilmektedir. Dinini veya inancını değiştirebilme özgürlüğü, hakkın içsel alanını oluştururken dinini ya da inancını açığa vurma özgürlüğü ise hakkın dışsal alanını oluşturmaktadır.

Düşünce, vicdan ve din özgürlüğünün içsel alanı mutlak niteliktedir. Dolayısıyla bir din veya inanca sahip olmak ya da olmamak, bu din veya inancı değiştirmek kişinin iç dünyası ile ilgilidir ve devletlerin bu alana müdahale edebilmeleri düşünülemez. Ancak bu özgürlüğün dışsal alanı yani din veya inancını açığa vurma özgürlüğü sınırlandırılabilir niteliktedir ve İnsan Hakları Evrensel

²⁸⁵ Cole Durham, “Freedom of Religion or Belief: Laws Affecting the Structuring or Religious Communities”, **Organization for Security and Co-operation in Europe Review Conference**, Office for Democratic Institutions and Human Rights Background Paper 1999/4, September 1999, s.7, <https://www.refworld.org/pdfid/3e283bd01.pdf>, (19/02/2019).

²⁸⁶ Bahiyyih G. Tahzib, s.72.

²⁸⁷ S. Liskofski, “The UN Declaration on the Elimination of Religious Intolerance and Discrimination: Historical and Legal Perspectives”, **Religion and the State: Essays in Honour of Leo Pfeffer**, der. Jr. J. E. Wood, Baylor University Press, Waco- Teksas, 1985, s. 440-456’den aktaran Bahiyyih G. Tahzib, s.73.

Beyannamesi madde 29 ve 30'da genel sınırlandırma sebepleri ile bu özgürlüğün çerçevesi çizilmiştir²⁸⁸.

İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi; hem düşünce, vicdan ve din özgürlüğünü doğal bir hak olarak düzenlemesi açısından hem de dinden bağımsız bir vicdan özgürlüğü öngörmesi bakımından uluslararası hukuk alanında ilktir. Bununla birlikte İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi askerlik hizmetlerinin vicdani reddine ilişkin hiçbir hüküm içermemektedir. Ayrıca beyannamenin hazırlanması aşamasında da askerlik hizmetlerinin vicdani reddi tartışma konusu olmamıştır.

Söz konusu durumda dönem şartlarının oldukça büyük bir payı olduğu söylenebilir. Ulus devlet anlayışının hâkim olduğu bu dönemde askerlik hizmeti devletler nezdinde baskın bir şekilde vatandaşların devlete karşı borçlu oldukları bir ödev olarak kabul ediliyordu²⁸⁹. Dolayısıyla askerlik hizmetlerinin vicdani reddi henüz insan hakları hukuku alanında yer bulabilmiş bir kavram değildi.

İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi vicdani redde ilişkin hiçbir hüküm içermemekle birlikte vicdani reddin bir insan hakkı olarak kabul edilmesinin önünde engel oluşturacak bir hüküm de bulundurmamaktadır. Beyannamenin 18. maddesi, kendisinden sonra gelecek ve vicdani ret tartışmalarında temel alınacak Medeni ve Siyasal Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşmenin 18. maddesinin temelini oluşturmuş, uluslararası standartlar açısından düşünce, din ve vicdan özgürlüğünün karakteristik değerlerini belirleme işlevini üstlenmiştir²⁹⁰.

²⁸⁸ K. Boyle, "Freedom of Conscience, Pluralism and Tolerance: Freedom of Conscience in International Law", Avrupa Konseyi, Freedom of Conscience, Avrupa Konseyi Yayınları, Strazburg, 1993, s.37-53'den aktaran Özgür Heval Çınar, s.67.

Madde 29

1. Herkesin, kişiliğinin serbestçe ve tam gelişmesine olanak veren topluma karşı ödevleri vardır.
2. Herkes haklarını kullanırken ve özgürlüklerinden yararlanırken, başkalarının hak ve özgürlüklerinin tanınması ve bunlara saygı gösterilmesinin sağlanması ve demokratik bir toplumda genel ahlak ve kamu düzeniyle genel refahın gereklerinin karşılanması amacıyla yalnız yasayla belirlenmiş sınırlamalara bağlı olur.
3. Bu hak ve özgürlükler hiçbir koşulda Birleşmiş Milletlerin amaç ve ilkelerine aykırı olarak kullanılamaz.

Madde 30- Bu bildirgenin hiçbir kuralı, herhangi bir devlet, topluluk veya kişiye, burada açıklanan hak ve özgürlüklerden herhangi birinin yok edilmesini amaçlayan bir girişimde veya eylemde bulunma hakkını verir biçimde yorumlanamaz.

²⁸⁹ Özgür Heval Çınar, s. 68.

²⁹⁰ Özgür Heval Çınar, s. 69.

B.Medeni ve Siyasal Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme ve Vicdani

Ret

BM bünyesinde askerlik hizmetlerinin vicdani reddine ilişkin tartışmalar ve bu konuda alınan kararlar esasen Medeni ve Siyasal Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşmenin düşünce, vicdan ve din özgürlüğünü düzenleyen 18. maddesi ile zorla veya zorunlu çalıştırmaya dair 8. maddesinin 3. fıkrası etrafında şekillenmektedir.

İnsan Hakları Evrensel Beyannamesinden farklı olarak Medeni ve Siyasal Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşmenin 8. maddesinin hazırlık aşamasında vicdani ret konusu açıkça gündeme gelmiş ve delegeler tarafından tartışılmıştır. Yine İnsan Hakları Evrensel Beyannamesinden farklı olarak 18. Maddenin hazırlık aşamasında din ve vicdan kavramlarının kapsamı tartışılmış, tüm devletler bu maddenin dini veya din dışı her türlü inancı koruması gerektiği konusunda mutabık kalmıştır²⁹¹. Medeni ve Siyasal Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşmenin düşünce, vicdan ve din özgürlüğüne ilişkin 18. madde hükmü şu şekildedir²⁹²:

- “1. Herkes düşünce, vicdan ve din özgürlüğü hakkına sahiptir. Bu hak, kendi tercihiyle bir dini kabul etme veya bir inanca sahip olma özgürlüğü ile tek başına veya başkalarıyla birlikte toplu bir biçimde, aleni veya özel olarak, dinini veya inancını ibadet, uygulama, öğretim şeklinde açığa vurma özgürlüğünü de içerir.
2. Hiç kimse, kendi tercihi olan bir dini kabul etme veya inanca sahip olma özgürlüğünü zayıflatacak bir zorlamaya tabi tutulamaz.
3. Bir kimsenin dinini veya inancını açığa vurma özgürlüğü ancak kamu güvenliği, kamu düzeni, sağlık veya ahlak veya başkalarının hak ve özgürlüklerini korumak amacıyla, hukuken öngörülen ve demokratik bir toplumda gerekli olan sınırlamalara tabi tutulabilir.
4. Bu Sözleşmeye Taraf Devletler, anne-babalar ile mümkünse vasilerin kendi inançlarına uygun biçimde çocuklarına din ve ahlak eğitimi verilmesini isteme özgürlüğüne saygı göstermeyi taahhüt ederler.”

Bu madde metni incelendiğinde özgürlüğün din dışı inançları da içerisine alacak şekilde kapsamlı düzenlendiği görülebilir. İnsan Hakları Evrensel Beyannamesinin 18. maddesinde olduğu gibi bu maddenin de iki kısımdan oluştuğu söylenebilir. Maddenin ilk kısmı olarak adlandırılacak ve hakkın içsel alanını (forum internum) oluşturan “Herkes düşünce, vicdan ve din özgürlüğü hakkına

²⁹¹ Birleşmiş Milletler, Belge No: A/C. 3/SR. 1022, <https://undocs.org/A/C.3/SR.23>, (21/02/2019).;Özgür Heval Çınar, s.71.

²⁹² Medeni ve Siyasal Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme, http://www.unicankara.org.tr/doc_pdf/metin133.pdf, (22/02/2019).

sahiptir” hükmü, herkesin düşünce, vicdan ve din özgürlüğünü güvence altına almakta olup mutlak niteliktedir. Sözleşmede yer alan ve olağanüstü durumlarda dahi devletler tarafından söz konusu güvenceye aykırı tedbirler uygulanamayacağına yönelik ifade de bu hakkın mutlaklığını destekler niteliktedir²⁹³.

Maddenin ikinci kısmı olarak adlandırılabilir olan dinini ya da inancını açığa vurma özgürlüğü ise hakkın dışsal alanını (forum externum) oluşturmakta olup madde metninde de açıkça belirtildiği üzere mutlak nitelikte olmayıp belirli koşullarda sınırlandırılabilir²⁹⁴.

Her ne kadar bu madde ile dini inançlarla birlikte din dışı inançlar da özgürlük kapsamına alınmış olsa da madde metninde askerlik hizmetlerinin vicdani reddinin bu madde kapsamında korunup korunmadığına ilişkin herhangi bir ifade bulunmamaktadır. Bu noktada hem hazırlık aşamasında vicdani ret kavramının tartışıldığı hem de vicdani redde ilişkin İnsan Hakları Komisyonu kararlarında sıklıkla adı geçen 8. Madde hükmünün incelenmesi yerinde olacaktır.

Medeni ve Siyasal Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşmenin kölelik yasağı başlıklı 8. maddesi hükmü şu şekildedir²⁹⁵:

- “1. Hiç kimse köle olarak tutulamaz; her türlü kölelik ve köle ticareti yasaktır.
2. Hiç kimse kul olarak tutulamaz.
3. a) Hiç kimse zorla çalıştırılmaz veya zorunlu çalışmaya tabi tutulamaz;

²⁹³ K. Boyle, “Freedom of Conscience, Pluralism and Tolerance: Freedom of Conscience in International Law”, Avrupa Konseyi, **Freedom of Conscience**, Avrupa Konseyi Yayınları, Strazburg, 1993, s.46’den aktaran Özgür Heval Çınar, s.76.

Medeni ve Siyasal Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme madde 4:

1. Ulusun hayatını tehdit eden ve varlığı resmen ilan edilmiş olan olağanüstü bir durumun ortaya çıkması halinde, bu sözleşmeye taraf devletler, uluslararası hukuktan kaynaklanan diğer yükümlülüklerine aykırı olmamak ve ırk, renk, cinsiyet, dil, din ya da toplumsal kökene dayalı bir ayrımcılık içermemesi kaydıyla, durumun gerektirdiği ölçüde olmak üzere, bu sözleşmeden doğan yükümlülüklerinden ayrılan tedbirler alabilirler.

2. Bu hükme dayanılarak Sözleşme’nin 6, 7, 8 (1. ve 2. fıkralar), 11, 15, 16 ve 18nci maddelerine aykırılık getirilemez.

3. Aykırılık hakkından yararlanmak isteyen bu sözleşmeye taraf devletler, hangi hükümleri uygulamaktan kaçındıklarını ve bu davranışta bulunmalarına yol açan nedenleri, Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri aracılığıyla, bu sözleşmeye taraf diğer devletlere derhal bildireceklerdir. Böyle bir aykırılığı sona erdirdikleri tarih konusunda da yine aynı kanal aracılığıyla bir bildirimde bulunacaklardır.

²⁹⁴ Özgür Heval Çınar, s.76.

²⁹⁵ Medeni ve Siyasal Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme, http://www.unicankara.org.tr/doc_pdf/metin133.pdf, (22/02/2019).

b) Bu fıkranın a) bendi, bir suçla karşılık hapisle birlikte aşır işte çalıştırma cezasının verilebildiği ülkelerde, yetkili bir mahkeme tarafından böyle bir cezanın verilmesi sonucunda aşır işte çalıştırmayı engelleyici sayılamaz;

c) Aşağıdaki haller, bu fıkra bakımından "zorla çalıştırma veya zorunlu çalışma" sayılmaz:

(i) Bir mahkemenin hukuka uygun bir kararının sonucu olarak hapsedilen bir kimseden veya böyle bir hapislikten şartla salıverilmiş bir kimseden şartla tahliye süre için normal olarak istenen ve b) bendi kapsamına girmeyen bir iş veya hizmet;

(ii) Askeri nitelikteki bir hizmet ve inanç nedeniyle askerlik hizmetine katılmama hakkının tanındığı ülkelerde vicdani retçilerden hukuken yerine getirmeleri istenen bir kamu hizmeti;

(iii) Toplumun yaşamını veya iyiliğini tehdit eden olağanüstü bir durum veya felaket halinde yapılması emredilen bir hizmet;

(iv) Normal vatandaşlık yükümlülüklerinin bir parçasını oluşturan bir iş veya hizmet.”

Bu madde de yer alan “Askeri nitelikteki bir hizmet ve inanç nedeniyle askerlik hizmetine katılmama hakkının tanındığı ülkelerde vicdani retçilerden hukuken yerine getirmeleri istenen bir kamu hizmeti zorla veya zorunlu çalıştırma sayılmaz.” ifadesi ilk bakışta vicdani ret konusunun tamamen devletlerin takdirine bırakıldığı yönünde bir kanaat uyandırmaktadır. Fakat devletlerin vicdani redde yönelik farklı tutum ve görüşleri sebebiyle maddenin hazırlık aşamasında delegelerin fikir birliğine varamamasının sonucunda sözleşmenin askerlik hizmetinin vicdani reddini bir hak olarak tanıyıp tanımadığı tartışmalı bir konu olarak süregelmiştir²⁹⁶.

Her ne kadar maddenin içeriğinden vicdani ret ile ilgili kesin bir yargıya ulaştırılmıyor olsa da bu madde vicdani redde ilişkin bir konuya açıkça yer vermesi bakımından önemlidir. İnsan hakları belgelerinin yaşayan belgeler olması ilkesi gereğince bu maddelerin yaşanan dönemin şartlarına göre yorumlanacak olması sebebiyle kapsamlarının zaman içerisinde değişmesi kaçınılmazdır²⁹⁷. Bu bağlamda İnsan Hakları Komitesi'nin vicdani redde yönelik yaklaşımları ve içtihatları konu açısından büyük önem taşımaktadır.

İnsan Hakları Komitesi, Medeni ve Siyasal Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme ile etkin bir koruma sağlanması amacıyla kurulmuş bağımsız uzmanlardan oluşan bir denetim organıdır. Sözleşmenin taraf devletlerce uygulanmasını izlemek ve denetlemek amacıyla bu sözleşmenin 28. Maddesi ile oluşturulmuştur. İnsan Hakları Komitesinin raporlama fonksiyonu ve yargısal fonksiyon olmak üzere sözleşmenin güvence sistemini oluşturan iki temel işlevi

²⁹⁶ Hitomi Takemura, s. 29.

²⁹⁷ Özgür Heval Çınar, s. 83.

olduğu söylenebilir. Komite, taraf devletlerce sunulan raporları inceleyip değerlendirir ve ilgili taraf devlete ilişkin endişelerini ve önerilerini nihai izlenimler olarak dile getirir. Aynı zamanda devletlerarası şikâyetleri ve bireysel başvuruları inceler ve karara bağlar.

Yarı yargısal bir organ olan İnsan Hakları Komitesi Medeni ve Siyasal Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşmede tanınan hakların taraf devletlerce ihlal edildiğine ilişkin bireysel başvuruları inceleyip karara bağlamaktadır. Bu kararlar, hukuken bağlayıcılıktan yoksun olup tavsiye niteliğinde olsa da söz konusu tavsiyelerin hayata geçirilip geçirilmediği yine bizzat İnsan Hakları Komitesi tarafından izlenmektedir²⁹⁸. İnsan Hakları Komitesine 1980li yıllarda vicdani ret konusunda bireysel başvurular gelmeye başlamış, o zamandan günümüze uzanan süreçte Komitenin sözleşmenin kapsamına ve vicdani redde ilişkin yaklaşımlarında büyük çaplı değişiklikler olmuştur.

Vicdani ret konusunda İnsan Hakları Komitesi tarafından incelenen ve dikkate değer ilk bireysel başvurulardan biri L.T.K v Finlandiya kararına konu olan başvurudur. Söz konusu başvuruda, başvurucu vicdani retçi olduğu ve bu sebeple askere gitmediği için kovuşturmayaya maruz kalmasının sözleşmenin 18 ve 19. maddelerine aykırılık teşkil ettiğini ileri sürmüştür. Komite ise kararında vicdani reddin sözleşmede bir hak olarak korunmadığını özellikle sözleşmenin 18 ve 8/3. maddesi birlikte incelendiğinde bu sonuca varılabileceğini belirterek başvuruyu kabul edilemez bulmuştur²⁹⁹.

İnsan Hakları Komitesi bu kararla vicdani reddin bir hak olarak sözleşmede tanınmadığı yönündeki bakış açısını açıkça ortaya koymuştur. Bu yaklaşımın sebebi o dönemde vicdani reddin çok az sayıda ülke tarafından tanınıyor olması ve Komitenin devletlerin ulusal güvenliğine dahil olduğu düşünülen bir konuya müdahale etmek istememesi olabilir³⁰⁰.

Komite, vicdani redde ilişkin bu görüşüne rağmen m. 8/3'de düzenlenen alternatif hizmete yönelik başvuruları eşitlik ilkesini düzenleyen 26. madde bağlamında incelemiş ve karara bağlamıştır³⁰¹. Bu hususta vicdani reddin tanındığı

²⁹⁸ Özgür Heval Çınar, s. 98.

²⁹⁹ L.T.K v Finlandiya, Başvuru No: 185/ 1984, Belge No: CCPR/C/OP/2, 9 Temmuz 1985, s.61- 62.

³⁰⁰ Özgür Heval Çınar, s.100. Hitomi Takemura, s.68.

³⁰¹ 26. Madde- Hukuk önünde eşitlik

ülkelerde alternatif sivil hizmetin niteliği ve bu hizmetin sağlanması gereken kıstaslar hakkında aşağıdaki kararların incelenmesinde fayda vardır.

1988 yılında Aapo Järvinen v Finlandiya kararına konu olan başvuruda, vicdani retçi olan başvurucu zorunlu askerlik hizmeti süresi 8 ayken alternatif sivil hizmet süresinin 12 aydan 16 aya çıkartılmasının sözleşmenin 26. maddesini ihlal ettiğini ileri sürmüştür. İnsan Hakları Komitesi kararında, alternatif sivil hizmet ile zorunlu askerlik hizmeti arasında farklılıklar bulunabileceğini ancak söz konusu farklılıkların makul ve objektif kriterlere dayanması gerektiğini belirtmiştir. Somut olay açısından ise alternatif sivil hizmet süresinin askerlik hizmeti süresinden uzun olmasının sivil hizmetin daha kolay yönetilebilmesini sağlama amacı taşıdığı, vicdani retçilerin samimiyetlerinin tespitini kolaylaştıracağı, ayrımcılık amacı gütmeyeceği, bu sebeple makul ve objektif olduğu belirtilerek ret kararı verilmiştir³⁰². İnsan Hakları Komitesi 1999 yılında verdiği bir kararda bu konudaki görüşünü değiştirmiştir. Frédéric Foin v Fransa kararına konu olan başvuruda, başvurucu zorunlu askerlik hizmeti süresi bir yılı aşmazken alternatif olarak sunulan vatan hizmeti süresinin iki yıl olmasının sözleşmenin 26. maddesine aykırılık oluşturduğunu ileri sürmüştür. Komite bu kararında da askerlik hizmeti ile alternatif hizmet arasında farklılıklar olabileceğini ancak bu farklılıkların makul ve objektif kıstaslara dayanması gerektiğini belirtmiştir. Sözleşmenin 26. Maddesinin bu bağlamda her türlü ayrımcılığı yasaklamadığını alternatif hizmet süresinin zorunlu askerlik süresinden daha uzun olabileceğini fakat bu durumun hizmetin niteliği, belirli bir eğitimi gerektirmesi gibi makul ve objektif bir sebepten kaynaklanması gerektiğini belirtmiştir. Somut olay açısından ise salt vicdani retçilerin samimiyetlerinin tespit edilmesi amacıyla alternatif hizmet süresinin askerlik hizmeti süresinden iki kat uzun tutulmasının madde 26'da düzenlenen eşitlik ilkesini ihlal ettiğine karar vermiştir³⁰³.

Bu karar incelendiğinde İnsan Hakları Komitesinin konu üzerindeki görüş değişikliği açıkça gözlemlenebilir. Buna göre alternatif hizmetin doğasıyla ilgi

“Herkes, hukuk önünde eşittir ve hiç bir ayrımcılığa tabi tutulmaksızın hukuk tarafından eşit olarak korunma hakkına sahiptir. Hukuk bu alanda her türlü ayrımcılığı yasaklar ve herkese ırk, renk, cinsiyet, dil, din, siyasal veya başka bir fikir, ulusal veya toplumsal köken, mülkiyet, doğum veya başka bir statü ile yapılan ayrımcılığa karşı etkili ve eşit koruma sağlar.”

³⁰² Aapo Järvinen v Finlandiya, Başvuru No: 295/1988, Belge No: CCPR/C/39/D/295/1988, 15 Ağustos 1990.

³⁰³ Frédéric Foin v Fransa, Başvuru No: 666/1995, Belge No: CCPR/C/D/666/1995, 9 Kasım 1999.

olmayıp yalnızca vicdani retçilerin ret taleplerindeki samimiyetlerini sınamak amacıyla zorunlu askerlik hizmeti süresinden daha uzun alternatif hizmet süresi öngörülmesi, makul ve objektif olma kıstaslarını karşılayamadığı için sözleşmenin 26. Maddesini ihlal eder niteliktedir.³⁰⁴

İnsan Hakları Komitesinin vicdani redde yönelik yaklaşımının tespitinde 1993 tarihli 22 sayılı Genel Yorum Beyanı mihenk taşı niteliğindedir. Bu tarihe kadar vicdani ret konusunda Komite tarafından incelenen ve irdelenen konular genellikle vicdani reddin bir hak olarak kabul edildiği ülkelerde vicdani reddin uygulanmasından doğabilecek ayrımcılıkların önlenmesine dairdir. Bu bağlamda genellikle alternatif hizmete ilişkin uygulamalar sözleşmenin 26. maddesi kapsamında incelenmiş ve karara bağlanmıştı. 22 Sayılı Genel Yorum Beyanıyla ise ilk kez vicdani reddin bir hak olarak sözleşmenin 18. Maddesinden türetilbileceği belirtilmiştir.

Komite 22 Sayılı Genel Yorum Beyanında şu ifadeler yer vermiştir: “ *pek çok kişi Medeni ve Siyasal Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme madde 18’de korunan özgürlüklerden türetilebilecek bir hak olarak askerlik hizmetlerini reddetme (vicdani ret) hakkına sahip olduğunu ileri sürmektedir. Bu beyanlara cevaben çok sayıda devlet samimiyetle sahip oldukları dini veya başkaca inançları sebebiyle askerlik hizmetini yerine getirmesi vicdanen mümkün olmayan vatandaşlarını askerlik hizmetinden muaf tutmuş, bu hizmet yerine alternatif bir vatan hizmeti öngörmüştür. Sözleşmede açıkça vicdani ret hakkına atıfta bulunulmamakla beraber Komite öldürücü güç kullanma zorunluluğunun vicdan özgürlüğü ile kişinin din ve inancını açığa vurma hakkıyla ciddi şekilde çatışabileceğinden bahisle 18. maddeden böyle bir hakkın türetilbileceğine inanmaktadır. Aynı zamanda vicdani reddin bir hak olarak tanındığı durumlarda vicdani retçiler askerlik yapmadıkları gerekçesiyle bir ayrımcılığa maruz kalmayacak, vicdani retçiler arasında da inançları sebebiyle ayırım yapılmayacaktır* ³⁰⁵.”

1999 tarihli Godefriedus Maria Brinkhof v Hollanda kararına konu olan başvuru 22 Sayılı Genel Yorum Beyanında ortaya konulan ilkelerin somutlaştırılması yönünden önem arz etmektedir.

³⁰⁴ Özgür Heval Çınar, s. 102.

³⁰⁵ İnsan Hakları Komitesi, 22 Sayılı Genel Yorum Beyanı, 20 Temmuz 1993, CPR/C/21/Rev.1/Add.4, s.4.

Söz konusu kararda İnsan Hakları Komitesi, vicdan özgürlüğünün kişinin hukuk tarafından zorunlu kılınan her şeyi reddedebileceği anlamına gelmediğini belirtmekle birlikte 22 Sayılı Genel Yorum Beyanına atıfta bulunmuş, vicdani reddin 18. Madde kapsamında korunduğunu yinelemiştir³⁰⁶.

2006 tarihli Yeo- Bum Yoon ve Myung- Jin Choi v Güney Kore kararında ise Komite vicdani ret konusundaki yaklaşımını son derece net şekilde gözler önüne sermiştir. Karara konu olan olayda vicdani reddi tanımayan ve dolayısıyla alternatif hizmet seçeneği de sunmayan Güney Kore’de iki Yehova Şahidi askerlik hizmetinde bulunmayı reddettikleri için 1.5’er yıl hapis cezası almışlardır. Güney Kore, devletin güvenliği, savunma kapasitesi ve sosyal uyum için vicdani reddin bu şekilde kısıtlanmasının gerekli olduğunu savunmuştur. Komite ise kararında başvurunun sözleşmenin 18. maddesi kapsamında incelenmesi gerektiğini belirterek vicdani ret hakkına yönelik zorunlu askerlik hizmetine alternatif hiçbir düzenleme bulunmaması şeklindeki kısıtlamanın 18. maddede yer alan din ve inancı açığa vurma özgürlüğünü ihlal ettiğine kanaat getirmiştir. Bu kararda İnsan Hakları Komitesinin 18. madde ile 8. maddeyi birlikte değerlendirmekten kaçınması dikkat çekicidir³⁰⁷.

Bu karardan sonra İnsan Hakları Komitesi benzer başvurularda aynı doğrultuda kararlar vermiştir. Örneğin 2012 tarihli Cenk Atasoy ve Arda Sarkut v Türkiye kararına konu olan başvuruda vicdani reddi tanımayan ve alternatif bir sivil hizmet öngörmeyen Türkiye’den iki Yehova Şahidi vicdani retçi sözleşmenin ihlal edildiğini ileri sürerek başvuruda bulunmuştur. Komite de vicdani ret hakkına yönelik zorunlu askerlik hizmetine alternatif hiçbir düzenleme bulunmaması şeklindeki kısıtlamanın 18. maddede yer alan din ve inancı açığa vurma özgürlüğünü ihlal ettiğine kanaat getirmiştir³⁰⁸.

Özetle, İnsan Hakları Komitesinin vicdani redde yönelik yaklaşımının zaman içerisinde gösterdiği değişim Komite içtihatlarında izlenebilir. Günümüzde Komite, öldürücü güç kullanmak zorunda bırakılmanın kişinin din ve vicdan özgürlüğüyle ciddi şekilde çatışabileceğinden bahisle vicdani reddi sözleşmenin 18. maddesi

³⁰⁶ Paul Westerman v Hollanda, Başvuru No: 682/1996, Belge No: CCPR/C/67/D/682/1996, 13 Aralık 1999.

³⁰⁷ Yeo- Bum Yoon ve Myung- Jin Choi v Güney Kore, Başvuru No: 1321/2004 ve 1322/2004, Belge No: CCPR/C/98/D/1593-1603/2007, 3 Kasım 2006.

³⁰⁸ Cenk Atasoy ve Arda Sarkut v Türkiye, Başvuru No: 1853/2008 ve 1854/2008, Belge No: CCPR/C/104/D/1853-1854/2008, 29 Mart 2012.

kapsamında bir hak olarak kabul etmektedir. Bu doğrultuda din veya inançları askerlik hizmeti ile bağdaşmayan kişilere bu hizmetten muafiyet tanınması gerektiğini ancak bu durumda da devletlerin bu kişileri, askeri sahanın dışında ve emir talimat ilişkisinden bağımsız, sivil karakterli bir hizmetle yükümlü kılabileceklerini belirtmektedir. Komite bu alternatif sivil hizmetle ilgili de bir takım kıstaslar ortaya koymuştur. Buna göre alternatif sivil hizmet cezalandırıcı nitelikte olmamalı, topluma yönelik gerçek anlamda bir hizmet işlevi görmeli ve insan haklarına saygı ilkesine dayanmalıdır. Aynı zamanda alternatif sivil hizmet ile askerlik hizmeti arasındaki farklılıklar makul ve objektif kıstaslara dayanmalıdır. Komite içtihatlarında vicdani reddin bir hak olarak tanındığı ülkelerde vicdani retçilerin askerlik yapmadığı için ayrımcılığa uğramasının engellenmesi gerektiği belirtirken vicdani retçiler arasında da inançları sebebiyle bir ayırım yapılmaması gerektiği vurgulanmıştır.

C.İnsan Hakları Konseyi ve Vicdani Ret

Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Konseyi BM Genel Kurulunun 60/251 sayılı kararıyla 2006 yılında kurulmuş ve kendisinden önce var olan İnsan Hakları Komitesinin yerine geçmiştir³⁰⁹. Birleşmiş Milletler bünyesinde insan haklarının korunmasına ilişkin ana kuruluş olan İnsan Hakları Konseyi, insan hakları politikalarına ilişkin yol gösterir, sorunları inceler ve dünya çapında uygulamaları takip eder. Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Konseyinin kuruluşuyla insan haklarının korunması konusunda devletlerin insan haklarına dair kayıtlarının Evrensel Periyodik İnceleme Çalışma Grubu tarafından dört yılda bir incelemeye tabii tutulacak olması yönünde bir yenilik getirilmiştir. Bu mekanizmanın amacı üye ülkelerde insan haklarının etkin şekilde korunması, geliştirilmesi ve yaygınlaştırılması için ülkelerin göstermiş oldukları performansların incelenerek bu performansların iyileştirilmesini sağlamaktır³¹⁰.

Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Konseyinin kuruluşundan önce aynı işlevi üstlenen Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komisyonu ise 1946 yılında kurulmuştu

³⁰⁹ Birleşmiş Milletler Genel Kurulu, Karar No: 60/ 251, 15 Mart 2006.

³¹⁰ Özgür Heval Çınar, s. 92.

ve Birleşmiş Milletlerin insan hakları politikalarını belirleyen ana yardımcı kuruluşu. İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi ile birlikte pek çok önemli insan hakları belgesinin hazırlanmasında etkin rol oynamıştır. 1987- 2004 yılları arasında Komisyonca vicdani redde ilişkin bir dizi karar alınmıştır.

Komisyon, 1987/46 sayılı ilke kararı ile ilk kez vicdani reddi İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi ve Medeni ve Siyasal Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme madde 18 kapsamında bir hak olarak tanımış, devletleri vicdani retlerinde samimi olan vicdani retçileri askerlik hizmetinden muaf tutmaya yönelik önlemler almaya davet etmiştir. Bu kararda vicdani reddin dinsel, etik, ahlaki veya benzer derin inançlardan kaynaklandığı belirtilerek zorunlu askerlik sistemine sahip ülkelere vicdani ret sebebiyle uyumlu, tek tip olmayan alternatif hizmet seçenekleri sunulması, vicdani retçilere hapis cezası verilmemesi önerilmiştir³¹¹.

Bu kararla birlikte askerlik hizmetlerinin vicdani reddi ilk kez kesin bir şekilde düşünce, vicdan ve din özgürlüğünün bir parçası olarak ortaya konulmuştur. Uluslararası toplum açısından ilk kesin mesaj niteliği taşımaktaydı ve vicdani retçi statüsü elde etmeye çalışan kişiler için son derece önemli bir argüman oluşturmuştur³¹².

Komisyonun 1989/59 sayılı ilke kararıyla Medeni ve Siyasal Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme ve İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi madde 18'de düzenlenen düşünce, vicdan ve din özgürlüğünün meşru bir uygulaması olarak herkesin askerlik hizmetine karşı vicdani ret hakkı olduğu kabul edilmiştir. Devletlere vicdani ret hakkının tanınması ve alternatif hizmet imkanı sunulması önerilmiş, söz konusu alternatif hizmetin sivil veya barışçı nitelikli, vicdani ret gerekçesiyle uyumlu olması gerektiği ve cezalandırıcı olmaması gerektiği belirtilmiştir. Devletlere vicdani retçilere hapis cezası vermekten vazgeçmesi tavsiye edilmiştir. Bu kararda ayrıca vicdani reddin kökenlerini dini veya din dışı sebeplere dayanan derin inanç ve kanaatleri de içerisine alan vicdani neden ve ilkelerden aldığı belirtilmiştir³¹³.

³¹¹ BM İnsan Hakları Komisyonu, Karar No: 1987/ 46, Belge No: E/ CN.4/ 1987/ 60, 10 Mart 1987.

³¹² Hitomi Takemura, s. 49.

³¹³ BM İnsan Hakları Komisyonu, Karar No: 1989/59, Belge No: E/ CN.4/1989/86.

Bu karardan sonra gelen 1993/84³¹⁴, 1995/83³¹⁵, 1998/77³¹⁶ ilke kararlarında temelde aynı hususlar dile getirilmekle birlikte askerlik hizmetlerinin vicdani reddine ilişkin yeni prensipler de ortaya atılmıştır.

Komisyonun 1993/ 84 sayılı ilke kararında devletlere kendi iç hukuklarında vicdani ret iddialarını değerlendirecek bağımsız ve tarafsız karar organları kurmaları tavsiye edilmiştir³¹⁷.

Komisyonun 1995/ 83 sayılı ilke kararında ise hâlihazırda askerlik hizmetini yerine getiren kişilerin de vicdani ret geliştirebilecekleri yönünde yeni bir ilke ortaya atılmıştır. Bununla birlikte İnsan Hakları Komitesinin 22 nolu Genel Yorum Beyanında atıfta bulunulmuş, orada belirtilen hususlar tekrarlanmıştır. Ayrıca İnsan Hakları Evrensel Beyannameesi madde 14'e atıfta bulunularak vicdani retçilerin zulme uğramaları durumunda mülteci statüsüne başvurabilmelerine olanak tanınmıştır³¹⁸.

Komisyonun 1988/77 sayılı ilke kararında ise devletler askerlik hizmetlerini yerine getirmediği için kovuşturma yaşayacağı korkusuyla ülkesini terk etmek zorunda kalan vicdani retçilere sığınma hakkı verilmesi konusunda teşvik edilmiştir. Ayrıca kararda vicdani retçilere verilen mükerrer cezalara ve vicdani retçi statüsü elde edilmesinde bilgiye erişim hakkının öneminde de değinilmiştir³¹⁹.

Vicdani retçilere verilen mükerrer cezaları konusunda Keyfi Tutuklamalar Çalışma Grubunun görüş beyanları dikkat çekicidir. Keyfi Tutuklamalar Çalışma Grubu, kapsamına giren konulardaki başvuruları, vakıaları araştırıp bu araştırma sonucu yazdığı raporları BM İnsan Hakları Konseyine sunmakla görevli bir organdır. Vicdani ret ile ilgili olarak verilen cezalar Keyfi Tutuklamalar Çalışma Grubu tarafından *ne bis in idem* (kimse aynı suçtan iki kez yargılanamaz) ilkesi kapsamında ele alınmıştır. Buna göre askerlik hizmetinin yerine getirilmesine yönelik yinelenen

³¹⁴ BM İnsan Hakları Komisyonu, Karar No: 1993/84, Belge No: E/ CN.4/ 1993/122.

³¹⁵ BM İnsan Hakları Komisyonu, Karar No: 1995/83, Belge No: E/ CN.4/ RES/ 1995/ 83.

³¹⁶ BM İnsan Hakları Komisyonu, Karar No: 1988/ 77, Belge No: E/ CN.4/ 1998/ 177, 22 Nisan 1988.

³¹⁷ BM İnsan Hakları Komisyonu, Karar No: 1993/84, Belge No: E/ CN.4/ 1993/122.

³¹⁸ BM İnsan Hakları Komisyonu, Karar No: 1995/83, Belge No: E/ CN.4/ RES/ 1995/ 83.

³¹⁹ BM İnsan Hakları Komisyonu, Karar No: 1988/ 77, Belge No: E/ CN.4/ 1998/ 177, 22 Nisan 1988.

emirlere itaat etmeme eylemi, aynı sonuçlara yol açan tek bir eylem olarak kabul edilebilir ve bu sebeple yeni bir suçun doğmadığı söylenebilir³²⁰.

İnsan Hakları Komitesi de 32 sayılı Genel Yorum Beyanında aynı konuya değinerek askerlik hizmetinin yerine getirilmesine yönelik yinelenen emre itaat edilmemesi sonucunda vicdani retçilere verilen mükerrer cezaların eğer sonraki itaatsizlik de aynı vicdani kanaate dayanıyorsa aynı suç için tekrar ceza verilmesi anlamına gelebileceğini belirtmiştir³²¹.

Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komisyonu 2000/34³²², 2002/45³²³ ve 2004/35³²⁴ sayılı ilke kararlarında aynı prensipleri tekrarlarırken 2004/35 sayılı kararda devletlere askerlik hizmetlerini vicdani sebeplerle reddettiği için mahkum edilen kişilere yönelik genel af çıkartılması ve bu kişilerin zararlarının tazmin edilmesi çağrısında bulunmuştur³²⁵.

Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Konseyinin 2006 yılında Komisyonun yerine almasından sonraki dönemde vicdani ret konusu çeşitli Konsey raporlarına konu olmuştur. Konsey, 20/2 sayılı ilke kararında Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komiserliğine tüm üye devletler, ilgili Birleşmiş Milletler kuruluşları, Birleşmiş Milletler programları, Birleşmiş Milletler fonları, hükümetler arası organizasyonlar hükümetler dışı organizasyonlar ve ulusal insan hakları kurumları ile işbirliği içerisinde askerlik hizmetlerinin vicdani reddi konusundaki yeni gelişmeleri, yaşanan zorlukları ve mevcut en iyi uygulamaları içeren bir rapor hazırlaması talebinde bulunmuştur³²⁶.

Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Yüksek Komiserliği tarafından 20/2 sayılı karar ışığında 2017 yılında vicdani redde ilişkin en güncel Birleşmiş Milletler belgesi

³²⁰ BM Keyfi Tutuklamalar Çalışma Grubu, Görüş No: 36/1999 (Türkiye), Belge No: E/ CN.4/ 2001/ 14/ Add.1, 2 Aralık 1999.

³²¹ BM İnsan Hakları Komitesi, 32 Sayılı Genel Yorum Beyanı, Belge No: CCPR/C/GC/32, 23 Ağustos 2007.

³²² BM İnsan Hakları Komisyonu, Karar No: 2000/34, Belge No: E/CN.4/RES/2000/34, 20 Nisan 2000.

³²³ BM İnsan Hakları Komisyonu, Karar No: 2002/45, Belge No: E/CN.4/RES/ 2002/45, 23 Nisan 2002.

³²⁴ BM İnsan Hakları Komisyonu, Karar No: 2004/35, Belge No: E/CN.4/RES/2004/35, 19 Nisan 2004.

³²⁵ BM İnsan Hakları Komisyonu, Karar No: 2004/35, Belge No: E/CN.4/RES/2004/35, 19 Nisan 2004.

³²⁶ BM İnsan Hakları Konseyi, Karar No: 20/2, Belge No: A/HRC/RES/20/2, 16 Temmuz 2012.

olan “askerlik hizmetlerinde vicdani ret” raporu sunulmuştur³²⁷. Bu raporda vicdani redde ilişkin hususlar genel olarak değerlendirilmiş, Birleşmiş Milletlerin vicdani ret konusundaki görüşleri başlıklar altında incelenerek tek bir belgede toplanmıştır. Bu raporun incelenmesi Birleşmiş Milletlerin vicdani ret konusunda güncel yaklaşımının anlaşılması ve bir hak olarak vicdani reddin gelecekte nasıl şekillenebileceğinin tespiti açısından önem arz etmektedir.

Söz konusu raporda yeni gelişmeler ışığında vicdani reddin uluslararası yasal çerçevesi; askerlik hizmetlerinde vicdani ret hakkı, halihazırda askerlik yapmakta olan kişilerin vicdani ret hakkı, seçici vicdani ret, vicdani retçi statüsüne başvuru süreci, vicdani retçilere yönelik mükerrer cezaların yasaklanması, alternatif hizmet ve mülteci statüsüne başvuru başlıklarında değerlendirilerek çizilmiştir. Bir başlıkta üye devletler içerisinde vicdani ret konusunun da en iyi uygulamalara sahip olanlardan örnekler sunulurken bir başka başlıkta vicdani ret konusundaki mevcut sorunlar tartışılmıştır. Raporun sonunda bir sonuç ve öneriler kısmına yer verilmiştir. Bu rapor incelendiğinde Birleşmiş Milletlerin vicdani redde yaklaşımına dair özetle şunların söylenmesi mümkündür:

Birleşmiş Milletler askerlik hizmetinin vicdani reddini İnsan Hakları Evrensel Beyanname ve Medeni ve Siyasal Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme madde 18 kapsamında bir insan hakkı olarak kabul etmektedir. Bu kabul, sözleşmenin 18. maddesinde açıkça vicdani redde yer verilmemesine rağmen öldürücü güç kullanmak zorunda bırakılmanın kişinin vicdan özgürlüğü ve din, inancını açığa vurma hakkı ile ağır şekilde çatışabileceği fikrine dayanmaktadır. Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komitesi içtihatlarında da bu yaklaşım gözlemlenebilmektedir. Sonuç olarak, Birleşmiş Milletlere göre herkes, düşünce, vicdan ve din özgürlüğünün meşru bir uygulaması olarak askerlik hizmetlerinde vicdani ret hakkına sahiptir³²⁸.

Raporda askerlik hizmetlerini yerine getirmekte olan kişilerin de askeri eğitim ve pratiklere katılmış olsalar dahi sonradan vicdani ret geliştirebileceklerine değinilmiştir. Bu sebeple devletler, kişilerin vicdani retçi statüsüne askerlik hizmeti öncesinde, esnasında ve ihtiyatlık hizmetini de kapsayacak şekilde sonrasında zaman

³²⁷ BM İnsan Hakları Konseyi, **Conscientious Objection to Military Service**, Belge No: A/HRC/35/4, 1 Mayıs 2017.

³²⁸ BM İnsan Hakları Konseyi, **Conscientious Objection to Military Service**, Belge No: A/HRC/35/4, 1 Mayıs 2017, s.2-4.

sınırlaması olmaksızın başvurulabileceği düzenlemeler yapmak konusunda teşvik edilmiştir. Bu doğrultuda askerlik hizmetlerinden etkilenebilecek bütün kişilerin vicdani ret konusunda bilgiye erişim ve vicdani retçi statüsü kazanabilme haklarının olması gerektiği dile getirilmiştir³²⁹.

Vicdani ret hakkının pasifist dünya görüşüne sahip kişilerin yanı sıra bazı durumlarda güç kullanmanın meşru olduğunu kabul ederken bazı durumlarda güç kullanmayı reddeden seçici vicdani retçilere de tanınması gerektiği belirtilmiştir. Vicdani retçilerin dışında vicdani retçileri veya vicdani ret hakkını destekleyen kişilerin de ifade özgürlüğünden bütünüyle yaralanabilmesi gerektiğinin altı çizilmiştir³³⁰.

Vicdani retçi statüsü elde etmenin ret sebeplerinde samimiyetin tespiti amacıyla bir denetime tabii tutulduğu ülkeler açısından bu denetim bağımsız ve tarafsız organlar aracılığıyla yapılması gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca bu organlar tarafından verilecek her türlü karara karşı bağımsız ve sivil nitelikli bir temyiz mercie başvurabilmenin gereği ve önemine değinilmiştir³³¹.

Raporda devletlerden yalnızca askerlik hizmetini vicdani sebeplerle reddettiği için hapis cezası almış ya da tutuklanmış kişilerin serbest bırakılması, adli sicillerinin temizlenmesi istenmiş ve yenilenmiş emre itaatsizliğin aynı suç oluşturabileceği gerekçesiyle aynı suçtan tekrar ceza verilmesinin *ne bis in idem* ilkesini ihlal ettiğinin altı çizilmiştir. Ayrıca devletlerin vicdani retçilerin kişisel bilgilerinin kamuoyuna açıklamaması, bu kişilere karşı ayrımcı tutum takınmaması ve bu kişileri hain olarak damgalamaması gerektiği belirtilmiştir³³².

Raporda devletlerin isterse zorunlu askerlik hizmetinin yerine alacak alternatif bir hizmet ön görebileceği, bu hususun Medeni ve Siyasal Haklara İlişkin Uluslararası Antlaşma madde 8/3-c (ii)'de de düzenlendiği belirtilmiştir. Ancak Birleşmiş Milletler söz konusu alternatif hizmet için bir takım kriterler ön görmüştür. Buna göre devletler vicdani ret gerekçelerine uygun birden çok alternatif hizmet

³²⁹BM İnsan Hakları Konseyi, **Conscientious Objection to Military Service**, Belge No: A/HRC/35/4, 1 Mayıs 2017, s.5,16

³³⁰ BM İnsan Hakları Konseyi, **Conscientious Objection to Military Service**, Belge No: A/HRC/35/4, 1 Mayıs 2017, s.16.

³³¹ BM İnsan Hakları Konseyi, **Conscientious Objection to Military Service**, Belge No: A/HRC/35/4, 1 Mayıs 2017, s.6, 16.

³³² BM İnsan Hakları Konseyi, **Conscientious Objection to Military Service**, Belge No: A/HRC/35/4, 1 Mayıs 2017, s. 6, 16.

seçeneği sunmalı, bu hizmet sivil veya barışçı nitelikte olmalı, kamu yararını gözetmeli, cezalandırıcı olmamalı, ayrımcılık sonucu doğurmamalı ve herkes için ulaşılabilir olmalıdır. Alternatif hizmet için süre limiti olmadığı belirtilmekle birlikte askerlik hizmeti ile arasındaki farklılıkların makul ve objektif kıstaslara dayanması gerektiği dile getirilmiştir³³³.

II. VİCDANİ REDDİN BÖLGESEL ÖLÇEKTE KORUNMASI

İnsan haklarının tanınması ve korunmasına yönelik somut bir sonuca bağlanmış, faaliyet göstermekte olan ve Avrupa, Amerika ve Afrika bölgeleri ölçeğinde koruma sağlayan temelde üç bölgesel sistem bulunmaktadır³³⁴. Bu sistemler bölgesel örgütler olan Avrupa Konseyi, Avrupa Birliği, Amerikan Devletleri Örgütü ve Afrika Birliği Örgütü bünyesinde üretilen çeşitli insan hakları sözleşmeleri ve mekanizmalarından oluşmaktadır.

Askerlik hizmetlerinin vicdani reddi konusu bu sistemler içerisinde tartışılmış, çeşitli belgelerde düzenlenmiş ve içtihatlarla konu edilmiştir. Vicdani ret hakkının bu şekilde bölgesel ölçekte ele alınmasında söz konusu bölgenin tarihi, kültürel, coğrafi koşulları, o bölgede yer alan devletlerin askerlik gelenekleri oldukça etkili olmuştur. Bu sebeple söz konusu mekanizmalar açısından vicdani redde karşı tutumlar ve vicdani reddin gelişim süreci farklılıklar göstermektedir.

Oluşan bu tür farklılıklar sebebiyle insan haklarının bu şekilde bölgesel düzeyde korunmasının insan haklarının evrensellik niteliğini yıpratacağını savunanlar olduğu gibi daha az sayıda ve homojen devletlerden oluşan bir mekanizmanın kolay karar alınabilme, ulaşılabilirlik ve etkinlik açısından faydalı olacağını savunan görüşler de bulunmaktadır³³⁵.

³³³ BM İnsan Hakları Konseyi, **Conscientious Objection to Military Service**, Belge No: A/HRC/35/4, 1 Mayıs 2017, s.7, 16.

³³⁴ Mehmet Semih Gemalmaz, s. 258

³³⁵ Jeremy Sarkin, "The Role of Regional Systems in Enforcing State Human Rights Compliance: Evaluating the African Commission on Human and People's Rights and the New African Court of Justice and Human Rights with Comparative Lessons from the Council of Europe and Organization of American States", **Inter-American and European Human Rights Journal**, Cilt: 1, Sayı:2, 2010, s. 210.

Bu başlık altında askerlik hizmetlerinde vicdani ret konusunun bölgesel nitelikli insan hakları sistemlerinde ne şekilde ele alındığı irdelenecek, bu konuya ilişkin sözleşmeler ve içtihatlar değerlendirilecektir.

A. Avrupa İnsan Hakları Sistemi ve Vicdani Ret

Vicdani ret konusu insan haklarının Avrupa ölçeğinde korunması ve geliştirilmesi konusunda önemli çalışmalar yürüten Avrupa Konseyi ve AB tarafından değerlendirilmiş, bu kurumlarca vicdani redde ilişkin çeşitli ilkeler ortaya atılmıştır.

Avrupa Konseyi bünyesinde kabul edilmiş en önemli insan hakları belgesi olan AİHS açıkça bir vicdani ret hakkına yer vermese de bu hakkın varlığının önünde engel oluşturacak bir düzenleme de içermemektedir. Bununla birlikte insan hakları konusundaki standartları AİHS metninden ziyade bu metni yorumlayan ve uygulayan AİHM kararları belirlemektedir³³⁶. AİHS'nin uygulanması konusunda zorlayıcı denetim mekanizması olan AİHM tarafından verilen bağlayıcı kararlar vicdani ret konusunun uluslararası insan hakları hukukundaki yeri bakımından son derece belirleyici olmuştur. Bu kararların zaman içerisinde geçirdiği evrim adeta dünyada vicdani redde yaklaşımın geçirdiği sürecin özeti niteliğindedir.

Bir insan hakları kuruluşu olmamakla birlikte insan hakları konusunda önemli çalışmalar yapan Avrupa Birliği vicdani ret konusuna topluluk hukukunda doğrudan yer vermiştir. Avrupa Birliği hukukunun bağlayıcı kaynakları arasında yer alan Avrupa Birliği Temel Haklar Şartında askerlik hizmetlerinin vicdani reddi açıkça bir hak olarak korunmaktadır. AB'nin vicdani ret konusundaki bu net tutumu üye ülkelerin vicdani redde dair aralarındaki uzlaşımın yansıması olup aday ülkeler için de bir mesaj niteliğindedir.

³³⁶ Naz Çavuşoğlu, “İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi’ni Yaşayan Belge Yapan Yorum Teknikleri”, İnsan Hakları Yıllığı, Cilt: 14, 1992, s. 131’den aktaran Serkan Ekiz, s.78.

1. Avrupa Konseyi ve Vicdani Ret

İnsan haklarının bölgesel ölçekte korunmasında yer alan sistemlerin ilki 1949 yılında Avrupa Konseyinin kuruluşuyla doğmuştur³³⁷. İnsan hakları ve temel özgürlüklerin korunması açıkça Avrupa Konseyi'nin amaçları arasında yer almaktadır³³⁸.

Bu amaca yönelik olarak Avrupa Konseyi bünyesinde kabul edilmiş en önemli belgelerden biri şüphesiz ki Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesidir. 4 Kasım 1950 tarihinde imzalanıp 03 Eylül 1953 tarihinde yürürlüğe giren bu sözleşmenin bağlayıcılığı ve getirdiği güvence sistemi tanıdığı haklardan bile önemlidir. Sözleşmeyle korunan hakların ihlalini denetlemekle görevli olarak kurulan Avrupa İnsan Hakları Komisyonu ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, askerlik hizmetlerinin vicdani reddinin sözleşme kapsamında bir hak olup olmadığı incelemiş, vicdani retçilerin başvuruları sonucunda bu konuda pek çok karar vermiştir³³⁹. Avrupa Konseyi organlarından olan Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi ve Bakanlar Komitesi de askerlik hizmetlerinin vicdani reddi konusunu gündeme almışlar, bu konuda çeşitli görüş ve kararlar ortaya atmışlardır.

Askerlik hizmetlerinin vicdani reddi konusuna ilişkin Avrupa Konseyi tarafından incelenen ilk başvuru 1967 tarihli Grandrath v Federal Almanya Cumhuriyeti³⁴⁰ başvurusudur. Bu başvurudan günümüze uzanan süreçte Avrupa Konseyi bu konuda çok sayıda karar vermiş, görüş belirtmiş ve içtihatlar ortaya koymuştur. Avrupa Konseyi'nin yol göstericiliğinde üye devletlerde zorunlu askerlik

³³⁷ Mehmet Semih Gemalmaz, s. 259.

³³⁸ Avrupa Konseyi Şartı Madde 1-

“ 1. Avrupa Konseyinin amacı, ortak mirasları olan ülkü ve ilkeleri korumak ve gerçekleştirmek ve ekonomik ve sosyal ilerlemelerini kolaylaştırmak üzere üyeleri arasında daha güçlü bir birliğe ulaşmaktır.

2. Bu amaç; ortak ilgi konusu olan sorunların görüşülmesi, ekonomik, sosyal kültürel, bilimsel, hukuksal ve yönetsel konularla insan hakları ve temel özgürlüklerin korunması ve daha ileri düzeyde gerçekleşmesi konusunda sözleşmeler ve ortak eylemler yoluyla Konsey organları eliyle izlenir.

3. Üyelerin Avrupa Konseyine katılmaları Birleşmiş Milletlerin ve taraf oldukları öteki uluslararası örgüt veya birliklerin etkinliklerine katılmalarını etkilemez.

4. Ulusal savunmaya ilişkin konular, Avrupa Konseyinin alanı dışındadır.”

³³⁹ Mehmet Semih Gemalmaz, s.262.

³⁴⁰ Albert Grandrath v Federal Almanya Cumhuriyeti, Başvuru No: 2299/64, 12 Aralık 1966, https://www.wri-irg.org/sites/default/files/public_files/Grandrath_v_Germany_-_Report_of_the_Commission.pdf, (22.03.2019).

hizmeti, alternatif hizmet ve vicdani ret hakkı gibi konularda değişiklikler yapılmıştır³⁴¹.

Günümüzde Avrupa Konseyine üye devletler vicdani ret konusunu ele alış şekilleri bakımından üç ayrı grupta incelenebilirler. Birinci grup zorunlu askerlik hizmeti bulunmayan ülkeler, ikinci grup zorunlu askerlik hizmeti bulunmakla birlikte vicdani reddi bir hak olarak tanıyıp alternatif hizmet yükümlülüğü getiren ülkeler ve üçüncü grup ise hem zorunlu askerlik sistemine sahip olup hem de vicdani reddin bir hak olarak tanınmadığı ülkelerden oluşmaktadır³⁴². Avrupa Konseyine üye 47 ülke içerisinde yalnızca Azerbaycan ve Türkiye’de askerlik hizmeti zorunlu olmakla birlikte vicdani ret hakkı tanınmamaktadır.

Avrupa Konseyinin geçmişten günümüze vicdani ret deneyimi incelendiğinde özetle bu konudaki yaklaşımının askerlik hizmetlerinde vicdani reddin bir insan hakkı olduğu kabulüne evrildiği söylenebilir.

a. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Vicdani Ret

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS), Avrupa Konseyine üye devletler tarafından insan hakları ve özgürlüklerin korunması ve geliştirilmesi amacıyla yönelik olarak 4 Kasım 1950’de imzalanmış ve 3 Eylül 1953 tarihinde yürürlüğe girmiş uluslararası bir sözleşmedir. Avrupa Konseyi bünyesinde kabul edilmiş en önemli insan hakları belgesi olan bu sözleşme kabul edildiği dönemde yalnızca klasik haklardan oluşan oldukça dar bir haklar listesi içeriyordu. Sözleşmenin kabulünden günümüze uzanan süreçte kabul edilen protokollerle sözleşmeye yeni haklar eklenmiş ve sözleşmenin kapsamı genişletilmiştir³⁴³.

AİHS’yi diğer uluslararası insan hakları belgelerinden ayıran en önemli sağladığı güvence mekanizmasıdır. Kabul edildiği dönemin şartları düşündüğünde çağının ötesinde bir güvence sistemine sahip olduğu söylenebilir. Sözleşmenin güvence sistemi “bireysel başvuru” ve “devlet başvurusu” olmak üzere iki temel üzerine kurulmuştur. Bununla birlikte sözleşmeyle devletlere de iki boyutlu bir

³⁴¹ Kasım Karagöz, “Komisyon ve Mahkeme Kararları Işığında Avrupa Konseyinde Vicdani Ret Hakkı”, **Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 12, Sayı, 1-2, 2008, s.867.

³⁴² Kasım Karagöz, s. 871.

³⁴³ Mehmet Semih Gemalmaz, s.260.

yükümlülük getirilmektedir. Bu yükümlülüklerden ilki sözleşmede yer alan hak ve özgürlükleri güvence altına almakken, ikincisi ise sözleşme organlarınca alınan kararları ulusal hukuklarında etkin bir şekilde uygulanabilir kılmaktır³⁴⁴.

Sözleşmenin kabul edilen ilk halinde taraf devletlerin sözleşme ile üstlendikleri yükümlülüklerle uymalarını sağlamak amacıyla Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi ve Avrupa İnsan Hakları Komisyonu kurulmuş, Bakanlar Komitesine de istisnai bazı yargısal yetkiler verilmiştir. Bu dönemde bireysel başvurular AİHM ve Avrupa İnsan Hakları Komisyonu tarafından iki aşamalı olarak incelenmekteydi. Ancak 1 Kasım 1988 tarihinde kabul edilen 11 nolu protokolle Avrupa İnsan Hakları Komisyonu kaldırılarak tam zamanlı çalışacak bir mahkeme olarak yeniden düzenlenen Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi sözleşmenin denetimini sağlayacak tek yargısal organ haline getirilmiştir³⁴⁵.

Medeni ve Siyasal Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşmeden farklı olarak vicdani ret konusu Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin hazırlık aşamasında gündeme gelmemiştir. Bu durumun sözleşmeyi hazırlayanların hali hazırda Avrupa'da kabul görmüş temel nitelikteki haklardan oluşan bir haklar listesi oluşturma isteğinden kaynaklandığı söylenebilir³⁴⁶. Sözleşmenin kabul edildiği dönemde vicdani reddi bir hak olarak tanıyan Avrupa devleti sayısının çok az olması ve vicdani reddin hukuki olmaktan ziyade politik bir mesele olarak algılanması da bu durumda etkili olmuştur³⁴⁷. Tüm bu sebeplerle sözleşmeyi hazırlayanlar vicdani ret konusunun tartışılmasını daha sonraki bir döneme bırakmışlardır.

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, tıpkı Medeni ve Siyasal Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme gibi vicdani reddin hak niteliği konusuna ilişkin doğrudan bir hüküm içermemektedir. Askerlik hizmetlerinde vicdani reddinin sözleşme kapsamında korunan bir hak olduğu yönündeki bireysel başvurular sözleşmenin düşünce, vicdan ve din özgürlüğünü düzenleyen 9. maddesine dayanarak yapılmış ve yapılmaktadır. Bu başvurularda vicdani ret hakkının söz konusu maddeden

³⁴⁴ Serkan Ekiz, s.76-77.

³⁴⁵ İnsan Haklarını ve Ana Hürriyetleri Korumaya Dair Sözleşmenin Oluşturduğu Denetim Mekanizmasının Yeniden Yapılanmasına İlişkin 11 No'lu Protokol, https://humanrightscenter.bilgi.edu.tr/media/uploads/2015/07/29/AIHS_11.protokol.pdf, (21.03.2019).

³⁴⁶ D. Christopher Decker ve Lucia Fresa, "The Status of Conscientious Objection Under Article 4 of the European Convention on Human Rights", **Journal of International Law and Politics**, Cilt: 33, Sayı: 379, 2001, s. 397.

³⁴⁷ Özgür Heval Çınar, s.137.

türetilebilecek bir hak olduğu savunulmuştur. Sözleşmenin vicdani ret konusuna ilişkin hüküm içeren tek maddesi olan ve AİHM içtihatlarında da sıklıkla yer verilen bir diğer maddesi ise kölelik ve zorla çalıştırma yasağını düzenleyen 4. maddedir. Bu konuya ilişkin içtihatların ele alınmasından önce bu madde metinlerinin irdelenmesinde fayda vardır.

AİHS'nin düşünce, vicdan ve din özgürlüğü başlıklı 9. madde hükmü şu şekildedir:

“ 1. Herkes düşünce, vicdan ve din özgürlüğüne sahiptir; bu hak, din veya inanç değiştirme özgürlüğü ile tek başına veya topluca, kamuya açık veya kapalı ibadet, öğretim, uygulama ve ayin yapmak suretiyle dinini veya inancını açıklama özgürlüğünü de içerir.

2. Din veya inancını açıklama özgürlüğü, sadece yasayla öngörülen ve demokratik bir toplumda kamu güvenliğinin, kamu düzeninin, genel sağlık veya ahlakın ya da başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması için gerekli sınırlamalara tabi tutulabilir.”

Bu hükmün yapı ve içerik açısından Medeni ve Siyasal Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşmenin 18. Maddesi ile oldukça benzer olduğu söylenebilir. Bu maddede yer verilen din, inanç ve vicdan kavramları pek çok uluslararası belgede olduğu gibi tanımlanmaktan kaçınılmış ve içtihatlarda da tanımsal olarak ele alınmamıştır.

Madde metninin ilk paragrafında “herkes düşünce, vicdan ve din özgürlüğüne sahiptir.” ifadesi ile inanç kavramına yer verilmeksizin herkesin düşünce, vicdan ve din özgürlüğü güvence altına alınmıştır. Bu ifadenin devamında ise hakkın mutlak nitelikteki bireysel alanı (forum internum) olan “din ve inanç değiştirme özgürlüğü” ile sınırlandırılabilir nitelikteki kamusal alanı (forum externum) olan “dinini veya inancını açığa vurma özgürlüğü” güvence altına alınmıştır.

Din ve inanç kavramlarının bu şekilde birlikte kullanılması inancın din ile eşdeğer nitelikte olmadığı çıkarımını doğurmaktadır. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi kararlarında inanç kavramını “belirli bir inandırıcılık, ciddiyet, tutarlılık ve önem seviyesine ulaşmış görüşler” olarak tanımlamıştır. Avrupa İnsan Hakları Komisyonu değerlendirdiği bireysel başvurularda örneğin pasifizmin, kürtaj karşıtlığının ve veganlığın AİHS'nin 9. maddesi kapsamında inançlar olduğuna karar vermiştir. Dolayısıyla bu madde ile hem dini hem de din dışı inançlar yani kanaatler

korunmaktadır. Ayrıca AİHM içtihatlarında vicdanın kaynağının dini veya din dışı inançlar olabileceği ortaya konulmuştur³⁴⁸.

Madde metninin ikinci paragrafında ise “dinini veya inancını açığa vurma özgürlüğünün” sınırlandırılma sebepleri belirtilmiştir³⁴⁹. Hakkın kamusal alanını oluşturan “dinini veya inancını açığa vurma özgürlüğü” burada belirtilen kıstaslara uygun olarak sınırlandırılabilir.

Vicdani ret konusu ile ilgili olarak incelenmesi gereken bir diğer AİHS maddesi ise kölelik ve zorla çalıştırma yasağı başlıklı 4. maddedir. Söz konusu madde metni şu şekildedir:

“1. Hiç kimse köle ya da kul durumunda tutulamaz

2. Hiç kimse zorla çalıştırılmaz ve zorunlu çalışmaya tabi tutulamaz.

3. Aşağıdaki haller, bu madde anlamında “zorla çalıştırma ya da zorunlu çalışma” sayılmaz:

a) Bu Sözleşme'nin 5. maddesinde öngörülen koşullara uygun olarak tutulu bulunan bir kimseden, tutulu bulunduğu sırada veya şartlı tahliyeden yararlandığı süre içinde olağan olarak yapması istenilen bir iş;

b) Askeri nitelikli herhangi bir hizmet veya vicdanî reddin meşru sayıldığı ülkelerde, vicdanî reddi seçen kişilere zorunlu askerlik hizmeti yerine gördürülebilecek başkaca bir hizmet;

c) Toplumun hayat veya refahını tehdit eden kriz veya afet hallerinde gerekli görülen her hizmet;

d) Olağan yurttaşlık yükümlülükleri kapsamına giren her türlü çalışma veya hizmet.”

Sözleşmede vicdani ret ile bağlantılı bir konuya doğrudan değinen tek hüküm bu maddede yer almaktadır. Bu maddenin 3. fıkrasının b bendindeki ifade ile vicdani reddin bir hak olarak tanındığı ülkelerde mecburi kılınan alternatif hizmet yükümlülüğünün zorla ya da zorunlu çalıştırma niteliğinde olmadığını düzenlemiştir.

Bu hüküm Medeni ve Siyasal Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşmenin 8. maddesi ile benzerdir. Alternatif hizmet yükümlülüğünün zorla veya zorunlu çalıştırma olmadığının sözleşme ile belirtilmesinin siyasal nedenlerden kaynaklandığı söylenebilir. Aksi halde, yani vicdani reddi bir hak olarak kabul eden devletlerin

³⁴⁸ Özgür Heval Çınar, s.139-141.

³⁴⁹ Özgür Heval Çınar, s. 138.

alternatif hizmet yükümlülüğü getirmelerinin engellenmesi durumunda hem vicdani retçiler ile askerlik hizmetini yerine getirenler arasındaki eşitlik ilkesi zedelenecek hem de devletlerin vicdani retçi sayısının çok yüksek oranlara çıkacağı yönündeki endişelerinin haklı çıkması söz konusu olabilecektir³⁵⁰.

Bu hükümden Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin vicdani reddi bir hak olarak tanıdığı ya da böyle bir hakkın varlığını reddettiği çıkarımının yapılması mümkün değildir. Bir başka deyişle bu madde vicdani ret hakkının tanınmasını engellemediği gibi bu hakkı teşvik edici bir ibare de içermemektedir, bu sebeple bu madde ile vicdani ret konusunun devletlerin takdirine bırakıldığı sonucuna ulaşılabilir³⁵¹.

Avrupa'nın insan hakları ve özgürlükleri konusundaki standartlarını Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin metni ve içeriğinden çok bu metni ve içeriği yorumlayan Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin içtihatları şekillendirmektedir³⁵². Sözleşmenin yaşayan bir belge olma özelliği de göz önünde bulundurulduğunda askerlik hizmetlerinin vicdani reddinin sözleşme kapsamında korunan bir hak olup olmadığı konusu Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi içtihatlarında tartışılmış ve tartışılmaktadır. Dolayısıyla sözleşme metninde vicdani redde ilişkin açık bir hükme yer verilmemiş olması bu kavramın tamamen dışlanmış olduğu anlamına gelmeyeceği gibi Avrupa Konseyinin vicdani redde bakış açısının anlaşılmasında esas yol gösterici Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi içtihatları olacaktır.

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin uygulanması konusunda zorlayıcı mekanizma olan Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi -1991 yılına kadar olan dönemde Avrupa İnsan Hakları Komisyonu ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi- her ne kadar iç hukuk yolları tüketildikten sonra başvurulabilen bir mekanizma olsa da uluslararası insan hakları hukuku normlarının gelişiminde etkin rol oynamıştır ve oynamaktadır. Askerlik hizmetlerinin vicdani reddi konusunda Avrupa İnsan Hakları Komisyonu ve AİHM çok sayıda başvuruyu karara bağlamıştır³⁵³.

Avrupa İnsan Hakları Komisyonu ve AİHM tarafından çift yönlü denetimin yapıldığı 1991 yılına kadar olan dönemde, Avrupa İnsan Hakları Komisyonu vicdani reddi

³⁵⁰ D. Christopher Decker ve Lucia Fresa, s.397.

³⁵¹ Özgür Heval Çınar, s.147.

³⁵² Naz Çavuşoğlu, "İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi'ni Yaşayan Belge Yapan Yorum Teknikleri", İnsan Hakları Yıllığı, Cilt: 14, 1992, s. 131'den aktaran Serkan Ekiz, s.78.

³⁵³ Hitomi Takemura, s. 96.

ilişkin başvuruların kabul edilebilirliğini denetlerken vicdani redde ilişkin hususları AİHS madde 9 kapsamında değerlendirmekten kaçınmış ve sözleşmenin zorla çalıştırma yasağı başlıklı 4. maddesinin 3. fıkrasının b bendi ile ilişkilendirmiştir.

Bu dönemde hem Avrupa İnsan Hakları Komisyonu hem de AİHM askerlik hizmetlerinin vicdani reddinin sözleşme kapsamında korunan bir hak olmadığını savunmuşlardır. Ayrıca AİHM'nin bu konuda içtihadını değiştirdiği yakın bir döneme kadar söz konusu başvuruları düşünce, din ve vicdan özgürlüğünü düzenleyen, konuyla açıkça ilgili olan 9. madde ile ilişkilendirmekten de kaçınmışlardır³⁵⁴.

Vicdani redde ilişkin olarak Avrupa İnsan Hakları Komisyonunun tarafından verilen ilk karar 12 Aralık 1966 tarihli Grandrath v Federal Almanya Cumhuriyeti kararıdır. Bu karara konu olan somut olayda vicdani reddin bir hak olarak kabul edilmekle birlikte alternatif hizmetin vicdani retçiler için zorunlu tutulduğu Federal Almanya Cumhuriyetinde vicdani ret talebi Yehova şahidi olması sebebiyle kabul edilen başvurucu alternatif sivil hizmette bulunmayı da reddetmiştir. Bu reddi sebebiyle cezalandırılan başvurucu alternatif sivil hizmetten muaf tutulmamasının sözleşmenin 9. maddesini ihlal ettiğini öne sürerek başvuruda bulunmuştur. Avrupa İnsan Hakları Komisyonu kararında, söz konusu alternatif hizmet zorunluluğunun başvurucunun dini görevlerini yerine getirmesi önünde bir engel oluşturmadığını bu sebeple din ve inancını açığa vurma özgürlüğünü zedelediğini belirtmiştir. Daha sonra meseleyi sözleşmenin 4/3-b maddesi çerçevesinde inceleyerek vicdani retçiler için alternatif sivil hizmet zorunluluğunun öngörülebileceğinin ve bu hizmetin zorla çalıştırma sayılamayacağını sözleşmede açıkça düzenlendiğini dile getirmiştir³⁵⁵.

Avrupa Konseyi tarafından vicdani redde ilişkin verilmiş ilk karar olan bu kararda Avrupa Konseyi İnsan Hakları Komisyonu vicdani reddin sözleşmenin 9. maddesi kapsamında korunan bir hak olup olmadığını incelemeksizin bu maddeye yönelik bir ihlal bulunmadığına karar vererek başvuruyu 4. madde üzerinden değerlendirmiştir³⁵⁶.

³⁵⁴ D. Christopher Decker ve Lucia Fresa, s.381.

³⁵⁵ Albert Grandrath v Federal Almanya Cumhuriyeti, Başvuru No: 2299/64, 12 Aralık 1966, https://www.wri-irg.org/sites/default/files/public_files/Grandrath_v_Germany_-_Report_of_the_Commission.pdf, (22.03.2019).

³⁵⁶ Özgür Heval Çınar, s. 160, Hitomi Takemura, s. 97.

Grandrath v Federal Almanya Cumhuriyeti kararından sonraki dönemde vicdani ret konusundaki başvurular Komisyonca bu karar emsal alınarak değerlendirilmiştir. Örneğin, 2 Nisan 1973 tarihli G. Z. v Avusturya kararına konu olan olayda Katolik olan başvurucu savaşçı bir orduya hizmet edemeyeceği gerekçesiyle askerlik yapmayı reddettiği için cezalandırılmıştır. Başvurucu sözleşmenin 9. maddesinin ihlal edildiğini ileri sürerek başvuruda bulunmuştur. Komisyon bu başvuruyu da sözleşmenin 4/3-b maddesi çerçevesinde ele almıştır. Komisyon bu maddede yer alan “*Askeri nitelikli herhangi bir hizmet veya vicdanî reddin meşru sayıldığı ülkelerde*” ifadesi ile vicdani reddin açıkça devletlerin takdirine bırakılmış bir mesele olduğunu dile getirmiştir. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinde vicdani reddi tanımayan devletler açısından vicdani retçileri cezalandırmayı engelleyici nitelikte bir hüküm olmadığını belirten Komisyon başvurunun kabul edilemez olduğuna karar vermiştir³⁵⁷.

Avrupa İnsan Hakları Komisyonu ve AİHM alternatif hizmet konusuyla bağlantılı olarak ayrımcılık iddialarını incelemiş ve karara bağlamıştır. Bu başvurular sonucunda askerler ile vicdani retçiler arasındaki ücret farkları, askerlik hizmeti ile alternatif hizmet arasındaki süre farkları, vicdani retçi gruplarına farklı muameleler yapılması gibi hususlar değerlendirilmiştir³⁵⁸.

1976 tarihli Vicdani Retçiler v Danimarka kararına konu olan olayda Danimarka’da vicdani retçilerin askerlere göre daha düşük ücret alabilmesini mümkün kılan bir yasanın kabulü üzerine vicdani retçiler sözleşmenin ayrımcılık yasağı başlıklı 14. maddesinin ihlal edildiğini öne sürerek başvuruda bulunmuşlardır. Komisyon, vicdani reddin sözleşme ile güvence altına alınan bir hak olmadığını ifade ederek başvurunun sözleşmede korunan haklardan birisinin kullanılmasına ilişkin olmadığı gerekçesiyle kabul edilemez olduğuna karar vermiştir³⁵⁹.

Askerlik hizmeti ile alternatif hizmet arasındaki süre farkına ilişkin bir karar olan 6 Aralık 1991 tarihli Tomi Autio v Finlandiya kararına konu olan olayda başvurucu, askerlik hizmetinden daha uzun süre alternatif hizmet yükümlülüğüne

³⁵⁷ G. Z. v Avusturya, Başvuru No: 5591/ 72, 2 Nisan 1973, <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22dmdocnumber%22:%5B%222873819%22%2C%22itemid%22:%5B%22001-100491%22%5D%7D>, (01.04.2019)

³⁵⁸ Özgür Heval Çınar, s.162.

³⁵⁹ Vicdani Retçiler v Danimarka, Başvuru No: 7565/ 76, 1977, s.18’den aktaran Özgür Heval Çınar, s.163.

tabi tutulmasının objektif ve makul nedenlere dayanmadığını bu sebeple sözleşmenin 14. Maddesinin ihlal edildiğini ileri sürmüştür. Komisyon, kararında farklı muamelelerin objektif ve makul gerekçelere dayanmazsa ayrımcılık doğuracağını belirtmekle birlikte somut olay açısından askerlik hizmetinin vatandaşlara ağır yük getiren bir sistem olması, kişilerin rahatlarını düşünerek bu yükten kurtulmak amacıyla muafiyet istemesinin önüne geçilmesi ve vicdani retçilerin samimiyetinin tespit edilebilmesi için askerlik hizmetinden daha uzun alternatif hizmet süresi öngörülebileceğini belirtmiştir. Komisyon bu sebeplerle başvuruyu kabul edilmez bulmuştur³⁶⁰.

Komisyon, askerlik hizmeti ile alternatif hizmet arasındaki süre farklarına ilişkin önüne gelen diğer başvurularda da aynı doğrultuda karar vermiştir. Komisyonun bu tutumu özgürlükçü olarak ifade edilemeyeceği gibi esasen döneminin Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi ve Bakanlar Kurulu kararlarıyla da ters düşmektedir. Sonuç olarak bu dönemde yapılan vicdani redde ilişkin başvuruların çok büyük bir kısmı kabul edilemez bulunarak Komisyon aşamasından Mahkeme aşamasına geçememiştir³⁶¹.

Vicdani ret konusundaki bir başka karar olan 16 Aralık 1997 tarihli Raninen v Finlandiya kararına konu olan olayda ise başvuru total retçi olup Yehova Şahitlerine askerlik hizmetleri ve alternatif hizmetten mutlak bir muafiyet tanınmasına rağmen kendisinin bu muafiyetten yararlanamamasının sözleşmenin 14. maddesinin ihlal ederek ayrımcılık yarattığını öne sürmüştür. Ayrıca total retçi olması sebebiyle defalarca tutuklanmış, sorgulanmış ve cezalandırılmıştır. Başvuru bu durumun da sözleşmenin işkence yasağı başlıklı 3. maddesini ihlal ettiği iddiasında bulunmuştur. Komisyon bu iddiaları incelemiş ve başvuruçunun 9. Ve 14. maddelere yönelik itirazlarını kabul edilemez bulmuş ancak sözleşmenin 3 ve 5. maddelerine yönelik kabul edilebilirlik kararı vermiştir. Bu karar sonucunda AİHM ilk kez vicdani ret konusunda bir başvuruyu inceleme imkanı bulmuştur³⁶². Ancak bu incelemede vicdani redde ilişkin hususlara veya vicdani reddin niteliğine yönelik bir değerlendirme yapılmamıştır³⁶³.

³⁶⁰ Tomi Autio v Finlandiya, Başvuru No: 17086/ 90, 6 Aralık 1991.

³⁶¹ Kasım Karagöz, s.884.

³⁶² Kasım Karagöz, s.885.

³⁶³ Raninen v Finlandiya, Başvuru No: 152/ 1996/ 771/ 972, 16 Aralık 1997.

1990'lı yıllarda Komisyon ve Mahkeme vicdani ret konusunda Yunanistan'dan gelen pek çok başvuruyu değerlendirmiş ve karara bağlamıştır. Bu dönemde de ayrımcılık yasağına ilişkin başvurular incelenmeye devam etmiş, Mahkeme meseleyi 9. Madde altında incelemekten kaçınma yönündeki tutumunu sürdürmüştür.³⁶⁴

Örneğin, 29 Mayıs 1997 tarihli Tsirlis ve Koulompas v Yunanistan kararına konu olan başvuruda tanınmış dinlerin ruhban sınıfına askerlik hizmetinden muafiyet hakkı tanınırken Yehova Şahitlerinin dini yöneticilerine Yehova Şahitliğinin tanınmış bir din olmadığı gerekçesiyle bu hakkın tanınmamasının sözleşmeyi ihlal ettiği ileri sürülmüştür. Başvurucular diğer din mensuplarından farklı muamele görmelerinin ve askerlik hizmetini reddettikleri için tutuklanmaları sonucunda dini lider olarak görevlerini yerine getirmelerinin engellenmesinin sözleşmenin 9 ve 14. maddelerini ihlal ettiğini iddia etmişlerdir. Bu başvuru Komisyonun kabul edilebilirlik kararının ardından mahkemece 9. madde ile bağlantılı olarak ayrımcılık yasağını düzenleyen 14. madde kapsamında incelenmiş ve bu maddeye yönelik bir ihlal tespit edilmiştir ancak Mahkeme 9. maddenin tek başına incelenmesini gereksiz bulmuştur³⁶⁵.

6 Nisan 2000 tarihli Thimmenos v Yunanistan kararına konu olan olayda ise başvurucu vicdani retçi olduğu gerekçesiyle askeri üniforma giymeyi reddetmiş, bu eylemi sonucunda suçlu bulunarak hapis cezasına çarptırılmıştır. Cezasının infazından sonra yeminli tercümanlık işine başvurmuş ancak bahsedilen eylemden kaynaklanan sabıkası sebebiyle sınavda başarılı olmasına rağmen ağır suç işlediği gerekçesiyle işe kabul edilmemiştir. Komisyon, ağır suç işlemiş kişilerle dini inancı sebebiyle askerlik hizmetini reddeden kişiler arasında bir ayırım yapılmamasının objektif ve makul kriterlere dayanmadığını belirterek başvuruyu kabul edilebilir bulmuştur. Mahkeme ise bu başvuruda da 9. maddeye yönelik tek başına bir değerlendirme yapmamış, 9. Madde ile 14. maddeyi birlikte değerlendirerek 14. maddeye yönelik bir ihlal tespit etmiştir³⁶⁶.

24 Nisan 2006 tarihli bir karar olan Ülke v Türkiye kararına konu olan olayda ise, başvurucu pasifist dünya görüşüne sahip olduğu gerekçesiyle askerlik hizmeti

³⁶⁴ Özgür Heval Çınar, s. 165

³⁶⁵ Tsirlis ve Kouloumpas v Yunanistan, Başvuru No: 19233/ 91, 19234/ 91, 29 Mayıs 1997; Özgür Heval Çınar, s.165.

³⁶⁶ Thlimmenos v Yunanistan, Başvuru No: 34369/ 97, 6 Nisan 2000, <http://hudoc.echr.coe.int/hudoc/ViewHtml.asp?Item=0&Action=Html&X=213104408>, (03.04.2019).

yapmayı reddetmiş, bir basın toplantısında çağrı evraklarını yakmıştır. Başvurucu bu ve daha sonraki ret açıklamaları sonucunda sekiz kez ısrarlı itaatsizlikten iki kez de firardan mahkûm edilmiş, toplam 701 gün süreyle hapis yatmıştır. Başvurucu sözleşmenin işkence yasağını düzenleyen 3. maddesinin, özgürlük ve güvenlik hakkını düzenleyen 5. maddesinin, özel ve aile hayatına saygı başlıklı 8. maddesinin ve düşünce, vicdan ve din özgürlüğü başlıklı 9. maddesinin ihlal edildiğini öne sürmüştür. Kabul edilebilirlik kararının ardından Mahkeme, davanın sözleşmenin 3. maddesi kapsamında incelenmesi gerektiğine karar vermiş, 9. madde bağlamında bir inceleme yapmaya gerek duymamıştır³⁶⁷.

Mahkeme, Türk hukukunda askeri üniforma giymeyi vicdani veya dini sebeplerle reddeden kişiler hakkında özel bir hükmün bulunmadığını belirtmiştir. Başvurucunun defalarca kovuşturmayla uğraması ve mahkûm edilmesi, cezasını tamamladıktan hemen sonra tekrar askeri alaya götürülmesi, burada askerlik yapmayı ve askeri üniforma giymeyi reddetmesi üzerine yeniden mahkûm edilerek cezaevine gönderilmesinin başvurucuyu hayatının geri kalan kısmını cezaevine gönderilerek yaşama riski ile karşı karşıya bıraktığını ifade etmiştir³⁶⁸.

Mahkeme, başvurucunun askerlik hizmetini yerine getirmesi amacı ile onun aleyhinde yürütülen kovuşturmaların ve verilen mahkûmiyet kararlarının orantılı olmadığını tespit etmiştir. Bu işlemlerin başvurucunun entelektüel kişiliğini ezmeyi, onu aşağılamayı, korku ve tedirginlik hisleri doğurmayı böylelikle reddini ve kararlılığını kırmayı amaçladığının altını çizen Mahkeme başvurucunun “sivil ölüm” olarak tabir edilebilecek gizli bir yaşam sürmeye zorlanmasının demokratik bir toplumdaki cezalandırma rejimine aykırı olduğunu belirtmiştir. Sonuç olarak, Mahkeme söz konusu işlemlerin Sözleşmenin 3.maddesi anlamında alçaltıcı muamele oluşturduğunu belirterek ihlal kararı vermiştir³⁶⁹.

Bu karar Mahkemenin vicdani ret konusunda 3. Maddeye yönelik bir ihlal tespit ettiği ilk karardır. Mahkeme, bu kararla dini inançları sebebiyle askere gitmeyen vicdani retçilere verilen mükerrer cezaların haklı olmadığını ortaya koymuştur. Sonuç olarak, Mahkeme vicdani ret konusunu sözleşmenin 9. maddesi çerçevesinde incelememekle birlikte, kişilerin şahsi varlığı ile inancı arasında bir bağ bulunduğunu

³⁶⁷ Ülke v Türkiye, Başvuru No: 39437/ 98, 24 Nisan 2006.

³⁶⁸ Ülke v Türkiye, Başvuru No: 39437/ 98, 24 Nisan 2006.

³⁶⁹ Ülke v Türkiye, Başvuru No: 39437/ 98, 24 Nisan 2006.

ve sonu gelmeyen bir askeri birlik- mahkeme- cezaevi döngüsünün kişilerin şahsi varlıklarını tahrip edeceğini vurgulamıştır³⁷⁰.

7 Temmuz 2011 tarihli Bayatyan v Ermenistan kararı vicdani ret konusunun Avrupa İnsan Hakları Mahkemesince değerlendirilmesi konusunda kırılma noktası olup tarihi öneme sahip bir karardır. Bu karar ile ilk kez vicdani ret meselesi doğrudan AİHS madde 9 ile ilişkilendirilmiş ve bu madde kapsamında incelenmiştir. Bu karar vicdani ret konusuna ilişkin Avrupa Konseyi bakış açısındaki gelişim ve değişimi özetler niteliktedir.³⁷¹.

Karara konu olan olayda başvuru Yehova Şahidi olup Ermenistan'da henüz askerlik hizmeti karşısında alternatif bir hizmet öngörülmediği bir dönemde askerlik hizmetini reddeden bir vicdani retçidir. Bu reddinden dolayı mahkûm edilen başvuru söz konusu mahkûmiyetin sözleşmenin 9. maddesini ihlal ettiğini ileri sürerek başvuruda bulunmuştur.

Kararda Komisyon ve AİHM'nin süregelen içtihadı incelenmiştir. Buna göre Grandrath v Almanya kararından başvuruya kadar uzanan dönemde Komisyonun vicdani ret konusunu sözleşmenin 9. maddesi çerçevesinde doğrudan değerlendirmedeğini, madde 4/3-b hükmüyle birlikte incelediğini, bu inceleme sonucunda vicdani reddin devletlerin takdirine bırakılmış bir mesele olduğuna ve sözleşmenin vicdani reddi bir hak olarak korumadığına yönelik kararlar verdiği belirtilmiştir³⁷².

Sonrasında bu içtihadta bir değişiklik olup olmadığı konusuna değinilmiştir. Mahkemenin, hukuki kesinlik, öngörülebilirlik ve kanun önünde eşitlik adına iyi bir gerekçesi olmaksızın içtihatlarından ayrılmaması gerektiği belirtilmiştir. Bu davadan önce vicdani ret konusunun hiçbir zaman sözleşmenin 9. maddesi kapsamında olup olmadığının değerlendirilmediğini belirterek 4. madde ile yapılan ilişkilendirmenin bu konuda tek başına ikna edici olmadığı kanaatine varmıştır. Buna göre sözleşme madde 4/3-b'nin tek amacı "zorla çalıştırma veya zorunlu çalıştırma" kavramını biraz daha aydınlatmaktadır, bu hüküm vicdani reddi yasaklayıcı ya da tanıyıcı olmadığı gibi madde 9'da düzenlenen haklar açısından da sınırlandırma içermemektedir. Ayrıca önceki kararların verildiği dönemin hakim görüşünü

³⁷⁰ Özgür Heval Çınar, s. 171, 172.

³⁷¹ Özgür Heval Çınar, s.176.

³⁷² Bayatyan v Ermenistan, Başvuru No: 23459/ 03, 7 Temmuz 2011, paragraf 95-97.

yansıttığı ancak Bayatyan başvurusunun incelendiği dönemde Avrupa Konseyi üyesi devletlerin iç hukuklarında ve uluslararası hukukta konuya ilişkin önemli gelişmeler yaşanmış olduğu belirtilmiştir. Bu hususta sözleşmenin yaşayan bir belge olduğu, günün koşulları ve demokratik devletlerde hakim görüş göz önüne alınarak yorumlanması gerektiği hatırlatılmıştır. Sözleşme dışındaki uluslararası hukuk kurallarının ve yetkili organların yorumlarının da dikkate alınması gerektiği belirtilmiştir.³⁷³

Bu doğrultuda yapılan değerlendirme sonucunda 1990'lı yıllardan itibaren Avrupa Konseyi üye ülkeleri nezdinde vicdani reddin bir hak olarak tanınması yönünde bir eğilim bulunduğu, davanın görüldüğü yılda ise bu konu hakkında neredeyse görüş birliğine varıldığı belirtilmiştir. Ermenistan'ın da başvurusunun hapisten çıkmasının hemen ardından vicdani reddi bir hak olarak tanınmasıyla Avrupa Konseyi bünyesinde vicdani reddi tanımayan yalnızca Azerbaycan ve Türkiye kalmıştır. Mahkeme, tüm bu sebeplerle özellikle de sözleşmenin yaşayan belge olma özelliği göz önünde bulundurulduğunda Komisyonca oluşturulmuş içtihadın artık uygulanmayacağını, vicdani ret konusunun salt sözleşmenin 9. Maddesi kapsamında incelenmesi gereken bir konu olduğunu ifade etmiştir³⁷⁴.

Kararda, Sözleşmenin 9. Maddesiyle vicdani reddin açıkça bir hak olarak düzenlenmediği ancak kişinin derinden sahip olduğu vicdani kanaatleri ya da dini inançlarının askerlik hizmetini yerine getirme göreviyle ciddi şekilde çatışması durumunda madde 9'a başvurabilmek için gerekli koşulların oluşacağı ifade edilmiştir.

Mahkemece somut olay değerlendirildiğinde ise başvurusunun askerlik hizmetinin her türlüşünün yasak olduğu Yehova Şahitlerinin bir mensubu olduğu, dini inancı ile askerlik hizmetinin çatışmasının tutarlı ve inandırıcı nitelikte olduğu belirtilmiştir. Başvurusunun ret eyleminin kişisel çıkarlar veya rahatlık sebebine değil dini inancının getirdiği zorunluluklara dayandığı, başvuru tarafından alternatif hizmette bulunma isteğinin bildirildiği ancak Ermenistan'da bu seçenek bulunmadığından başvurusunun cezai sorumluluğu göze almak durumunda kaldığı belirtilmiştir. Vicdan temelli istisnalara izin vermeyen bu uygulamanın toplum ile

³⁷³ Bayatyan v Ermenistan, Başvuru No: 23459/ 03, 7 Temmuz 2011, Paragraf 97-102.

³⁷⁴ Bayatyan v Ermenistan, Başvuru No: 23459/ 03, 7 Temmuz 2011, Paragraf 102- 109.

başvuranın menfaatleri arasında adil bir denge sağlayamadığı belirtilerek başvurucunun askerlik hizmetinden muaf tutulmasına ilişkin somut ve ikna edici sebepleri olduğunu saptamıştır. Mahkeme ayrıca başvurucunun cezalandırılmasının Ermenistan'ın Avrupa Konseyine girebilmek için verdiği alternatif hizmeti tanıma sözünün halen geçerli olduğu bir dönemde gerçekleştiğine de dikkat çekmiştir³⁷⁵. Tüm bu sebeplere dayanarak Mahkeme sözleşmenin 9. maddesinin ihlal edildiğine karar vermiştir. Böylelikle AİHM'nin vicdani ret konusunda süregelen içtihadı da değişmiş olmuştur.

AİHM tarafından aynı konu 22 Kasım 2011 tarihli Erçep v Türkiye kararında tekrar ele alınmıştır. Karara konu olan olayda başvurucu bir Yehova Şahidi olup dini inançları gereği askerlik hizmetinde bulunmayı reddetmiştir. Başvurucuya karşı yirmi beşten fazla dava açılmış, her yeni celp döneminde reddini sürdürdüğünden yeniden kovuşturma geçirip hapis cezasına mahkûm olmuştur. Başvurucu bu şekilde her celp döneminde kovuşturmayaya maruz kalmasının Sözleşmenin 9. maddesini ihlal ettiğini öne sürmüştür. Mahkeme bu başvuru sonucunda verdiği kararda Bayatyan kararına atıfta bulunmuş ve vicdani ret konusundaki içtihadının değiştiğini hatırlatmıştır³⁷⁶.

Buna göre AİHS madde 9'un vicdani reddi açıkça bir hak olarak tanıyan bir hüküm içermediği ancak kişinin askerlik hizmetinde bulunma yükümlülüğü ile derin ve samimi inanç ya da kanaatlerinin ciddi ve baş edilemez şekilde çatışması durumunda sözleşmenin 9. Maddesinin gündeme geleceği dile getirilmiştir. Mahkeme, başvurucunun Yehova şahidi olduğunu, reddinin samimiyetine yönelik bir kuşku olmadığını belirtmiştir. Türkiye'de zorunlu askerlik sistemi bulunduğunu ve alternatif hizmet imkanı öngörülmediğini bu sebeple Türkiye'deki vicdani retçilerin ömür boyu bitmek bilmeyen kovuşturmalara maruz kaldığını, bu durumun da vicdani retçiler için adeta bir "sivil ölüm" sonucunu doğurduğunu belirtmiştir. Kararda ayrıca Avrupa Konseyi üyesi ülkelerdeki mevcut durum da anımsatılmış, Türkiye'nin yasal değişiklikler yaparak vicdani retçilere alternatif hizmet imkanı tanıması gerektiğini belirten Bakanlar Komitesi kararına atıfta bulunulmuştur³⁷⁷. Bu sebeplerle kararda Sözleşmenin 9. maddesine yönelik bir ihlal tespit edilmiştir.

³⁷⁵ Bayatyan v Ermenistan, Başvuru No: 23459/ 03, 7 Temmuz 2011, Paragraf 109- 126.

³⁷⁶ Erçep v Türkiye, Başvuru No: 43965/ 04, Belge No: ECHR 254 (2011), 22 Kasım 2011.

³⁷⁷ Erçep v Türkiye, Başvuru No: 43965/ 04, Belge No: ECHR 254 (2011), 22 Kasım 2011.

Ayrıca bu kararda başvuruçunun sivil mahkemeler yerine askeri mahkemeler önünde yargılanması hususu da Sözleşmenin adil yargılanma hakkını düzenleyen 6. maddesi çerçevesinde değerlendirilmiştir. Buna göre Mahkeme başvuruçunun Askeri Ceza Kanunda düzenlenen bir suç işlemesine karşın, bir kişi ancak kıtaya kabul edilmesinin ardından asker sayılacağından, sivil bir kişi olduğunu belirtmiştir. Asker olmayan başvuruçunun sivil mahkemeler yerine askeri mahkemeler önünde yargılanmasının mahkemelerin bağımsızlığı ve tarafsızlığı açısından şüphe uyandırıcı olduğunu, başvuruçunun bu yöndeki korkusunda haklı olduğunu belirten Mahkeme sözleşmenin 6/1 maddesine yönelik de bir ihlal tespit etmiştir³⁷⁸.

Mahkeme daha sonraki tarihlerde de Bayatyan kararında ortaya attığı ilkelere uygun kararlar vermeye devam etmiştir. 17 Ocak 2012 tarihinde verilmiş bir karar olan Feti Demirtaş v Türkiye kararına konu olan somut vakıalar önceki iki kararla oldukça benzerdir. Başvuruçucu askerlik hizmeti yerine alternatif hizmette bulunmak isteyen bir Yehova Şahidi olup dokuz kez kovuşturmaya uğramış ve beş kez hapse girmiştir. Mahkeme, kararında Türkiye’de vicdani retçilerin mükerrer cezalara maruz kaldığını, alternatif hizmet imkanı sunulmaksızın zorunlu askerlik sisteminin dayatılmasının “sivil ölüm” sonucunu doğurduğunu belirterek Sözleşmenin 9. maddesinin ihlal edildiğini tespit etmiştir³⁷⁹.

Bu kararda mahkeme ayrıca Ülke v Türkiye kararına atıfta bulunmuş, sürekli olarak cezalandırılma korkusunun kişinin fikri şahsiyetini zedeleyerek insanlık dışı ve aşağılayıcı muamele oluşturduğunu belirtmiştir. Somut olayda başvuruçuya cezaevinde zorla askeri üniforma giydirilmesi, başvuruçunun tehdit edilmesi, dövülmesi ve çok uzun süreler bağlı tutulması gibi fiillerin Sözleşmenin 3. Maddesini ihlal ettiğine karar verilmiştir³⁸⁰.

Mahkeme bu kararında da asker olmayan başvuruçunun sivil mahkemeler yerine askeri mahkemeler önünde yargılanmasının mahkemelerin bağımsızlığı ve tarafsızlığı açısından şüphe uyandırıcı olduğunu belirterek sözleşmenin 6/1 hükmüne yönelik de bir ihlal tespit etmiştir³⁸¹.

³⁷⁸ Ercep v Türkiye, Başvuru No: 43965/ 04, Belge No: ECHR 254 (2011), 22 Kasım 2011.

³⁷⁹ Feti Demirtaş v Türkiye, Başvuru No: 5260/ 07, 17 Ocak 2012.

³⁸⁰ Feti Demirtaş v Türkiye, Başvuru No: 5260/ 07, 17 Ocak 2012.

³⁸¹ Feti Demirtaş v Türkiye, Başvuru No: 5260/ 07, 17 Ocak 2012.

12 Haziran 2012 tarihli Savda v Türkiye kararına konu olan başvuru vicdani redde ilişkin Mahkemece incelenen diğer başvurulardan ayrılmaktadır. Bu karara konu olan olayda başvurucu, Yehova şahidi olmayıp vicdani reddinin kaynağını dini inançları değil felsefi kanaatleri oluşturmaktaydı. Başvurucu antimilitarist ve pasifist dünya görüşüne sahip olduğu gerekçesiyle askerlik hizmetini reddetmiştir. Çürük raporu almasına kadar geçen dönemde pek çok kez yargılanmış ve ceza almıştır. Başvurucu kendisine yapılan işlemlerle Sözleşmenin 6. 9. ve 10. maddelerinin ihlal edildiğini ileri sürmüştür³⁸².

Mahkeme verdiği kararda aynı ret eylemine yönelik yürütülen çok sayıda ceza kovuşturması ve bu eylem sonucunda verilen mahkumiyetlerin “sivil ölüm” sonucunu doğurduğunu, bu sebeple Sözleşmenin 3. maddesinin ihlal edildiğini belirtmiştir. Ayrıca başvurunun sivil bir kişi olmasına rağmen askeri mahkemede askeri yargıçlar tarafından yargılanmasının önceki kararlarda olduğu gibi yargılamanın bağımsızlığı ve tarafsızlığı açısından şüphe duyulması sonucu uyandırdığını belirterek Sözleşmenin 6/1. maddesinin ihlal edildiğinin altını çizmiştir³⁸³.

Mahkeme, Sözleşmenin 9. maddesine yönelik incelemede bulunurken ise Bayatyan kararına atıfta bulunmuş, o kararda ortaya attığı ilkeleri yinelemiş ve Türkiye’yi vicdani ret konusunda gerekli yasal düzenlemeleri yapmadığı için eleştirmiştir. Vicdani ret hakkına ilişkin hiçbir yasal düzenleme bulunmamasının ve vicdani retçilere alternatif hizmet imkanı tanınmamasının vicdani retçiler aleyhine çok ağır sonuçlar doğurduğu belirtilmiştir. Mahkemece vicdani redde konu olan inancın inandırıcı, tutarlı ve önemli olması gerektiği belirtilse de bu kararda başvurunun vicdani reddinin din dışı sebeplerden kaynaklanıyor olmasının Sözleşmenin 9. maddesi karşısındaki durumuna ilişkin bir inceleme yapılmamıştır. Türkiye’de vicdani retçilere ilişkin ne yasal bir prosedür ne de alternatif hizmet imkanı bulunduğundan Mahkeme 9. Maddenin ihlal edildiğine karar vermiştir³⁸⁴.

Bu konuda verilmiş bir diğer karar olan 17 Temmuz 2012 tarihli Tarhan v Türkiye kararına konu olan olayda ise başvurucu askerlik hizmetlerini pasifist ve antimilitarist görüşleri sebebiyle reddetmiş ve bu eylemi sonucunda çok sayıda

³⁸² Savda v Türkiye, Başvuru No: 2458/ 12, 12 Haziran 2012.

³⁸³ Savda v Türkiye, Başvuru No: 2458/ 12, 12 Haziran 2012.

³⁸⁴ Savda v Türkiye, Başvuru No: 2458/ 12, 12 Haziran 2012.

kovuşturma ve cezayla karşı karşıya kalmıştır. Başvurucu, AİHS'nin 3, 5, 8 ve 9. maddelerinin ihlal edildiğini öne sürmüştür. Mahkeme önceki kararlarındaki görüşünü yineleyerek başvurucunun çok sayıda kovuşturma ve cezaya maruz kalmasının adeta bir "sivil ölüm" doğurduğu gerekçesiyle Sözleşmenin 3. maddesine aykırı olduğuna karar vermiştir. Taraf devletin vicdani reddi tanımama konusundaki gerekçelerinin Sözleşmenin 9. maddesinin 2. fıkrasındaki amaçlarla açıklanamadığını işaret etmiştir. Türkiye'de vicdani retçilere yönelik ne yasal bir prosedür ne de alternatif hizmet imkanı bulunduğundan Mahkeme 9. maddenin ihlal edildiğine karar vermiştir³⁸⁵.

3 Haziran 2014 tarihli Buldu ve diğerleri v Türkiye kararına konu olan olayda ise başvurucular Yehova Şahidi olup askerlik hizmetini reddetmişler, bu sebeple çok sayıda kovuşturma ve cezayla karşı karşıya kalmışlardır³⁸⁶.

Mahkeme yaptığı inceleme sonucunda Ülke v Türkiye kararına atıfta bulunmuş, başvurucular hakkında art arda verilen mahkumiyet kararlarının aşağılayıcı ve utanç verici olduğunu, bu kişilerin ömür boyu kovuşturulma riski altında bırakıldığını belirterek bu durumun "sivil ölüm" doğurduğunun altını çizmiştir. Bu sebeple Sözleşmenin 3. maddesinin ihlal edildiğine karar vermiştir³⁸⁷.

Mahkeme 9. madde çerçevesinde yaptığı değerlendirmede Bayatyan v Ermenistan kararına atıfta bulunarak bu karardaki ilkeleri yinelemiştir. Başvurucuların Yehova Şahidi olduklarını bu sebeple dini inançlarının askerlik hizmeti ile ağır ve aşılabilir şekilde çatıştığı konusunda bir tereddüt bulunmadığını belirtmiştir. Mahkeme, Türkiye'deki yasal durumun Sözleşmenin 9. maddesine aykırı olduğunu, vicdani ret hakkı tanınmaması yönündeki gerekçelerin ve bu hakkın sınırlandırılmasının demokratik toplumda gerekli bir müdahale niteliğinde olmadığını bu sebeple de haksız olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Mahkemece sivil olan başvurucuların askeri mahkeme ve yargıçların önünde yargılanmasının önceki kararlarda olduğu gibi Sözleşmenin 6/1. maddesini ihlal ettiğine karar verilmiştir³⁸⁸.

Vicdani redde başvuru mekanizmasına ilişkin 15 Eylül 2016 tarihli Papavasylakis v. Yunanistan kararına konu olan olayda ise başvurucu Yehova Şahidi olup zorunlu

³⁸⁵ Tarhan v Türkiye, Başvuru No: 9078/ 06, 17 Temmuz 2012; Özgür Heval Çınar s. 188.

³⁸⁶ Buldu ve diğerleri v Türkiye, Başvuru No: 14017/ 08, 3 Haziran 2014.

³⁸⁷ Buldu ve diğerleri v Türkiye, Başvuru No: 14017/ 08, 3 Haziran 2014.

³⁸⁸ Buldu ve diğerleri v Türkiye, Başvuru No: 14017/ 08, 3 Haziran 2014.

askerlik hizmeti yerine alternatif sivil hizmet yapmak amacıyla vicdani ret başvurusunda bulunmuş, bu başvuru ve dolayısıyla başvurusunun askerlik hizmeti yerine alternatif hizmette bulunma talebi reddedilmiştir. Talebin reddi kararının askerlerden oluşan özel bir kurul tarafından, kurulda bulunması gereken iki sivil üyenin yokluğunda verilmiştir. Söz konusu kurulun kararı Savunma Bakanlığına tavsiye niteliğinde olup esas kararı verecek olan Savunma Bakanlığı da vicdani ret talebini reddetmiştir. Bu karar sonucunda başvurucuya itaatsizlikten para cezası verilmiş ve banka hesabına el konulmuştur. Başvurucu tüm bu fiillerle Sözleşmenin 6. ve 9. maddelerinin ihlal edildiğini öne sürmüştür³⁸⁹.

Mahkeme, Yunan makamlarının özellikle özel kurul tarafından yapılan değerlendirme açısından yargılama usulünün yeterliliğini ve yargılamanın eşit temsili garantileyen şartlarda yapılmasını sağlamak görevlerinde başarısız olduğunu tespit etmiş, Sözleşmenin 9. maddesinin ihlal edildiğine karar vermiştir³⁹⁰.

Vicdani reddin din dışı sebeplere dayanması konusu AİHM tarafından 7 Haziran 2016 tarihli Enver Aydemir v Türkiye kararında tekrar incelenmiştir. Söz konusu karara konu olan olayda başvurucu laik Türkiye için askerlik hizmeti yapamayacağını ancak Kur'an kurallarına uygun bir sistemde askerlik yapabileceğini belirtmiş ve askerlik hizmetini reddetmiştir. Çok sayıda kovuşturma geçiren ve ceza alan başvurucu Sözleşmenin 3 ve 9. Maddelerinin ihlal edildiğini öne sürmüştür³⁹¹.

Mahkeme, kararında başvurusunun vicdani reddinin politik gerekçelere dayandığını askerlik hizmeti ile ciddi ve aşılabilir şekilde çatışan dini bir inançtan kaynaklanmadığını belirtmiştir. Ayrıca başvurusunun reddinin esasen zorunlu askerlik hizmetine yönelik olmadığını da altını çizmiştir. Mahkeme, başvurusunun ret talebinin 9. madde kapsamında korunan hakların dışında kaldığını belirterek 9. maddeye yönelik bir ihlal oluşmadığına karar vermiştir³⁹².

Bununla birlikte bu kararda AİHM vicdani reddi kavramsal olarak ele almış ve BM İnsan Hakları Komitesinin bu konuya dair görüşlerine yer vermiştir. Bu bağlamda kararda vicdani reddin bir tanımının bulunmadığı ancak BM İnsan Hakları Komitesi tarafından düşünce, vicdan ve din özgürlüğünden kaynaklanan ve bu

³⁸⁹ Papavasiliakis v. Yunanistan, Başvuru No: 66899/ 14, Karar No: ECHR 288 (2016), 15.09.2016.

³⁹⁰ Papavasiliakis v. Yunanistan, Başvuru No: 66899/ 14, Karar No: ECHR 288 (2016), 15.09.2016.

³⁹¹ Enver Aydemir v Türkiye, Başvuru No: 26012/ 11, Karar No: ECHR 192 (2016), 7 Haziran 2016.

³⁹² Enver Aydemir v Türkiye, Başvuru No: 26012/ 11, Karar No: ECHR 192 (2016), 7 Haziran 2016.

hakkın öldürücü güç kullanma zorunluluğu ile çatıştığı zaman ortaya çıkan bir kavram olarak kabul edildiği belirtilmiştir. Mahkeme, ayrıca vicdani reddin sınırlandırılmasının meşru olduğunu belirtmiştir. Böylelikle Mahkemece vicdani reddin dini inançların yanı sıra din dışı kanaatlerden de kaynaklanabileceği kabul edilmekle birlikte, sınırlandırılabilir bir hak olduğu ve her inanç ya da kanaatin Sözleşmenin 9. Maddesinin sağladığı korumadan yararlanamayacağı belirtilmiştir³⁹³.

Sonuç olarak, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin vicdani ret konusuna yaklaşımının Bayatyan v Ermenistan kararıyla birlikte köklü bir şekilde değişikliğe uğradığı söylenebilir. Bu karardan günümüze kadar uzanan dönemde vicdani ret konusu ve vicdani redde ilişkin kavramlar her ne kadar detaylı bir şekilde ele alınmasa da bu konuya ilişkin başvurular doğrudan AİHS madde 9 kapsamında değerlendirilmiştir. Sözleşmenin yaşayan bir belge olduğunu ve günün şartlarına göre en özgürlükçü şekilde yorumlanması gerektiğini vurgulayan AİHM, askerlik hizmetlerinin vicdani reddini Sözleşmede açıkça yer almasa bile Sözleşme kapsamında bir hak olarak kabul etmektedir³⁹⁴.

b. Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi ve Bakanlar Komitesi Kararında Vicdani Ret

Avrupa Konseyinin siyasal organlarından olan Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi, Konseyin parlamentosudur ve üye devletlerin meclisinden nüfusları ile oranlı sayıda seçilmiş olan milletvekillerinden oluşur. Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi, Avrupa Konseyinin iki karar alma organından birisi olup kararları bağlayıcı değildir. Yetkileri arasında üye ülkelerdeki insan hakları ihlallerini soruşturmak, üye ülkelerde Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin etkin şekilde uygulanmasını sağlamak amacıyla denetim yapmak ve Bakanlar Kuruluna tavsiye kararları sunmak vardır³⁹⁵.

Avrupa Konseyinin bir diğer siyasal organı olan Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi ise Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi ile birlikte Avrupa Konseyinin

³⁹³ Enver Aydemir v Türkiye, Başvuru No: 26012/ 11, Karar No: ECHR 192 (2016), 7 Haziran 2016.

³⁹⁴ Özgür Heval Çınar, s. 191-193.

³⁹⁵ Özgür Heval Çınar, s. 152, Avrupa Konseyi Şartı madde 22 vd.

temel değerlerinin savunucusudur. Her üye ülkeden bir temsilcinin bulunduğu Bakanlar Komitesinde her temsilcinin bir oy hakkı vardır. En önemli görevlerinden birisi AİHM kararlarına üye devletlerce uyulmasını sağlamaktır. Bu doğrultuda bir taraftan AİHM tarafından verilen cezaların üye devletlerce ödenmesini denetlerken diğer bir taraftan tespit edilen ihlallerin ortadan kaldırılması için gerekli düzenlemelerin yapılıp yapılmadığını denetler. Bakanlar Komitesi, Avrupa Konseyinin amaçlarının gerçekleştirilmesine yönelik olarak alınabilecek önlemleri inceler, üye ülkelere tavsiyelerde bulunabilir³⁹⁶.

Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi, askerlik hizmetlerinde vicdani ret konusunu yaklaşık elli yıldır incelemektedir. Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi tarafından 1967 yılında kabul edilen 337 sayılı karar ve 478 sayılı tavsiye kararı Avrupa düzeyinde bir vicdani ret hakkı tanınması yolunda ilk resmi adımlar olarak kabul edilmektedir³⁹⁷.

Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisinin 337 sayılı kararında askerlik hizmetinin vicdani reddine ilişkin şu ifadeler yer verilmiştir³⁹⁸:

“Zorunlu askerlik hizmeti ile yükümlü olan ancak dini, etik, ahlaki, felsefi ya da benzer gerekçelerden kaynaklı vicdani sebeplerle veya derin inançları sebebiyle silahlı hizmette bulunmayı reddeden kişiler, böyle bir hizmette bulunmaktan muaf tutulma hakkına sahip olacaklardır.”

“Bu hakkın, demokratik hukuk devletlerinde bireyin temel haklarından sayılan ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi madde 9 ile garanti altına alınan özgürlüklerden türetilebileceği kabul edilecektir.”

Bu belgede askerlik hizmetlerinin vicdani reddine ilişkin uygulamaların nasıl olması gerektiği hususunda da bir takım görüşlere yer verilmiştir. Buna göre:

“Zorunlu askerlik hizmeti ile yükümlü olan kişiler, askere çağırıldıklarında veya çağırılmadan önce kullanabilecekleri bu hak konusunda bilgilendirilmelidirler.”

“Kişilere vicdani ret hakkı tanınmasına ilişkin bir idari organ tarafından ön karar alınmasının gerekli olduğu sistemlerde söz konusu karar organı, askeri otoriteden

³⁹⁶ Avrupa Konseyi Şartı madde 13 ve devamı, <https://www.ombudsman.gov.tr/contents/files/771a1-Avrupa-Konseyi-Statusu.pdf>, (22.03.2019)

³⁹⁷ Matthew Lippman, s.46.

³⁹⁸ Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi, “Right to Conscientious Objection”, Karar No: 337 (1967), 26 Ocak 1967, <http://assembly.coe.int>, (12/03/2019).

tamamen bağımsız olmalı ayrıca maksimum tarafsızlık ve bağımsızlığa sahip olmalıdır.”

“Kişilere vicdani ret hakkı tanınmasına ilişkin bir idari organ tarafından ön karar alınmasının gerekli olduğu sistemlerde karar organının kararı en azından bir başka idari organın daha kontrolüne bağlı olmalıdır.”

Bu belgede alternatif hizmete ilişkin bir takım hususlar da ele alınmıştır. Kararda alternatif hizmete ilişkin şu ifadeler yer verilmiştir:

“ Alternatif hizmetin süresi en az askerlik hizmeti süresi kadar olmalıdır.”

“Askerlik hizmeti yapan kişilerle vicdani retçiler arasında sosyal ve finansal eşitlik sağlanmalıdır.”

“Hükümetler vicdani retçilerin alternatif hizmet olarak sosyal hizmetlerde veya ulusal önemi olan başka işlerde çalıştırıldığından emin olacaktır.”

Bu kararlar dini veya din dışı sebeplere dayanan vicdani reddin AİHS m.9 kapsamında bir insan hakkı olarak tanındığı açıktır. Bu belge ile askerlik hizmetlerinin vicdani reddi uluslararası hukukta ilk kez bir insan hakkı olarak tanımlanmıştır³⁹⁹.

Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi 337 sayılı kararla birlikte bu kararda ortaya atılan prensiplerin hayata geçirilmesi amacıyla Bakanlar Komitesine yönelik olarak 478 sayılı tavsiye kararını çıkartmıştır⁴⁰⁰. Bakanlar Komitesi tavsiye kararında belirtilen idealleri desteklediğini belirtmekle birlikte bu tavsiyelere uymamıştır. Bazı üye ülkelerin bu konuyu iç hukuklarında halihazırda düzenlemiş olduğunu bazı üye ülkelerinse vicdani redde açıkça karşı olduklarını belirtmiş olduğunu bu sebeple Avrupa Konseyinin vicdani ret hakkını koruyan bir uluslararası sözleşmeyi kabul etmeleri yönünde üye devletlere teşvikte bulunmasının kuşkuluyla karşılanacağı gerekçesiyle bu yönde bir karar aldığını belirtmiştir⁴⁰¹.

Avrupa konseyi Parlamenterler Meclisi 1977 yılında bu konudaki görüşünü yineleyerek 816 sayılı tavsiye kararını ortaya koymuştur. Bu kararında 337 sayılı karara atıfta bulunularak o kararda kabul ettiği ilkeleri yinelemiştir. Bakanlar Komitesine, henüz bu ilkeleri kabul etmeyen üye devletleri vicdani ret konusunda

³⁹⁹ Kasım Karagöz, s.873.

⁴⁰⁰ Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi, “Right to Conscientious Objection”, Tavsiye Karar No: 478 (1967), 26 Ocak 1967, <http://assembly.coe.int>, (13.03.2019).

⁴⁰¹ Özgür Heval Çınar, s. 148, Matthew Lippman s.47.

söz konusu ilkeleri benimsemeye çağırması ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesine vicdani ret hakkının da eklenmesi tavsiyelerinde bulunmuştur⁴⁰². Bakanlar Komitesi ise aynı gerekçeleri öne sürerek bu karara uymayı reddetmiştir. Bakanlar Komitesinin askerlik hizmetlerinin vicdani reddinin bir hak olarak kabul edilmesine ilişkin çalışmalarının başlangıcı 1897 yılını bulmuştur⁴⁰³.

1987 yılında Bakanlar Komitesi tarafından askerlik hizmetlerinin vicdani reddine ilişkin R(87) 8 sayılı tavsiye kararı çıkartılmıştır. Bu kararda Bakanlar Komitesi tarafından üye devletlerce hala benimsenmemişse vicdani ret konusunda maddeler halinde sıralanan prensipleri yasalarında ve uygulamalarında benimsemeleri tavsiye edilmektedir. Buna göre bu kararda özetle şu ifadeler yer almaktadır⁴⁰⁴:

“Zorunlu askerlik hizmeti ile yükümlü olup çok güçlü vicdani sebeplerle silah kullanmayı reddeden kişilere bu hizmeti yerine getirmekten muafiyet hakkı tanınacaktır, bu kişiler alternatif bir hizmette bulunma zorunluluğuna tabii tutulabilirler.”

“Zorunlu askerlik hizmeti ile yükümlü olan herkes sahip oldukları bu hakka dair bilgilendirilecektir. Bu amaca yönelik olarak devletler bilgilendirmeyi doğrudan kendileri yapacak ya da özel kuruluşların bilgilendirme yapmasına izin verecektir.”

“Ülkeler vicdani retçi statüsüne yapılan başvuruları değerlendirmek için bir prosedür ortaya koyabilirler. Bu prosedür adil bir mekanizma için gerekli olan tüm garantilere sahip olacaktır. Başvurucunun bu değerlendirme sonucunda verilen kararları temyiz edebilmesi mümkün olacaktır. Söz konusu temyiz merci askeri makamların dışında ve bağımsız bir oluşum olacaktır. Ayrıca yasa vicdani ret sebeplerinin askerlik hizmeti sırasında ortaya çıkması durumunda da vicdani retçi statüsüne başvurulabilmesine imkan tanıyacaktır.”

“Alternatif hizmet sivil karakterli olup, kamusal yarar taşıyacaktır. Alternatif sivil hizmet dışında vicdani itirazları yalnızca silah taşımaya olan vicdani retçiler için devletlerin orduda silahsız hizmet şeklinde bir alternatif hizmet öngörmesi de

⁴⁰² Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi, “Right of Conscientious Objection to Military Service”, Tavsiye Karar No: 816 (1977), 7 Ekim 1977, <http://assembly.coe.int>, (13.03.2019)

⁴⁰³ Özgür Heval Çınar, s 149.

⁴⁰⁴ Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi, “Regarding Conscientious Objection to Compulsory Military Service” Tavsiye Karar No: R (87) 8, 9 Nisan 1987, https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=09000016804e6689, (14.03.2019)

mümkündür. Alternatif hizmet cezalandırıcı nitelikte olmayacak, süresi askerlik hizmeti süresi düşünüldüğünde makul limitlerde olacaktır. Alternatif hizmet yerine getiren vicdani retçiler askerlik hizmeti yapan kişilere göre sosyal veya finansal haklar açısından dezavantajlı konumda olmayacaklardır.”

Bu kararın birinci paragrafı ile zorunlu askerlik hizmeti ile yükümlü olup vicdani sebeplerle silah kullanmayı reddeden kişilere bu hizmetten muaf tutulmak bir hal olarak tanınmıştır. Bu durumda devletlere ise alternatif hizmet yükümlüğü öngörebilmek bir seçenek olarak sunulmuştur. Dolayısıyla devletler bahsi geçen kişileri askerlik hizmetinden muaf tutabileceği gibi, bu muafiyete karşılık bir alternatif hizmet zorunluluğu da öngörebileceklerdir.

Bu kararda vicdani ret konusunda genel ilkeler düzenlenmekle birlikte bu hakkın etkin şekilde kullanılabilmesi için yapılması gereken düzenlemeler de belirtilmiştir⁴⁰⁵. R (87) 8 sayılı karar Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi kararlarının aksine bu kararda AİHS madde 9’a atıfta bulunulmamıştır ve vicdani ret sebeplerine değinilmemiştir⁴⁰⁶.

Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi 2001 yılında vicdani ret konusunu 8809 sayılı raporunda bir kez daha ele almıştır⁴⁰⁷. Bu raporda vicdani reddin bir hak olarak gün geçtikçe daha çok Avrupa devleti tarafından tanındığı ancak mevcut durumda ülkeler arasında çok ciddi uygulama farklılıklarının olduğu belirtilmiştir. 337 sayılı ve 816 sayılı Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi kararlarına ve R(87) 8 sayılı Bakanlar Komitesi kararına atıfta bulunularak bu kararlarda belirtilen ilkeler yinelenmiş, vicdani ret konusunun Avrupa Konseyinin yaklaşık 30 yıldır gündeminde olduğu dile getirilmiştir.

Bu raporda ayrıca vicdani ret hakkının AİHS madde 9 kapsamında bir hak olduğu kabul edilmiştir. Vicdani reddin bir hak olarak kabul görmediği yalnızca beş Avrupa Konseyi ülkesi olduğu, diğer ülkelerde ise vicdani retçilerinin durumlarının ülkeden ülkeye büyük farklılıklar gösterdiği ve koşullarının yeterince iyi olmadığı ifade edilmiştir.

⁴⁰⁵ Kasım Karagöz, s.876.

⁴⁰⁶ Özgür Heval Çınar, s.153.

⁴⁰⁷ Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi, “Exercise of the Right of Conscientious Objection to Military Service in Council of Europe Member State” Rapor No: 8809, 4 Mayıs 2001, <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/X2H-Xref-ViewHTML.asp?FileID=9017&lang=EN>, (14.03.2019).

Tüm bu sebeplerle Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi, Bakanlar Komitesinden üye devletleri şu doğrultuda düzenlemeler yapmaya davet etmesini istemiştir: Askerlik hizmetinden önce, sonra veya askerlik hizmeti esnasında vicdani retçi statüsüne kabul edilme hakkının tanınması, silahlı kuvvetlerin daimi personeline de vicdani retçi statüsüne başvurabilme hakkı tanınması, vicdani retçi statüsüne ilişkin bilgiye erişim hakkının güvence altına alınması ve alternatif hizmetin caydırıcı veya cezalandırıcı nitelikli olmaması. Ayrıca Bakanlar Komitesine AİHS madde 9 ve 4/3(b) maddelerinin vicdani reddi açıkça güvence altına alacak biçimde değiştirilmesi bu raporla tavsiye edilmiştir. Ancak Bakanlar Komitesi önceliğinin R (87) 8 sayılı kararı gerçekleştirmek olduğunu belirterek bu tavsiyelere uymamıştır⁴⁰⁸. Bakanlar Komitesi ise 2010 yılında silahlı kuvvetler mensuplarının haklarına ilişkin CM/ Rec (2010) 4 sayılı tavsiye kararını almıştır. Bu kararda R(87) 8 sayılı tavsiye kararından farklı olarak vicdani reddin bir hak olarak doğrudan AİHS madde 9’da düzenlenmiş düşünce, vicdan ve din özgürlüğü hakkının bir parçası olduğu belirtilmiştir. Bu kararda vicdani redde ilişkin şu ifadeler yer verilmiştir⁴⁰⁹:

“Zorunlu askerlik hizmetinin amaçları kapsamında askere alınan kişilere vicdani retçi statüsü kazanabilme hakkı tanınmalı ve sivil içerikli alternatif bir hizmet bu kişilere önerilmelidir.”

“Silahlı kuvvetlerde profesyonel olarak görev yapan kişiler vicdani sebepler nedeniyle silahlı kuvvetlerden ayrılabilir. Silahlı kuvvetler mensuplarının vicdani sebepler nedeniyle silahlı kuvvetlerden ayrılma talepleri makul bir süre içerisinde değerlendirilmelidir. Talepleri inceleme sürecinde olan silahlı kuvvetler mensupları mümkünse silahsız görevlere getirilmelidir. Vicdani sebeplerle silahlı kuvvetlerden ayrılma yönündeki talep reddedilirse bu ret kararı bağımsız ve tarafsız bir kurum tarafından değerlendirilebilir.”

“Vicdani sebeplerle silahlı kuvvetlerden yasal yollarla ayrılmış olan veya bu yönde talepte bulunmuş olan silahlı kuvvetler mensupları ayrımcılığa veya cezai kovuşturmayaya maruz bırakılmamalıdır.”

⁴⁰⁸ Özgür Heval Çınar, s.149.

⁴⁰⁹ Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi, “Bakanlar Komitesi'nin Üye Devletlere Silahlı Kuvvetler Mensuplarının Sahip Oldukları İnsan Hakları Konusunda Verdiği Tavsiye Kararı Tavsiye Karar No: CM/Rec (2010) 4, 24 Şubat 2010, https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=09000016804ce03f, (18.03.2019).

Bakanlar Komitesinin bu kararı ile diğer kararlardan farklı olarak profesyonel askerlere de vicdani ret hakkı tanınmıştır.

Sonuç olarak, Avrupa Konseyinin siyasal mekanizmalarından olan Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi ve Bakanlar Komitesi, Avrupa Konseyinin yargısal organlarına göre oldukça erken bir tarihte vicdani ret kavramını tartışmaya başlayarak vicdani ret hakkının kapsamının ve anlamının anlaşılmasında etkin rol oynamıştır⁴¹⁰. Her ne kadar bu organların kararları bağlayıcı nitelikte olmasa da yetkili organlarca yapılan yorumlar olarak üye ülkeler ve AİHM tarafından dikkate alınması gereken belgelerdir⁴¹¹. Günümüzde hem Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi hem de Bakanlar Kurulu tarafından vicdani reddin bir insan hakkı olduğu ve üye devletlerce tanınması gerektiği savunulmaktadır.

2. Avrupa Birliği ve Vicdani Ret

Birleşmiş Avrupa idealinin izdüşümü olan, Avrupa'da kalıcı barışın sağlanmasını amaçlayan ve ekonomi temelli bir işbirliği örgütü olarak ortaya çıkıp zamanla siyasal birliğe evrilen Avrupa Birliği (AB), kuruluşundan günümüze uzanan süreçte demokrasi prensiplerinin ve insan haklarının korunmasını her geçen gün daha etkin şekilde desteklemiş, bunların gerekliliğini her fırsatta dile getirmiştir⁴¹².

AB'nin kurucu antlaşmalarında birtakım istisnalar dışında insan hakları konusuna yer verilmemiştir. Bu durum insan hakları konusunun ekonomik bir yapılanmayı amaçlayan örgütün o dönemdeki öncelikleri arasında yer almamasıyla açıklanabilir. Bununla birlikte Avrupa Toplulukları kurulduktan sonra topluluk hukukuna dayanan işlemler sonucunda ortaya çıkan insan hakları ihlallerinin nasıl önleneceği sorunu gündeme gelmiştir. Bu dönemde temel haklar konusu sözleşmelerde yer almamakla birlikte topluluğun yargı organı olan Avrupa Toplulukları Adalet Divanı (ATAD) tarafından üye ülkelerin hukuklarına ve AİHS'ye dayanan içtihadi bir temel hak koruması sistemi geliştirmiştir⁴¹³.

⁴¹⁰ Özgür Heval Çınar, s.154.

⁴¹¹ Sabahattin Nal, s.261.

⁴¹² AB tarihçesi için bkz. https://www.ab.gov.tr/_105.html

⁴¹³ Yüksel Metin ve Ümmühan Kaygısız, "Avrupa Birliğinde Temel Hakların Korunması ve Lizbon Antlaşmasının Getirdiği Yenilikler", S.D.Ü. Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt: 1, Sayı:1, Isparta, 2011, s. 128- 131.

AB bünyesinde insan haklarının korunması konusu kabul edilen sözleşmelerle gelişim göstermeye devam etmiştir. İlk kez Avrupa Tek Senedinin başlangıç bölümüyle insan hakları konusu ele alınmıştır⁴¹⁴. 1993 yılında yürürlüğe giren ve Avrupa Birliğini kuran Maastricht Antlaşmasıyla ise ATAD'nin bu konuya ilişkin temel içtihatları yazılı hukuka aktarılmıştır⁴¹⁵. 1997 tarihli Amsterdam Antlaşmasıyla insan hakları konusundaki gelişim devam etmiş, insan haklarına ilişkin prensipler Avrupa Birliği Antlaşmasının 6. maddesinin 1. fıkrasına yerleştirilmiştir⁴¹⁶.

AB'de insan haklarının korunması konusunda en önemli dönüm noktasını AB Temel Haklar Şartının kabul edilmesi oluşturmaktadır. Bu Şart 2000 yılında Nice zirvesinde kabul edilmiş olup 7 bölüm ve toplam 54 maddeden oluşmaktadır. AB Temel Haklar Şartının oluşturulmasında temel esin kaynağını üye devletlerin ortak anayasal gelenekleri, AİHS ve AİHM içtihatları, ATAD tarafından oluşturulmuş içtihatlar ve Avrupa Sosyal Şartı oluşturmaktadır⁴¹⁷. AB Temel Haklar Şartı ile insan haklarının AB'nin kurucu prensibi ve meşruiyet kaynağı olduğu kabul edilmiş, temel haklar yazılı bir listeye görünür kılınmıştır⁴¹⁸.

AB Temel Haklar Şartının, 1 Aralık 2009 tarihinde yürürlüğe giren Lizbon Antlaşmasına kadar olan dönemde bağlayıcı niteliği bulunmamaktaydı. Lizbon Antlaşması, AB'de temel hakların korunması açısından yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. AB Temel Haklar Şartı bu sözleşmeyle bağlayıcı hale getirilerek temel haklar konusu AB'de birincil hukukun bir parçası haline getirilmiştir⁴¹⁹.

Günümüzde AB hukukunun asli ve bağlayıcı kaynaklarından olan AB Temel Haklar Şartı, vicdani ret hakkı açısından da uluslararası insan hakları hukukunda önemli bir konuma sahiptir. Bu Şartın düşünce, vicdan ve din özgürlüğü başlıklı 10. maddesi

⁴¹⁴ "(...) Üye devletlerin Anayasa ve yasalarında AİHS'de ve Avrupa Toplumsal Şartında tanınan temel haklara, özellikle özgürlük, eşitlik ve toplumsal adalete dayanarak (...), Avrupa Tek Senedi, <https://www.bumko.gov.tr/Eklenti/2835.atstrpdf.pdf?0>, (05.04.2019).

⁴¹⁵ Antlaşmanın giriş kısmında taraf devletler "özgürlüğe, demokrasiye ve insan haklarına bağlılıklarını" dile getirmişler, Sözleşmenin F maddesinin 2. Fıkrasında ise "Birlik 4 Kasım 1950 tarihinde Roma'da imzalanan Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesini topluluk hukukunun genel ilkeleri şeklinde (...) kabul eder." İfadesiyle insan haklarının AB hukukundaki yeri belirtilmiştir. Maastricht Antlaşması, <https://www.ikv.org.tr/images/files/A5-tr.pdf>, (07.04.2019)

⁴¹⁶ Amsterdam Antlaşması, <https://www.ikv.org.tr/images/files/A6-tr.pdf>, (07.04.2019).

⁴¹⁷ Füsün Türkmen, "Türkiye, Avrupa Birliği ve İnsan Hakları", **Avrupa Birliği Hukuku**, (çev. İdil Işık Gül ve Lami Bertan Tokuzlu), Avrupa Birliği Hukuku Semineri İsveç Başkonsolosluğu, İstanbul, 10-12 Ekim 2002, Şefik Matbaası, İstanbul, 2003, s.86..

⁴¹⁸ Yüksel Metin ve Ümmühan Kaygısız, s. 132-134.

⁴¹⁹ Yüksel Metin ve Ümmühan Kaygısız, s. 135.

vicdani ret hakkına doğrudan yer vermektedir. Söz konusu madde metni şu şekildedir⁴²⁰:

“ Herkes düşünce, vicdan ve din özgürlüğü hakkına sahiptir. Bu hak din veya inancını değiştirme özgürlüğünü ve din veya inancının tek başına veya topluluk halinde, aleni veya özel olarak ibadet etme, öğretme, uygulama ve gereklerine uyma şeklinde açığa vurma özgürlüğünü kapsar.

İnancı gereği askerliği reddetme hakkı da bu hakkın uygulanışı düzenleyen ulusal yasaların hükümlerine uygun olarak kabul edilir.”

Bu maddenin ilk fıkrası esasen AİHS'nin 9. maddesinin 1. fıkrasını yansıtmaktadır. Her ne kadar bu maddede düşünce, vicdan ve din özgürlüğünün sınırlandırılması konusuna ilişkin AİHS madde 9/2'yi karşılayan bir ifade bulunmasa da bu konu AB Temel Haklar Şartının hak ve ilkelerin kapsamı ve yorumu başlıklı 52. maddesinin ilk fıkrasında düzenlenmiştir. Buna göre⁴²¹:

“ Bu Şartla tanınan hak ve özgürlüklerin kullanılmasının kısıtlanması ancak yasalarla yapılabilir. Bu kısıtlamalarda söz konusu hak ve özgürlüklerin özleri korunur. Orantılılık ilkesine bağlı olarak söz konusu kısıtlamalar ancak gereken durumlarda ve Birliğin kabul edebileceği kamu yararı amaçlarını gerçekten karşılıyor veya diğerlerinin hak ve özgürlüklerinin korunması için gerek duyuluyorsa yapılır.”

Ayrıca söz konusu maddenin 3. fıkrasında şu ifade yer almaktadır⁴²²:

“Bu Şartın AİHS ile garanti altına alınmış haklara tekabül eden hakları içermesi durumunda söz konusu hakların anlam ve kapsamı ilgili Sözleşmede belirtilenlerle aynıdır. Bu hüküm Birlik hukukunun daha ileri giden bir koruma sağlamasına engel oluşturmaz.”

Dolayısıyla, AB Temel Haklar Şartının 10. maddesinde düzenlenen düşünce, vicdan ve din özgürlüğünün, AİHS madde 9'da düzenlenen hak ile örtüştüğü düşünüldüğünde bu hakka ilişkin yapılabilecek olan sınırlamaların AİHS m.9/2'de düzenlenen prensiplere uygun olması gerektiği sonucu ortaya çıkmaktadır. Bu sebeple AB Temel Haklar Şartının 10. Maddesinde düzenlenen din veya inancını açıklama özgürlüğü, AİHS madde 9/2 gereğince, yalnızca yasayla öngörülen ve

⁴²⁰ Hacı Can, **Avrupa Birliği Mevzuatı**, Sürat Üniversite Yayınları, İstanbul, 2014, s. 329.

⁴²¹ Hacı Can, **Avrupa Birliği Mevzuatı**, Sürat Üniversite Yayınları, İstanbul, 2014, s.341.

⁴²² Hacı Can, **Avrupa Birliği Mevzuatı**, Sürat Üniversite Yayınları, İstanbul, 2014, s.341.

demokratik bir toplumda kamu güvenliğinin, kamu düzeninin, genel sağlık veya ahlakın ya da başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması için gerekli sınırlamalara tabi tutulabilir⁴²³.

AB Temel Haklar Şartının 10. maddesinin 2. fıkrası ise vicdani ret hakkını açıkça tanımaktadır. Bu Şart vicdani ret hakkını açıkça tanıyan ilk insan hakları sözleşmesi olma özelliğini taşımaktadır. Şartın hazırlanış aşamasında vicdani ret hakkının bu denli açık şekilde tanınabilmesinin temelinde uluslararası insan hakları hukukunda yaşanan gelişmeler, üye devletlerin anayasal gelenekleri ve tüm üye devletlerce bu konuda bir fikir birliğine varılmış olması hususları yatmaktadır⁴²⁴.

Günümüzde AB üyesi 28 ülkenin hepsi ya profesyonel ordu sistemine geçerek ya da zorunlu askerlik sistemi ile birlikte alternatif hizmet seçeneği sunarak vicdani ret hakkını tanımışlardır. Ayrıca AB Temel Haklar Şartının söz konusu maddesi ile vicdani ret hakkının tanınmasının AB'ye üyelik için bir şart olduğu yönündeki söylemler birlikte incelendiğinde AB'ye aday ülkeler açısından da vicdani reddin bir hak olarak tanınması zorunluluğundan bahsedilmektedir.

Bununla birlikte AB Temel Haklar Şartının 10. maddesinin 2. fıkrasında yer alan “ulusal yasaların hükümlerine uygun olarak” ifadesi vicdani ret hakkının kapsamına ve devletlerin bu konudaki takdir yetkisine ilişkin tartışmalara sebep olmuştur. Üye ülkelerin AB Temel Haklar Şartına aykırı şekilde temel hak ve özgürlükleri sınırlandıramayacağı açık olduğundan bu tartışmanın pratikte bir önemi bulunmamaktadır. Bu hakkın sınırlandırılmasına ilişkin hususlar yukarıda da belirtildiği gibi Şartın 52. maddesinde düzenlenmiştir ve bu düzenlemelere aykırı olarak vicdani ret hakkının sınırlandırılması veya bu hakkın tanınmaması üye ülkelerce AB hukukunun birincil kaynaklarından olan AB Temel Haklar Şartına aykırı hareket edilmesi anlamına gelmektedir⁴²⁵.

AB bünyesinde vicdani ret konusu AB Temel Haklar Şartında yer alan düzenlenemeden önceki dönemde Avrupa Parlamentosu tarafından da pek çok raporda ele alınmıştır. Birliğin yasama organlarından olan ve Birlik vatandaşlarının temsilcilerinden oluşan Avrupa Parlamentosunun söz konusu raporları görüş işlevinde olup bağlayıcı nitelik taşımamaktadır.

⁴²³ Özgür Heval Çınar, s. 195.

⁴²⁴ Özgür Heval Çınar, s. 196.

⁴²⁵ Özgür Heval Çınar, s. 197.

Avrupa Parlamentosu tarafından vicdani ret konusu ilk kez 25 Ağustos 1982 tarihinde Macciocchi tarafından hazırlanan rapor ile incelenmiştir. Bu raporda vicdani reddin AİHS'nin 9. maddesi ile Medeni ve Siyasal Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşmenin 18. Maddesinde düzenlenmiş olan düşünce, vicdan ve din özgürlüğünden türetilen hak olduğu belirtilmiştir. Askerlik hizmeti yapmak zorunda olan kişilerin vicdani sebeplerle veya samimi dini, etik, ahlaki, insani, felsefi veya benzer sebeplerden kaynaklanan gerekçelerle askerlik hizmetini reddetmeleri durumunda bu hizmetten muaf tutulmaları gerektiği, bunun bir insan hakkı olduğu ifade edilmiştir. Bir başka ifadeyle vicdani ret hakkının dini, felsefi, ahlaki, insani pek çok sebepten doğabileceği belirtilmiştir. Bu raporda ayrıca kişilerin vicdani retçi statüsü elde edebilmelerinde kendilerini vicdani redde iten sebepleri ortaya koymalarının yeterli olması gerektiği belirtilmiştir⁴²⁶.

Macciocchi tarafından hazırlanan rapor sonucunda ne Birlik ne de üye devletler bünyesinde bu konuya ilişkin bir girişim başlatıldığından Avrupa Parlamentosu vicdani ret ve alternatif sivil hizmet konusunda bir tavsiye kararı hazırlamıştır. 13 Ekim 1989 tarihli bu kararda önceki rapordan bile daha özgürlükçü ifadelere yer verilmiştir. Bu kararda “hiçbir mahkeme ya da komite kişilerin vicdanlarını inceleme konusu yapamaz.” ifadesiyle vicdanın üstünlüğüne vurgu yapılmış, kişilerin vicdani retçi statüsü elde edebilmeleri için kendilerini vicdani redde iten sebepleri ortaya koymalarının yeterli olması gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca bu kararda silahlı veya silahsız askerlik hizmeti yapan kişilerin bir zaman sınırlamasına bağlı olmaksızın ve ayrımcılığa maruz kalmadan vicdani retçi statüsüne başvurabilmesi gerektiği dile getirilmiştir. Üye ülkelerce vicdani retçilere farklı muameleler yapılmasının ve bazı ülkelerin vicdani retçilere verdiği cezaların Birlik içerisinde farklı yaşam standartları doğurduğunun altı çizilmiştir. Ayrıca vicdani retçilerin alternatif hizmeti başka bir AB ülkesinde yerine getirebilmesini sağlayacak düzenlemelerin yapılması konusunda çağrıda bulunulmuştur⁴²⁷.

3 Aralık 1993 tarihinde Molet ve Bindi tarafından hazırlanan raporda ise vicdani ret konusu ve özellikle bu konunun alternatif sivil hizmete ilişkin yönü Avrupa Parlamentosu tarafından tekrar ele alınmıştır. Önceki karar ve raporlarda dile

⁴²⁶ M. A. Macciocchi, Avrupa Parlamentosu Raporu, 25 Ağustos 1982, Doc. 1- 546/ 82.

⁴²⁷ Avrupa Parlamentosu, Vicdani Ret ve Alternatif Sivil Hizmete İlişkin Karar, 13 Ekim 1989, Doc. A3- 15/ 89.

getirilen hususlar yinelenmekle birlikte bu raporda askerlik hizmeti ile askeri otoritelerden tamamen bağımsız olması gereken alternatif sivil hizmetin uzunluğunun ayrımcılık yasağı gereğince eşit olması gerektiği hususu dile getirilmiştir. Ayrıca alternatif sivil hizmetin cezalandırıcı nitelikte olmaması gerektiği belirtilmiştir⁴²⁸.

Sonuç olarak, AB'nin vicdani ret konusuna yaklaşımı incelendiğinde açık ve net biçimde askerlik hizmetlerinin vicdani reddinin bir insan hakkı olarak kabul edildiği ve bu konuda üye ülkeler arasında da bir uzlaşımın olduğu gözlemlenebilmektedir. AB Temel Haklar Şartı ile vicdani reddin bir hak olarak tanınmasından önceki dönemde üye ülkelerin iç hukuklarında, ATAD içtihatlarında ve Avrupa Parlamentosu tavsiye kararları ile raporlarında vicdani ret hakkının korunmasına ilişkin çalışmalar yapılmış bulunmaktaydı. Lizbon Antlaşmasının AB Temel Haklar Şartına bağlayıcılık kazandırmasının ardından vicdani ret Birlik organları ve üye ülkelerce korunması gereken bir temel hak olarak AB hukukunun birincil kaynakları arasındaki yerini almıştır.

AB'de vicdani redde ilişkin bu net tutumun, esasen birliği oluşturan devletlerin bu konuya ilişkin sahip oldukları ortak gelenek ve fikir birliğinden kaynaklandığı söylenebilir. Tüm bu sebeplerle günümüzde AB'ye üye olmak isteyen ülkeler açısından da vicdani reddin bir hak olarak tanınması yönündeki gereklilik kaçınılmazdır.

B.Amerika İnsan Hakları Sistemi ve Vicdani Ret

İnsan haklarının bölgesel düzeyde korunması konusunda oluşturulmuş sistemlerden bir diğeri Amerika Kıtası ölçeğinde oluşturulmuş Amerikalılararası insan hakları sistemidir. İnsan haklarının Amerika kıtası ölçeğinde korunması yolunda atılmış ilk adım Amerikan Devletleri Örgütü'nün kurulmasıdır. Amerikan Devletleri Örgütü II. Dünya Savaşı sonrasında oluşturulan üç devletlerarası organizasyondan biridir. Savaş sonrası dönemde en önemli gündemi oluşturan güvenlik ve barışın korunması konuları bu örgütün kuruluşunu şekillendirmiştir. Amerikan Devletleri Örgütü üyesi bir devlete silahlı saldırı gerçekleştirilmesi

⁴²⁸ J.M. Bandres Molet ve R. Bindi, Avrupa Parlamentosu Raporu, 3 Aralık 1993, Doc. A3- 0411/ 93.

durumunda yardım ve destek olunması amacıyla 1948 yılında Amerikan Devletleri Örgütü Şartı yirmi bir devlet tarafından imzalanmış böylece Amerikan Devletleri Örgütü kurulmuştur⁴²⁹.

Zamanla hakim gündemin değişmesi ve dış saldırı ihtimallerinin azalmasıyla Örgüt bünyesinde öne çıkan amaç değişmiş, üye devletlerdeki yaşam standartlarını geliştirmek haline gelmiştir. Örgüt Şartında da bu konuda değişiklikler yapılmıştır⁴³⁰. Amerikan Devletleri Örgütünün amaçlarına barışın korunması, güvenliğin sağlanması, ekonomik gelişimin gerçekleştirilmesi, temsili demokrasilerin teşvik edilmesi gibi hususlar örnek gösterilebilecek olup bu amaçlar Şartın 2. maddesinde sayılmıştır⁴³¹.

İnsan haklarının Amerika kıtasında korunması konusunda ise 1945 yılında Meksika'da yapılan Chapultepec Konferansına katılan temsilciler, insan hak ve ödevlerine ilişkin bir bildiri hazırlanmasını talep etmişlerdir. Bu kapsamda yapılan çalışmalar sonucunda hazırlanan Amerikan İnsan Hakları ve Ödevleri Bildirisi, Amerikan Devletleri Örgütünün imzalanmasıyla birlikte kabul edilmiştir. Bu bildirin kabulü ile Amerika kıtası ölçeğinde insan haklarının korunması yolunda ilk somut adım atılmıştır⁴³².

İlerleyen dönemlerde ise Amerikan Devletleri Örgütü üyesi devletler arasında Bildirinin güncelleştirilmesi gerektiği yönünde bir eğilim belirmiş, bunun üzerine Amerikan İnsan Hakları sözleşmesi hazırlanmış ve 22 Kasım 1969 tarihinde kabul edilmiştir⁴³³. Bu Sözleşme ile güvence altına alınan haklara hukuki kişilik hakkı, yaşam hakkı, adil yargılanma hakkı, din ve vicdan özgürlüğü gibi haklar örnek gösterilebilir. Sözleşmeye 1988 yılında kabul edilen bir ek protokolle çalışma, sağlık, ve beslenme hakkı gibi ekonomik, sosyal ve kültürel haklar eklenmiş, 1990 yılında kabul edilen bir ek protokolle ise ölüm cezasının kaldırılması prensibi benimsenmiştir.

Amerikalılararası insan hakları sisteminde denetim mekanizması Amerikalılararası İnsan Hakları Mahkemesi ve Amerikalılararası İnsan Hakları

⁴²⁹ Volkan Aslan, "Amerikalılararası İnsan Hakları Sistemi", **İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 3, Sayı:2, 2012, s. 264.

⁴³⁰ Volkan Aslan, s. 265.

⁴³¹ Charter Of The Organization Of American States,

http://www.oas.org/en/sla/dil/docs/inter_american_treaties_A-41_charter_OAS.pdf, (13.04.2019)

⁴³² Volkan Aslan, s. 267.

⁴³³ Volkan Aslan, s.267.

Komisyonundan oluşmak üzere ikili bir yapıya sahiptir. Amerikalılararası İnsan Hakları Komisyonu, Sözleşmeye taraf olmalarından bağımsız olarak tüm Amerikan Devletleri Örgütü üye devletleri üzerinde ve ayrıca Sözleşmeye taraf olan devletler açısından Sözleşmeden kaynaklanan hakların korunması konusuna yönelik denetim yetkisine sahiptir. Amerikalılararası İnsan Hakları Mahkemesinin denetim yetkisi ise hem sözleşmeye taraf olan hem de ayrıca Mahkemenin bu konuda yetkisini tanımış devletler üzerinde söz konusu olmaktadır⁴³⁴.

Amerikalılararası insan hakları sistemi, kişilerin doğrudan Amerikalılararası İnsan Hakları Mahkemesine başvurma hakkına sahip olmaması yönüyle Avrupa insan hakları sisteminden ayrılmaktadır. Buna göre hem şekil hem de esas açısından başvuruların ilk inceleme yeri Amerikalılararası İnsan Hakları Komisyonudur. Amerikalılararası İnsan Hakları Mahkemesine doğrudan başvurabilecek olanlar ise yalnızca taraf devletler ve Amerikalılararası İnsan Hakları Komisyonudur. Amerikalılararası İnsan Hakları Mahkemesinin kararları, bu mahkemenin yargı yetkisini kabul eden devletler bakımından bağlayıcıdır⁴³⁵.

Dolayısıyla Amerikalılararası insan hakları sistemi üç seviyeli bir koruma sağlamaktadır. Bunlardan ilki Amerikan Devletleri Örgütüne üye devletlerin vatandaşları açısından Amerikan Devletleri Örgütü Şartı ile Amerikan İnsan Hak ve Ödevleri Bildirisi bağlamında Amerikalılararası İnsan Hakları Komisyonu eliyle sağlanan korumadır. İkincisi, Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesine taraf olan ancak Amerikalılararası İnsan Hakları Mahkemesinin yetkisini kabul etmeyen devletler açısından Amerikalılararası İnsan Hakları Komisyonu tarafından sağlanan korumadır. Üçüncüsü ise hem Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesine taraf olup hem de Amerikalılararası İnsan Hakları Mahkemesinin yetkisini kabul eden devletler açısından Amerikalılararası İnsan Hakları Komisyonu ve Amerikalılararası İnsan Hakları Mahkemesi tarafından sağlanan korumadır⁴³⁶.

İnsan haklarının Amerika kıtasında korunması çabasının ürünü olan Amerikalılararası insan hakları sistemi, bölgede insan hakları konusunda yaşanan ortak deneyimler üzerine inşa edilmiş ve bölgenin insan hakları gerçeğine en uygun

⁴³⁴ Volkan Aslan, s. 274.

⁴³⁵ Aslıhan Nesli, "Amerikalılararası İnsan Hakları Mahkemesinin Tarihi Gelişim Süreci, Genel Teşkilat Yapısı ve Yargılama Usul Esasları", **Terazi Hukuk Dergisi**, Cilt: 14, Sayı: 150, Şubat 2019, s. 350.

⁴³⁶ Volkan Aslan, s. 263.

çözümleri üretme çabası içerisinde olmuştur. Ancak bu sistem günümüzde etkin bir koruma mekanizmasına sahip olmadığı yönünde eleştirilmekte ve yeniden düzenlenmesi gerektiği dile getirilmektedir⁴³⁷.

Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesinin 12. maddesinde vicdan ve din özgürlüğü düzenlenmiştir. İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi, Medeni ve Siyasal Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinde “düşünce, vicdan ve din özgürlüğü” başlığı ile düzenlenen hak, Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesinde 12. maddede “vicdan ve din özgürlüğü”, 13. maddede “düşünce ve ifade özgürlüğü” olmak üzere iki ayrı maddede düzenlenmiştir. Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesinin vicdan ve din özgürlüğü başlıklı 12. maddesinin metni şu şekildedir⁴³⁸:

“ 1. Herkes, vicdan ve din özgürlüğüne sahiptir. Bu hak din veya inanca sahip olma, din veya inancını değiştirme ile şahsen veya toplu olarak, alenen ya da gizlice din ve inancını açıklama, yayma özgürlüklerini içerir.

2. Hiçkimse din veya inanca sahip olma ve din veya inancını değiştirme özgürlüğünü ihlal edecek kısıtlamalara tabi tutulamaz.

3. Dinini ve inancını açığa vurma özgürlüğü yalnızca kamu güvenliğinin, kamu düzeninin, kamu sağlığının veya ahlakın ya da diğer hak ve özgürlüklerin korunması için gerekli olan ve yasayla öngörülen kısıtlamalara tabi tutulabilir.

4. Ebeveynler veya vasiler, çocuklarına veya vasisi oldukları kısıtlılara kendi inançlarına uygun olarak dini veya ahlaki eğitim sağlama hakkına sahiptir.”

Bu madde ile vicdan özgürlüğünün korunduğu açık olmakla birlikte askerlik hizmetlerinin vicdani reddi konusuna ilişkin bir hüküm bulunmamaktadır. Maddenin kabul edildiği tarihten günümüze uzanan süreçte de bu madde özelinde vicdani ret konusuna dair ciddi tartışmalar yaşanmamış, maddeye yönelik tartışmalar neredeyse bütünüyle maddenin 4. fıkrasındaki düzenlemeye odaklanmıştır⁴³⁹.

Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesinde vicdani ret kavramının doğrudan yer aldığı tek hüküm kölelik yaşağını düzenleyen 6. maddenin 3. fıkrasında yer almaktadır. Bu maddenin 3. fıkrasının b bendinde şu ifadeye yer verilmiştir:

⁴³⁷ Alişan Çapan, “İnter-Amerikan İnsan Hakları Sistemi (Tarihsel Gelişim ve Güncel Sorunlara Yeni Yaklaşımlar)”, **Hukuk Kuramı**, Cilt: 1, Sayı:3, Mayıs- Haziran 2014, s. 42.

⁴³⁸ American Convention On Human Rights, <https://www.cidh.oas.org/basicos/english/basic3.american%20convention.htm>, (15.04.2019).

⁴³⁹ Takemura, s. 114.

“ (...) Bu maddede belirtilen amaçlar doğrultusunda aşağıdakiler zorla veya zorunlu çalıştırma teşkil etmemektedir:

(...)b. Askerlik hizmeti ve vicdani reddin tanındığı ülkelerde yasayla askerlik hizmetinin karşılığı olarak yerine getirilmesi öngörülen vatani hizmet.(...)”

Vicdani reddin Sözleşme ile korunmadığını savunanlar bu maddeyi iddialarına dayanak olarak göstermektedir. Ancak Birleşmiş Milletler ve Avrupa Konseyi bünyesindeki yorum ve içtihatlar göz önünde bulundurulduğunda yalnızca bu hükmün varlığı sebebiyle Sözleşme tarafından vicdani reddin bir hak olarak tanınmadığı sonucuna varılamayacağı söylenebilir. Amerikalılararası İnsan Hakları Komisyonu vicdani redde ilişkin değerlendirdiği ilk başvuruda bu iki maddeyi beraber ele alarak yorumlamıştır.

10 Mart 2005 tarihli Cristián Daniel Sahli Vera ve diğerleri v. Şili kararına konu olan başvuru ile Amerikalılararası İnsan Hakları Komisyonu vicdani ret konusuyla ilk kez yüzleşmiştir⁴⁴⁰. Başvurucular, Şili’de zorunlu askerlik hizmeti bulunduğu halde vicdani reddin bir hak olarak tanınmamasının Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesinin 1, 2, 11 ve 12. maddelerini ihlal ettiğini öne sürmüşlerdir. Başvurucular, askerlik hizmetlerinin vicdani reddinin sözleşmenin 12. maddesinde düzenlenen vicdan ve din özgürlüğüyle doğrudan bağlantılı olduğunu, bu maddenin devletlere vicdani kanaatlerin gereklerinin meşru şekilde yerine getirilmesini engellememe sorumluluğu yüklediğini ifade etmişlerdir⁴⁴¹.

Amerikalılararası İnsan Hakları Komisyonu, bu başvuruya ilişkin kararında İnter-Amerikan insan hakları sisteminde ilk kez vicdani ret konusunun değerlendirildiğini, Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesinde bir vicdani ret hakkının tanınmadığını ya da böyle bir haktan bahsedilmediğini belirtmiştir. Vicdani ret kavramının sözleşmenin yalnızca 6. maddenin 3. fıkrasında zorla ve zorunlu çalıştırma konusuna ilişkin olarak yer aldığını ifade etmiştir. Daha sonra Avrupa Konseyi ve Birleşmiş Milletlerin bu konuya dair tutumu irdelenmiş, Avrupa Konseyinin o tarihte vicdani ret konusunu devletlerin takdirinde bir konu olarak ele aldığı belirtilmiştir⁴⁴².

⁴⁴⁰ Takemura, s. 114.

⁴⁴¹ Cristián Daniel Sahli Vera ve diğerleri v Şili, Case: 12.219, Report No: 43/05, Inter-Am. C.H.R., OEA/Ser.L/V/II.124 Doc. 5 (2005).

⁴⁴² Cristián Daniel Sahli Vera ve diğerleri v Şili, Case: 12.219, Report No: 43/05, Inter-Am. C.H.R., OEA/Ser.L/V/II.124 Doc. 5 (2005).

Amerikalılararası İnsan Hakları Komisyonu, Sözleşmenin 12. maddesi ile 6. maddesinin 3. fıkrasını birlikte değerlendirmiş, askerlik hizmetlerinin vicdani reddinin ancak bu hakkı tanıyan devletlerin vatandaşları açısından bir hak olarak ileri sürülebileceği sonucuna varmıştır. Dolayısıyla Sözleşmeye taraf ülkelerin askerlik hizmetlerinin vicdani reddini bir hak olarak tanıma yönünde zorunluluklarının bulunmadığına, bu konunun devletlerin takdirine bırakılmış olduğuna karar verilmiştir⁴⁴³.

Özetle, Amerikalılararası insan hakları sisteminde vicdani retçilere ilişkin verilen ilk karar olan bu kararda Amerikalılararası İnsan Hakları Komisyonu, askerlik hizmetlerinin vicdani reddinin yalnızca ulusal yasalarında bu hakkı tanıyan ülkelerde öne sürülebilecek bir hak olduğunu ifade etmiştir. Bu karar 1997 yılında Amerikalılararası İnsan Hakları Komisyonunun üye devletleri vicdani ret hakkını tanımaya teşvik eden tutumu ile çelişmektedir⁴⁴⁴.

Vicdani ret konusuna ilişkin Amerikalılararası İnsan Hakları Komisyonunca verilen bir diğer karar olan 20 Ekim 2005 tarihli Alfredo Díaz Bustos v. Bolivya kararına konu olan olayda ise başvuru Yehova şahidi olup, vicdan ve din özgürlüğü ile doğrudan bağlantılı olan vicdani ret hakkının ihlal edildiği gerekçesiyle başvuruda bulunmuştur. Bu başvuru dostane çözüm yolu ile neticelendirilmiştir. Amerikalılararası İnsan Hakları Komisyonu bu kararda da sözleşmeye taraf devletlerin askerlik hizmetlerinin vicdani reddini bir hak olarak tanıma zorunluluklarının bulunmadığı, bu konunun devletlerin takdirine bırakılmış olduğu yönündeki görüşünü yinelemiştir⁴⁴⁵.

Amerikalılararası İnsan Hakları Komisyonu tarafından askerlik hizmetlerinin vicdani reddine ilişkin verilen bir diğer karar 17 Mart 2006 tarihli Xavier Alejandro Leon Vega v. Ekvator kararıdır. Bu karara konu olan başvuruda başvuru vicdani reddin bir hak olarak tanındığı Ekvator'da alternatif hizmette bulunmuş ancak bu hizmetinin sonucunda askerlik hizmetini yapan kişilerle eşit haklara sahip olmasını sağlayacak bir belge kendisine verilmemiştir. Başvuru bu durumun vicdan özgürlüğünü zedelediği gerekçesiyle Amerikalılararası İnsan Hakları Komisyonuna

⁴⁴³Cristián Daniel Sahli Vera ve diğerleri v Şili, Case: 12.219, Report No: 43/05, Inter-Am. C.H.R., OEA/Ser.L/V/II.124 Doc. 5 (2005).

⁴⁴⁴ Takemura, s. 111.

⁴⁴⁵ Alfredo Díaz Bustos v. Bolivya, Case 14/04, Report No. 97/05, Inter-Am. C.H.R., OEA/Ser.L/V/II.124, Doc. 5 (2005).

başvurmuştur. Amerikalılararası İnsan Hakları Komisyonu kararda, Birleşmiş Milletlerin konuya ilişkin 22 Sayılı Genel Yorum Beyanına atıfta bulunmuş, askerlik hizmetlerinin vicdani reddinin Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesinin 11 ve 12. maddelerinden türetilebilecek bir hak olduğu belirtmiştir⁴⁴⁶.

Sonuç olarak, Amerikalılararası İnsan Hakları Komisyonunun kararları incelendiğinde Komisyonun askerlik hizmetlerinin vicdani reddi konusuna yaklaşımının tutarlı olmadığı söylenebilir. Komisyon üyelerinin kalıcı olmayıp dört yıllık dönem boyunca ve en fazla iki dönem görev yapabilmelerinin bu durumda etkili olduğu öne sürülmüştür. Amerikalılararası insan hakları sisteminde askerlik hizmetlerinin vicdani reddi konusunun ele alınışı açısından Birleşmiş Milletler ve Avrupa Konseyine benzer bir gelişim süreci yaşandığı söylenemez. Amerikalılararası İnsan Hakları Komisyonu ve Amerikalılararası İnsan Hakları Mahkemesinin bu konuya ilişkin yerleşmiş bir içtihadı bulunmamaktadır ve Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesi bağlamında bu konuya ilişkin özellikle Avrupa sistemiyle kıyaslandığında çok sınırlı sayıda değerlendirme yapılmıştır. Amerikalılararası İnsan Hakları Komisyonu ve Amerikalılararası İnsan Hakları Mahkemesinin ilerleyen dönemlerde bu konuya ilişkin tutarlı bir içtihat geliştirmesi beklenmektedir⁴⁴⁷.

C.Afrika İnsan Hakları Sistemi ve Vicdani Ret

İnsan haklarının Afrika kıtası ölçeğinde korunması fikrinin somutlaştırılması yolunda ilk adım 1963 yılında Afrika Birliği Örgütünün (ABÖ) kurulmasıyla atılmıştır. Afrika Birliği Örgütünü kuran Afrika Birliği Örgütü Şartında İnsan Hakları Evrensel Beyannameinde yer alan ilkelerin benimseneceği ifade edilmiştir⁴⁴⁸. Her ne kadar Afrika kıtasındaki ilk bütünleşme hareketlerinin sonucunda doğan bu örgütün asıl kuruluş amacı sömürgecilikle mücadele edilmesi olsa da ABÖ aynı

⁴⁴⁶ Xavier Alejandro León Vega v Ecuador, Report No: 22/06, Petition: 278-02, 2 Mart 2006 , <http://cidh.org/annualrep/2006eng/ECUADOR.278.02eng.htm> (16.04.2019)

⁴⁴⁷ Takemura, s. 118.

⁴⁴⁸ Mehmet Semih Gemalmaz, s. 278.

zamanda Afrika Kıtasında insan haklarının korunması konusunda da bir mihenk taşı niteliğindedir⁴⁴⁹.

Afrika ülkelerinde yaşanan yoğun insan hakları ihlalleri sonucunda bir Afrika insan hakları sözleşmesi oluşturma fikri gündeme gelmiş ve Afrika Birliği Örgütü bünyesinde bu konuda yapılan çalışmalar sonucunda 21 Ekim 1986'da yürürlüğe giren Afrika İnsan ve Halkların Hakları Sözleşmesi (AİHHS) kabul edilmiştir. AİHHS benzeri diğer sözleşmeler gibi denetim mekanizması işlevi taşıyacak bir komisyon kurulmasını da öngörmüştür⁴⁵⁰.

AİHHS, Avrupa ve Amerika'da kabul edilen insan hakları sözleşmelerinin ardından üçüncü bölgesel nitelikli insan hakları belgesidir. Sözleşme, ilk kısmı haklar ve ödevler, ikinci kısmı koruma önlemleri olmak üzere iki kısımdan oluşmaktadır. Halkların hakları adlı bölüm ve sözleşmede hakların yanı sıra ödevlerin de düzenlenmiş olması bu sözleşmeyi benzerlerinden ayırmaktadır. Bu durumun temelinde Afrika kıtasında hakim olan bireylerin toplumdan bağımsız birer varlık olarak görülmemesi anlayışının yattığı söylenebilir⁴⁵¹.

Afrika İnsan ve Halkların Hakları Komisyonu tarafından sözleşmede yer alan hakların korunması amacıyla denetim görevi Afrika İnsan ve Halkların Hakları Mahkemesinin kuruluşuna kadar tek başına yerine getirilmiştir. Bu Komisyon Afrika Birliği Örgütünün siyasal organı olmayıp bağlayıcı karar alma yetkisi bulunmayan, yarı- yargısal ve yargısal olmayan nitelikte faaliyet gösteren bir organdır⁴⁵². Afrika İnsan ve Halkların Hakları Komisyonunun görevleri Afrika İnsan ve Halkların Hakları Sözleşmesinin 45. maddesinde sayılmıştır⁴⁵³.

⁴⁴⁹ Neslihan Özeler, "İnsan ve Halkların Hakları Sözleşmesi ile Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin Karşılaştırılması", **Yıldırım Beyazıt Hukuk Dergisi**, Sayı: 2017/2, İstanbul, 2017, s. 47.

⁴⁵⁰ Mehmet Semih Gemalmaz, "Afrika İnsan ve Halkların Hakları Şartı Üzerine Düşünceler", **Milletlerarası Hukuk ve Milletlerarası Özel Hukuk Bülteni**, Yıl:7, Sayı: 2, İstanbul, 1987, s.131.

⁴⁵¹ Neslihan Özeler, s. 50-52.

⁴⁵² Mehmet Semih Gemalmaz, "Afrika İnsan ve Halkların Hakları Şartı Üzerine Düşünceler", s. 139.

⁴⁵³ "Komisyonun şu görevleri olacaktır:

1. İnsan ve Halkların Haklarını geliştirmek ve özellikle:

a. İnsan ve halkların hakları alanında Afrika'nın sorunlarına ilişkin belge toplamak, çalışmalar ve araştırmalar yürütmek, insan ve halkların hakları ile ilgili ulusal ve yerel kuruluşları teşvik etmek, seminer, sempozyum ve konferanslar düzenlemek, bilgi yaymak ve gerektiği hallerde, Hükümetlere görüşlerini sunmak ve tavsiyelerde bulunmak.

b. Afrika Hükümetlerinin mevzuatlarına dayanak oluşturabilecek, insan ve halkların hakları ve temel özgürlükleriyle ilintili hukuksal sorunların çözülmesini amaçlayan ilke ve kuralları biçimlendirmek ve düzenlemek.

Sözleşmenin kabulünün ardından çeşitli ek protokoller kabul edilmiştir. 1998 yılında kabul edilen bir ek Protokol ile sözleşmede güvence altına alınmış hakların etkin şekilde korunması amacıyla yönelik olarak bir mahkeme kurulması kararlaştırılmıştır⁴⁵⁴. Söz konusu Protokol 1988 yılında imzalanmış olmasına rağmen Afrika İnsan ve Halkların Hakları Mahkemesi 2006 yılında göreve başlamıştır.

Afrika İnsan ve Halkların Hakları Sözleşmesi, kişisel ve siyasal haklarla birlikte ekonomik ve sosyal haklara da yer vermektedir. Vicdan ve din özgürlüğü ise bu Sözleşmenin 8. maddesi ile güvence altına alınmıştır. Söz konusu madde hükmü şu şekildedir ⁴⁵⁵: “Vicdan özgürlüğü, dinsel inançları açıklama ve dinsel vecibelerin serbestçe yerine getirilmesi güvence altına alınmıştır. Kamu düzeni saklı kalmak kaydıyla hiç kimseye bu özgürlüklerin kullanılmasını sınırlamayı amaçlayan zorlayıcı önlemler uygulanamaz .”

Bu hükümle vicdan özgürlüğünün bir hak olarak güvence altına alındığı açık olmakla birlikte Sözleşmede askerlik hizmetlerinin vicdani reddine ilişkin bir hüküm yer almamaktadır ve Afrika Birliği Örgütüne de vicdani ret konusu henüz değerlendirilmemiştir. Afrika Birliği Örgütünün kuruluşundan günümüze kadar uzanan süreçte Komisyonca askerlik hizmetlerinde vicdani ret konusu hiç ele alınmamıştır. Aynı şekilde 2006 yılında göreve başlayan ve Nisan 2019 tarihi itibarıyla 65 tane başvuruyu kesin karara bağlamış olan Afrika İnsan ve Halkların Hakları Mahkemesi önüne de henüz vicdani redde ilişkin bir başvuru gelmemiştir. Diğer insan hakları sistemlerinden oldukça farklı olan bu durumun sebepleri Afrika ülkelerinin askeri geleneklerinde aranabilir.

Afrika kıtasındaki ülkeler ne kadar birbirlerinden farklı karakterlere sahip olsalar da askerlik hizmeti konusunda bu ülkelerin benzer geleneklere sahip olduklarını söylemek mümkündür. Totaliter rejimler, savaşlar ve ırkçılığın

c. İnsan ve halkların haklarının geliştirilme ve korunmasıyla ilgili diğer Afrikalı ve uluslararası kuruluşlarla işbirliği yapmak.

2. İnsan ve halkların haklarının korunmasını bu Şartla belirlenen koşullar altında temin etmek.

3. Bir taraf Devletin, ABÖ'nün (Afrika Birliği Örgütü) bir kuruluşunun ya da ABÖ tarafından tanınan bir Afrika örgütünün istemi üzerine, bu Şartın tüm hükümlerini yorumlamak.

4. Devlet ve Hükümet Başkanları Meclisi tarafından kendisine verilebilecek diğer işleri görmek.”

⁴⁵⁴ Avrupa İnsan ve Halkların Hakları Mahkemesinin Kurulmasına İlişkin Protokol,

<http://www.african-court.org/en/images/Protocol-Host%20Agrtmt/africancourt-humanrights.pdf>

(09.04.2019)

⁴⁵⁵ İbrahim Kaboğlu ve Oğuz Dönmez (çev.), “Afrika İnsan ve Halklar Hakları Şartı”, **Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 3, Sayı:3, Diyarbakır, Mayıs 1985, s.404.

gölgesindeki Afrika ülkelerinde askerlik hizmeti keyfi bir yapıya sahip olmuştur ve bu durum günümüzde de pek farklı değildir. Askere alım ve terhisler sistemli olmayıp, pek çok Afrika ülkesinde pratikte askerlik hizmetinin süresi bile belirsizdir. Askere alımlar ise genellikle kaba güce dayalı olup bu konuda oturmuş ve işleyen bir sistem bulunmamaktadır. Bu ülkelerde vicdani ret konseptine ilişkin hemen hemen hiç farkındalık bulunmamaktadır. Dolayısıyla askerlik hizmetlerinin vicdani reddi konusunda örgütlü veya bireysel eylemler gözlemlenmemektedir. Bununla birlikte asker kaçağı ve firari oranları oldukça yüksek olup bu kişileri yurtdışına kaçırmaya çalışan çeşitli yeraltı örgütleri bulunmaktadır⁴⁵⁶.

Vicdani ret hakkına ilişkin düzenlemeler yapan, bu sebeple de konunun istisnası konumunda olan tek Afrika ülkesi Güney Afrika Cumhuriyetidir. Günümüzde zorunlu askerlik sistemi bulunmayıp profesyonel orduya sahip olan ülkede 1983 yılında Apartheid rejiminin uyguladığı askerlik sistemine karşı beyazlar ve siyahlar birlikte “zorunlu askerliğe hayır” kampanyası başlatmışlardır. Bu kampanyanın hemen ardından devlet çıkarttığı bir yasayla vicdani reddi bir hak olarak tanımış ancak pratikte yalnızca Yehova Şahitleri bu haktan yararlanabilmişlerdir. Ayrıca altı yıl olarak belirlenen alternatif hizmet süresi bu hakkın etkinliğini ortadan kaldırmıştır. Yüzde yetmişleri bulan asker kaçağı oranları ve vicdani retçilerin eylemleri sonucunda 1994 yılında zorunlu askerlik kaldırılmış, profesyonel orduya geçilmiştir. Günümüzde Afrika kıtasının en büyük ve güçlü ordusuna sahip olan Güney Afrika Cumhuriyeti, profesyonel askerler için vicdani reddi bir hak olarak kabul etmemektedir, bu konuya ilişkin bir talep veya tartışma da bulunmamaktadır⁴⁵⁷.

Sonuç olarak, Afrika kıtası ölçeğinde bölgesel bir insan hakları koruma sistemi bulunmakla birlikte söz konusu sistem Avrupa ve Amerika sistemlerinden farklı düzenlemeler ve uygulamalar içermektedir. Afrika kıtasında insan haklarının korunması konusunda ana kaynak olan Afrika İnsan ve Halkları Hakları Sözleşmesi bireylerin yanı sıra halkların da haklarını düzenlemesi, ödevlere ilişkin hükümler de içermesi gibi özellikleri sebebiyle benzerlerinden farklı bir yapıya sahiptir.

⁴⁵⁶ Andreas Speck, s. 5.

⁴⁵⁷ Barış Esmer, s. 100, 101.

Bu sözleşmenin 8. maddesiyle vicdan özgürlüğü güvence altına alınmış olmakla birlikte, askerlik hizmetlerinin vicdani reddi konusu henüz bu kapsamda bir tartışma doğurmuş değildir. Bu durumun temelinde Afrika ülkelerinin keyfi ve esasen sistemli olmayan askerlik sistemleri, yaşanan savaşlar, ırkçı faaliyetler ve totaliter rejimlerin etkileri sonucunda vicdani ret konseptine yönelik bir farkındalık oluşturulamamış olmasının bulunduğu söylenebilir. Sağlık hizmetleri alanında vicdani reddin Afrika İnsan ve Halkların Hakları Komisyonunda gündeme gelmiş olup askerlik hizmetlerinin vicdani reddinin Komisyon bünyesinde hiç tartışılmamış olması da bu savı destekler niteliktedir.

Bununla birlikte insan hakları sistemlerinin birbirlerinden tamamen bağımsız olduğu söylenemez. Dolayısıyla hem Birleşmiş Milletler bünyesinde hem de Avrupa ve Amerika'da vicdani ret konusunda yaşanan gelişmelerin Afrika insan hakları sistemi üzerinde yansımaları olabileceğini savunmak makul bir tahmin olacaktır. Bu sebeple ilerleyen dönemlerde askerlik hizmetlerinde vicdani ret konusunun Afrika İnsan ve Halkların Hakları Mahkemesi tarafından da incelenmesi olası gözükmemektedir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

VİCDANİ RET VE TÜRKİYE

Türk hukukunda vicdani ret konusunu doğrudan düzenleyen bir hüküm bulunmamaktadır. Vicdani reddin bir hak olarak tanınarak alternatif sivil hizmet seçeneği sunulması yönündeki uluslararası insan hakları hukukundan doğan açık sorumluluğa rağmen gerek yetkililer gerekse kamuoyu nezdinde bu konuda bariz bir isteksizlik hali mevcuttur.

Bu isteksizlik halinin askerlik hizmetlerinin Türk toplumundaki yerinden bağımsız olarak incelenebilmesi mümkün değildir. Türk ulus devletinin oluşum sürecinde Türk ordusuna biçilen rol bugün toplum üzerindeki etkisini halen sürdürmekte bu da vicdani ret hakkının kabul edilmesinin önünde engel oluşturmaktadır.

Bununla birlikte Türk hukukunda vicdani ret hakkının kabulü önünde Anayasal bir engel bulunmamaktadır. Türkiye'nin bu hakkın tanınması yönünde hem BM hem de Avrupa Konseyi üyesi olmaktan kaynaklanan açık sorumlulukları bulunmakta, bağlayıcı olan AİHM kararlarıyla Türkiye'ye bu konuda insiyatif tanınmamaktadır. Ayrıca Türkiye'nin AB üyeliği yolunda vicdani ret hakkı tanınması konusu önemli bir başlık olarak göze çarpmaktadır.

I. TÜRKİYE'DE ASKERLİK HİZMETİNİN TOPLUMSAL NİTELİĞİ

Türkiye'de askerlik hizmetlerinin vicdani reddi konusunda süregelen tartışmalar açısından hukuki düzenlemelerin yanı sıra kültürel yapı ve geleneklerde askerlik hizmetine atfedilen önem de etkili bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla vicdani redde karşı toplum reaksiyonunun anlaşılabilmesi için bu kültürel yapı ve geleneklerden de bahsedilmelidir⁴⁵⁸.

Avrupa ülkelerindeki mevcut durum, Türkiye'nin AB adaylığı ve uluslararası hukuktan doğan yükümlülükleri düşünüldüğünde tüm bunlara rağmen vicdani reddin bir hak olarak kabul edilmemesinin nedeninin askerliğe ilişkin dinamiklerin

⁴⁵⁸ Şeniz Anbarlı Bozatay, "Türkiye'de Vicdani Ret Tartışmalarının Toplumsal ve Hukuki Boyutları", **Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt: 1, Sayı:1, Güz 2011, s. 155.

yüceltilmesi ve toplumdaki militarizm hakimiyeti olduğunu savunan yazarların sayısı hiç de az değildir⁴⁵⁹.

“Her Türk asker doğar.” şeklinde ifade edilen ordu- millet yaklaşımının toplumdaki somut yansımalarına ordunun “peygamber ocağı” olarak adlandırılarak kutsallığının vurgulanması, askere uğurlamanın geleneksel törenlerle yapılması, askerliğini yapmayana kız verilmeyeceği anlayışı, askerliğin namus borcu olarak kabul edilmesi, askerliğin aynı zamanda eğitim ve terbiye alma yeri olarak kabul edilmesi, erkek çocuklarına yüklenen cinsiyet rolleri içerisinde askerliğin de yer alması gibi pek çok örnek verilebilir⁴⁶⁰.

Bu düşünce bağlamında ilk öne sürülen argüman Türklerin tarih sahnesine çıktıkları andan beri ordu- millet oldukları ve askerliğin Türklerde kutsal olduğu yönündedir. Gerçekten de Orta Asya Türk toplumları incelendiğinde kadın erkek ayrımı olmaksızın herkesin savaşı olduğu görülmektedir. Tarih bilimi bakımından da Türkleri ordu- millet olarak tanımlayan çalışmaların sayısı hiç de az değildir⁴⁶¹.

Böyle olmakla birlikte vatana karşı yerine getirilen bir ödev olan günümüzde anladığımız anlamda zorunlu askerlik kavramı Fransız İhtilali sonucunda ortaya çıkan ulus- devlet anlayışının bir uzantısıdır ve Türkiye’deki ordu- millet söyleminin perde arkasını oluşturmaktadır. Bu dönemde ortaya çıkan ulus kavramı ile her birey vatan savunulmasından sorumlu tutulmuş, gerektiğinde milletin ordu olarak görev yapması gerektiği anlayışı hakim olmuştur. Böylelikle ordu- millet kavramı ulus devletin ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir⁴⁶².

Milliyetçilik ve militarizm kavramları Fransız İhtilali sonrasındaki iki yüz yıllık dönemde iç içe geçerek birbirlerini tamamlayan kavramlar olarak dönemin kaderini belirlemiştir. Hem ilk ulus-devlet hem de ilk ordu- millet olan Fransa’dan örnek alınarak 19. yüzyılın başından itibaren Avrupa’da paralı askerlerden oluşan orduların yerini zorunlu askerlik sistemine dayalı vatandaş

⁴⁵⁹ Bayram Doğan, “Vicdani Red ve Vicdani Reddin Türkiye Açısından Uygulanabilirliği”, **Necmettin Erbakan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt:1, Sayı:2, 2018, s. 104.

⁴⁶⁰ Şeniz Anbarlı Bozatay, s. 156.

⁴⁶¹ Nagihan Çetin, “Türk Töresinde Askerliğin Yeri ve Türkiye’de Askerliğe Bakış Açısında Meydana Gelen Değişmeler”, **Haliç Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt:1, 2018, s. 163-166.

⁴⁶² Mehmet Hacısalihoğlu, “Osmanlı İmparatorluğunda Zorunlu Askerlik Sistemine Geçiş Ordu- Millet Düşüncesi”, **Toplumsal Tarih**, Sayı: 164, Ağustos 2007, s. 59.

orduları almaya başlamıştır. Bu ordular uluslaşmanın hem amacı hem de sonucu olmuşlardır⁴⁶³.

Bu dönemde tüm çok uluslu devletler gibi dağılma tehlikesi altında bulunan Osmanlı'da da zorunlu askerlik sistemine geçilmiş ve ordunun modernleştirilmesi çalışmalarına başlanmıştır. Osmanlılık olarak da adlandırılan bir ideolojiyle devlet içerisindeki tüm Müslüman ve gayrimüslim tebaanın birleştirilerek bir Osmanlı ulusu yaratılması amaçlanmış ve tüm Osmanlı ulusunun vatanını korumak için askerlik yapmasına yönelik girişimlerde bulunulmuştur. Ancak bu girişimler başarısızlıkla sonuçlanmış, bu başarısızlık I. Dünya Savaşı ile tescillenmiştir⁴⁶⁴.

Osmanlıda başlayan bu girişim Türkiye Cumhuriyetinin kurulmasıyla birlikte bir ulus inşası amacına yönelik olarak yeniden uygulamaya geçirilmiştir. Dolayısıyla Osmanlı'nın son dönemi ile Cumhuriyet dönemi arasında militarizm ve milliyetçilik düşüncelerinin gelişimi açısından bir devamlılık ilişkisi söz konusudur⁴⁶⁵. Özellikle 1930lu yılların ortalarından itibaren etkili olan bu sürecin temelinde Türk milliyetçiliği duygusunun beslenip pekiştirilmesi yoluyla bir ulus bilinci yaratma düşüncesi yatmaktaydı⁴⁶⁶.

Söz konusu Türk milliyetçiliğinin temelinde ise ordu- devlet miti yer almaktaydı. Buna göre Türklerin tarihsel perspektifte en belirgin özelliği iyi asker olmaları ve varlıklarını orduya borçlu olmalarıdır. Bu durum Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti tarafından 1931 yılında hazırlanan ve Türk tarih tezinin öncülerinden olan Tarih ders kitaplarının “Türklük ve Askerlik” başlıklı bölümünde şu şekilde ifade edilmiştir⁴⁶⁷:

“ Türk, en iyi askerdir.(...) Türk milleti askerlik ruhu en mütakâmil olan millettir(...) Askerlik ruhu yüksek millet demek derin ve engin irfan ve medeniyet yaşamış millet demektir. İnsanlığın ilk gününden beri bütün ana medeniyetlere ata olan Türk ırkında bu ruhun en mütakâmil derecede bulunması tabiidir.”

⁴⁶³ Ayşe Gül Altınay ve Tanıl Bora, “Ordu, Militarizm ve Milliyetçilik”, **Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce**, (der. Tanıl Bora), Cilt: 4, İletişim Yayınları, 5. Baskı, Ocak 2017, s. 141.

⁴⁶⁴ Mehmet Hacısalihoğlu, s.63.

⁴⁶⁵ Ayşe Gül Altınay ve Tanıl Bora, s. 141.

⁴⁶⁶ Özgür Heval Çınar, s. 220.

⁴⁶⁷ Tarih IV, Devlet Matbaası, 2. Basım, 1934, İstanbul, s.344-345’den aktaran Ayşe Gül Altınay ve Tanıl Bora, s. 142.

Afet İnan tarafından yazılan ve ders kitabı olarak okutulan “Vatandaş için Medeni Bilgiler” kitabında ise konuya ilişkin şu ifadelere yer verilmiştir⁴⁶⁸:

“Fakat zamanımızda askerlik maddi, fikri o kadar kabiliyet istemektedir ki, hazarda silahaltında geçirilecek az zamanda bunların elde edilmesi güçtür. Bunun için vatandaşların henüz mekteplerde iken askerlik hizmetini kolaylaştıracak birtakım şeyleri öğrenmeleri, idman etmeleri lazımdır.”

Bu görüş doğrultusunda okullarda “Askerliğe Hazırlık Dersleri” başlıklı dersler müfredata alınmış, yaz tatillerinde hem erkek hem de kız öğrenciler için iki aylık askeri kamplar kurulmuştur. Bu dersler daha sonraki yıllarda “Milli Güvenlik Dersi” adını almış, asker kişiler tarafından verilen bu ders zorunlu askerlerden oluşan bir ordunun varlığının önemini tema edinerek 3 Ocak 2012 tarihine kadar müfredatta kalmaya devam etmiştir.

Ayrıca yine Afet İnan tarafından yazılan “Askerlik Vazifesi” isimli kitapta her erkeğin belirli bir süre askerlik hizmeti yapmasının gerekli olduğu belirtilmiştir⁴⁶⁹.

1930lardan itibaren etkili olan ve bu şekilde resmi tarihi belirleyen Türk Tarih tezi ile birlikte ordunun bir gereklilik, askerliğin ise bir ihtiyaç olmasının yanı sıra bu kurumların kutsallık vasfı vurgulanmış, askerlik Türk milletinin kültürel ve ırki özellikleri arasında sayılmış ve bu kavramlar toplumda ayrıcalıklı bir konuma getirilmiştir. Ordu- millet mitinin özünü oluşturan bu duruma göre askerlik, devlet örgütlenmesinin değil kültürün bir uzantısıdır. Dolayısıyla askerlik kurumunun tartışılması Türk kültürünün tartışılması anlamına geleceğinden bu konuda bir tabu oluşmuş ve ayrıca askeri alanlardan bağımsız sivil alanlar yaratmak zorlaşmıştır⁴⁷⁰.

1927 yılında kabul edilen zorunlu askerlik sisteminin henüz oturmamış bir sistem olması, savaştan çıkmış toplumda kişilerin askerlik hizmetine isteksizlikle yaklaşması, askerden kaçma oranlarının çok yüksek olması, savaş tehlikesinin devam ediyor olması ve yeni bir ulus- devlet kurma çalışmalarının etkin olduğu bir dönemde böyle bir girişimde bulunulması esasen pek de şaşırtıcı değildir. Ayrıca bu dönemde askerlik kurumu yalnızca savunma amacıyla kurgulanmamış çoğunluğu taşralı ve

⁴⁶⁸ Afet İnan, Vatandaş İçin Medeni Bilgiler, Milliyet Matbaası, İstanbul, 1930, s. 111’den aktaran Özgür Heval Çınar, s.219.

⁴⁶⁹ Özgür Heval Çınar, s. 218, 219.

⁴⁷⁰ Ayşe Gül Altınay, “Künye Bellemeyen Kezbanlar: Kadın Retçiler Neyi Reddediyorlar?”, **Çarklardaki Kum: Vicdani Ret**, (ed. Özgür Heval Çınar ve Coşkun Üsterci), İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2014, s. 115.

cahil olan halkın eğitilmesinde de rol sahibi olmuştur. Başka bir ifadeyle zorunlu askerlik sistemi eğitim, milli bilinç oluşturma ve modernleştirme çabalarında da önemli rol oynamıştır⁴⁷¹.

Özetle ordu, Türkiye’de ulus-devletin doğuşu ve millet inşasında rol oynadığı gibi modernleşme hareketleri açısından da işlev sahibi olmuştur. Bu durumun sonucu olarak ordu ve millet kavramları günümüze uzanan süreçte birbirlerinden ayrılmaksızın iç içe geçmiş şekilde var olmuşlardır⁴⁷².

Sonuç olarak, Türk toplumunda askerlik hizmetlerinin vicdani reddi konusuna yönelik yaklaşımın askerlik hizmetine yüklenen toplumsal anlamlardan bağımsız olarak kavranabilmesi mümkün değildir. “Her Türk asker doğar” söylemi ile özetlenebilecek anlayışın toplumdaki hakimiyetinin devam etmesi sebebiyle vicdani reddinin bir hak olarak tanınması karşısında azımsanamayacak bir muhalefet bulunmaktadır⁴⁷³.

Ancak günümüzde toplumun askerlik hizmetine yaklaşımının ve yüklediği anlamın değişim içerisinde olduğunu savunmak yersiz olmayacaktır. Buna benzer bir değişim 1990lı yılların sonunda Avrupa toplumlarında yaşanmıştır. Soğuk Savaş döneminde Avrupa’da zorunlu askerlik hizmeti ve bu hizmetin tüm yükümlülere yerine getirilmesi hayati önemde kabul edilmiştir. Ancak Soğuk Savaşın son bulması, ulus-devlet modelinin zayıfladığına yönelik argümanlar, askerlik hizmetini yerine getiren kişi sayısının çokluğundan ziyade kullanılan teknolojilerin önem kazanması, sosyal hizmetlerin devlet tarafından sağlanması ihtiyacı gibi etmenler sonucunda askerlik hizmetine yönelik yaklaşımlarda değişiklikler söz konusu olmuştur. Vicdani reddin bir hak olarak kabul edilmesi ve kamu hizmetlerinin zorunlu askerlik hizmetine alternatif olarak sunulması kamu hizmetlerinin görece düşük maliyetlerle yerine getirilmesi konusunda devletler için daha avantajlı olmuştur. Böylece devletler hem din ve vicdan özgürlüğünün korunması alanında hem de ekonomi alanında olumlu adımlar atmışlardır⁴⁷⁴.

Türk toplumunda da günümüzde böylesi bir değişim sürecinin yaşanmaya başladığı özellikle genç nüfusun askerlik hizmetine yönelik yaklaşımları, bedelli askerliğe

⁴⁷¹ Ayşe Gül Altınay ve Tanıl Bora, s. 153.

⁴⁷² Ayşe Gül Altınay ve Tanıl Bora, s. 154.

⁴⁷³ Özgür Heval Çınar, s. 222.

⁴⁷⁴ Murat Sevinç, “Türkiye’de ve Batı Demokrasilerinde Vicdani Ret Zorunlu Askerlik ve Kamu Hizmeti Seçeneği”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt: 61, Sayı: 1, 2006, s. 299.

yönelik yoğun talep, zorunlu askerlik süresinin düşürülmesi ve bedelli askerliğin kalıcı hale getirilmesi yönünde devletçe yapılan çalışmalar gibi durumlar göz önüne alındığında savunulabilmektedir⁴⁷⁵.

II. TÜRKİYE'DE ZORUNLU ASKERLİK HİZMETLERİNİN TARİHSEL GELİŞİMİ

A. Osmanlı İmparatorluğu Dönemi

Osmanlı İmparatorluğu ile Türkiye Cumhuriyeti arasında zorunlu askerlik sisteminin kabulü, orduda gerçekleştirilen reformlar, ordunun toplum üzerindeki etkisi, milliyetçilik ve ulus yaratma süreçleri bakımından bir devamlılık ilişkisi söz konudur. Bu sebeple zorunlu askerliğin ve vicdani reddin Türkiye'deki tarihsel gelişimi ele alınırken kapsamın Osmanlı İmparatorluğunu da içine alacak şekilde geniş tutulması konu bütünlüğü bakımından daha doğru bir yaklaşım olacaktır.

Birden çok sayıda etnik yapıyı ve dini grubu bünyesinde barındıran Osmanlı İmparatorluğu 19. yüzyılda hem kendisinden daha güçlü bir orduya sahip devletlerin oluşturduğu dış tehlikeler hem de Fransız İhtilali sonucunda ortaya çıkan milliyetçilik akımının yarattığı iç tehlikeler neticesinde yıkılma tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. Bu tehlikenin bertaraf edilmesi amacıyla özellikle orduda pek çok reform yapılmıştır. Bu reformlar ise zamanla bir Osmanlı milleti yaratma projesi halini almıştır⁴⁷⁶.

19. yüzyıl başlarında Osmanlı ordusunun önemli bir kısmını Yeniçeriler oluşturmaktadır. Osmanlı ordusunu oluşturan Osmanlı tebaası incelendiğinde ise tebaanın gayrimüslim unsurları olan Hristiyan ve Musevilerin geleneksel olarak askere alınmadıkları, ordunun tamamen Müslümanlardan oluşmakla birlikte özellikle Arap aşiretlerinin egemen olduğu özel statülü belirli bölgelerde yaşayan veya belirli meslekleri yapan Müslümanların da askerlikten muaf tutuldukları görülmektedir⁴⁷⁷.

1826 yılında gösterdiği başarısızlar ve disiplinsizlikler sonucunda Yeniçeri Ocağı kaldırılarak yerine Asakir-i Mansure-i Muhammediye isimli gönüllüler ve

⁴⁷⁵ Murat Sevinç, s. 299.

⁴⁷⁶ Barış Esmer, s. 107.

⁴⁷⁷ Mehmet Hacısalihoğlu, s. 60.

vilayetlerdeki memurlardan oluşan profesyonel bir ordu kurulmuştur. Osmanlı tebaasının tamamını kapsamayıp yalnızca Müslümanlardan oluşan bu orduda 15- 30 yaşlarındaki erkekler on iki yıl süre ile askerlik yapmak üzere toplanmaktaydı. Bu ordunun da yalnızca Müslüman tebaadan oluşması sebebiyle ulus- devlet modelinde yer alan ordu- millet anlayışına uygun bir ordu olduğu söylenemez⁴⁷⁸.

Osmanlı İmparatorluğunda askerlik hizmetine ilişkin en önemli düzenlemelerden birisi 3 Kasım 1839 tarihli Tanzimat Fermanı ile yapılmıştır. Bu belgede askerlik konusuna ilişkin şu ifadeler yer verilmiştir⁴⁷⁹:

“(...) Gerçi vatan muhafazası için asker vermek ahalinin görevlerinden ise de, şimdiye kadar cari olduğu gibi, bir memleketin mevcut nüfusuna bakılmayarak, kiminden tahammül derecesinden fazla ve kiminden noksan asker istenilmesi, hem düzensizliği ve hem tarım ve ticaretin faydalı işlerinin bozulmasını doğuran sebeplerden olduğu gibi, askerliğe gelenlerin ömürlerinin sonuna kadar kalmaları dahi, usanma ve nesil yetiştirmenin üremenin kesilmesini gerektirmekte olmasıyla, her memlekette lüzumu takdirinde talep olunacak askerler için bazı güzel usuller ve dört veyahut beş sene müddeti içinde dahi bir değişme yolu oluşturulması ve konulması halin gereğindedir.”

Bu belgede ulus- devleti andıran “vatan muhafazası” ifadesinin kullanılması dikkat çekici olup bu ifade askerlik hizmetinin tebaanın ortak sorumluluğu olduğu anlamına gelmektedir⁴⁸⁰. Bu fermanla askerlik hizmetinin vatan hizmeti olarak belirli bir süreye ve düzenli bir usule bağlanması gerektiği belirtilmiştir⁴⁸¹. Tanzimat Fermanının en dolaysız sonuçları askerlik alanında görülmüş, askerlik hizmetlerinde adalet ve eşitlik ilkelerine göre yeni düzenlemeler yapılmaya çalışılmıştır⁴⁸².

Her ne kadar Gayrimüslim halk askerlik hizmetinden muaf tutulsa da karşılanamayan acil asker ihtiyacı üzerine 1835 yılında az sayıda Ermeni ve Rum donanmaya asker olarak alınmış, bu durum gayrimüslim halk tarafından çok ciddi tepki ile karşılanmıştı. Bu tepkiler üzerine 1846 yılında hazırlanan bir kararname ile

⁴⁷⁸ Mehmet Hacısalihoğlu, s. 60.

⁴⁷⁹ Tanzimat Fermanı, 3 Kasım 1839, <http://www.muharrembalci.com/hukukdunyasi/belgeler/233.pdf>, (06/05/2019).

⁴⁸⁰ Mehmet Hacısalihoğlu, s. 61.

⁴⁸¹ Mahmut Hüdayi Sert, “Tanzimat Fermanı (Tanzimat- i Hayriye)”, https://www.academia.edu/33218485/TANZ%C4%B0MAT_FERMANI_TANZ%C4%B0MAT-I_HAYR%C4%B0YE, (06/05/2019).

⁴⁸² William Hale, **Türkiye’de Ordu ve Siyaset: 1789’dan Günümüze**, Hil Yayınları, İstanbul, 1996, s. 31’den aktaran Dilan Mızrak, s. 126.

gayrimüslimlerin özel bir vergi ödemeleri karşılığında askerlik hizmetlerinden muaf tutulmaları kararlaştırılmıştır⁴⁸³.

Tanzimat Fermanında yer alan düzenlemeyle bağlantılı olarak 1848 yılında zorunlu askerlik sistemine geçişin ilk adımını oluşturan ve askerlik sisteminin ilk kez ayrıntılı olarak düzenlendiği Kur'a Nizamnamesi kabul edilmiştir. Bu nizamname ile 20- 25 yaş arasındaki Müslüman erkeklerin her yıl kuraya katılmaları ve adına kura isabet edenlerin beş yıl süre ile askere alınmaları öngörülmüştür. Bu düzenleme ile de askerlik yalnızca Müslüman tebaanın sorumluluğu olarak görülmüştür⁴⁸⁴.

Önceki tarihlerde Gayrimüslimlerden karşılanmaya çalışılan ancak karşılaşılan yoğun tepkiler üzerine bu uygulamadan vazgeçilen acil asker ihtiyacı bu dönemde söz konusu nizamname gereğince normalde asker alınmayan özel statülü Müslüman bölgelerden karşılanmaya çalışılmıştır. Ancak bu bölgelerde de yoğun bir direnişle karşılaşılması sonucunda yeni yasa o bölgelerde uygulamaya geçirilememiştir. Ayrıca yüksek vergi ödeyen bazı Müslümanlar, ulema sınıfı, medrese öğrencileri, müftü, şeyh, müderris gibi kişiler de bu uygulamadan muaf tutulmuşlardır⁴⁸⁵.

Dolayısıyla 1848 Kura Nizamnamesinin zorunlu askerliğe geçiş için bir adım olduğu söylenebilirse de bu belgenin etkin bir şekilde uygulanabildiği söylenemez. Bu düzenlemeye karşın Osmanlı İmparatorluğunda asker ihtiyacı devam ettiğinden Gayrimüslimlerin de askere alınması hususu 1856 yılına kadar tartışılmaya devam edilmiş ancak bu konuda bir girişimde bulunulmamıştır⁴⁸⁶.

1856 tarihli Islahat Fermanı ile diğer pek çok alanda olduğu gibi askerlik alanında da Müslüman- Gayrimüslim ayrımı ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır. Bu doğrultuda askerlik hizmeti Gayrimüslimleri de kapsayacak şekilde düzenlenmiştir. Bu düzenlemeyle hukuki anlamda zorunlu askerlik sistemine geçildiği söylenebilirse de uygulamada muafiyetler devam etmiş, zorunlu askerlik sisteminin uygulanması mümkün olmamıştır⁴⁸⁷.

⁴⁸³ William Hale, **Türkiye’de Ordu ve Siyaset: 1789’dan Günümüze**, Hil Yayınları, İstanbul, 1996, s. 31’den aktaran Barış Esmer, s. 111.

⁴⁸⁴ Mehmet Hacısalihoğlu, s.61. Barış Esmer, s. 111.

⁴⁸⁵ William Hale, **Türkiye’de Ordu ve Siyaset: 1789’dan Günümüze**, Hil Yayınları, İstanbul, 1996, s. 31’den aktaran Barış Esmer, s. 111.

⁴⁸⁶ Mehmet Hacısalihoğlu, s. 61.

⁴⁸⁷ Mehmet Hacısalihoğlu, s. 61.

Islahat Fermanı ile Gayrimüslimlerden askere gitmemeleri karşılığında alınan cizye vergisi kaldırılmıştır. Fakat uygulamada tüm Osmanlı tebaası için bir bedel ödemeleri (bedel-i askeri) karşılığında askere gitmemelerinin önü açılmıştır. Söz konusu bedel tüm Osmanlı tebaası için söz konusu olsa da Müslümanların ödemesi gereken bedelin miktarı çok daha yüksek olup peşin ödenmesi gerekmekteydi. Gayrimüslimlerin ise ödeyeceği bedel cizye vergisine yakın bir miktar olarak belirlenmiştir. Bu durumda Gayrimüslimlerin askerlik yapma konusundaki isteksizliğinin yanı sıra Osmanlı devlet adamlarının tereddütlerinin de etkisi bulunmaktadır. Cevdet Paşa bu konuya ilişkin olarak Gayrimüslim ve Müslümanların birlikte oluşturduğu bir ordunun ancak batıdaki ulus devletlerdeki gibi “vatan uğruna” güdüsüyle harekete geçirilebileceğini, ancak ordudaki askerlere vatan denildiğinde akıllarına ancak kendi köylerindeki meydanlar geleceğini ifade ederek vatan bilincini yerleştirmenin çok uzun bir zaman gerektireceğini ve yakın vadede din birliği kadar etkili olmayacağını belirtmiştir⁴⁸⁸.

Vatan bilinci yerine din birliği güdülenmesi ile hareket eden bir ordu kurulması düşüncesi doğrultusunda 1876 yılında II. Abdülhamit'in tahta çıkmasıyla birlikte askeri anlamda düzenlemeler ve reformlar yapılması yoluna girilmiştir. Bu dönemde Arap, Kürt ve Arnavut aşiretlerinin Osmanlı ordusuna entegre edilmesine yönelik çalışmalar yapılmıştır⁴⁸⁹.

Osmanlı İmparatorluğunda zorunlu askerlik sistemine geçilmesi sürecinde en önemli hareket Jön Türk hareketidir. Osmanlı milliyetçiliği düşüncesine dayanan bu hareket gereği askerlik tüm Osmanlı Devleti vatandaşları için kaçınılmaz olmalıdır. İttihat ve Terakki Cemiyetinin iktidara gelmesiyle birlikte iktidarda zorunlu askerlik sistemine geçiş konusunda olgunlaşmış bir irade bulunmaktaydı. Bu doğrultuda 7 Ağustos 1909 tarihinde Gayrimüslimlerin askere alınması kanunu çıkarılmış ve Osmanlı İmparatorluğunda gerçek anlamda zorunlu askerlik sistemine geçilmiştir. Böyle bir düzenleme yapılmasının amacı Osmanlı imparatorluğunun ulus-devletler karşısında ulusallaşarak ayakta kalmasının sağlanmasıydı. Ancak tüm girişimler başarısızlıkla sonuçlanmıştır⁴⁹⁰.

⁴⁸⁸ Mehmet Hacısalihoğlu, s. 62.

⁴⁸⁹ Barış Esmer, s. 112, Mehmet Hacısalihoğlu, s. 62.

⁴⁹⁰ Mehmet Hacısalihoğlu, s. 62- 64.

Osmanlı İmparatorluğunun I. Dünya Savaşına girmesiyle 1914 yılında, 45 yaşını doldurmamış Müslüman ve Gayrimüslim tüm erkekler için askerliği zorunlu hale getiren bir yasa kabul edilmiştir. Orduda özellikle Balkan Savaşları sonrası ortaya çıkan güvensizlik sebebiyle Gayrimüslimler cepheden ve stratejik bölgelerden uzaklaştırılarak genellikle amele taburlarında ve yol yapımında görevlendirilmişlerdir. Bununla birlikte Silahaltına alınan Gayrimüslimler arasında görülen yoğun firarlar ve özellikle doğu cephesinde Gayrimüslim Osmanlı askerlerinin saf değiştirerek Rus tarafına geçmesi sonucunda Gayrimüslim askerlere karşı ciddi bir güven bunalımı ve düşmanlık ortaya çıkmıştır. Bu durumun sonucunda Osmanlı milliyetçiliği ve Gayrimüslimleri de kapsayan bir ordu- millet düşüncesi yerini Türkçülük akımına bırakmıştır⁴⁹¹.

Ayrıca I. Dünya Savaşı döneminde uygulanan zorunlu askerlik sisteminin askere alım ve firarların kontrol edilmesi konularında yetersiz devlet organizasyonu, halkın askere gitmek konusundaki isteksizliği, savaş koşulların kötülüğü gibi sebeplerle başarısız olduğu söylenebilir. Bu dönemde firar oranları muazzam boyutlara ulaşmıştır. Öyle ki savaş sonunda yarım milyona ulaşan asker kaçağı sayısı savaş alanında kalan asker sayısından çok daha fazlaydı. Bu sebeple I. Dünya Savaşı döneminde Osmanlı İmparatorluğunda askerlik hizmetine karşı yoğun bir reddin varlığından bahsedilebilirse de bu durumun vicdani ret kavramı ile bir bağlantısı bulunmamaktadır⁴⁹².

Özetlemek gerekirse, Osmanlı İmparatorluğunun son dönemlerinde nüfusun çok önemli bir kısmının askerlik hizmetinden muaf tutulmuş olduğu fakat bu muafiyetlerin vicdani retle bir ilgisinin bulunmadığı söylenebilir. Batıda vicdani reddi doğuran pasifizm gibi akımlar Osmanlı İmparatorluğunda neredeyse hiç gündeme gelmemiştir⁴⁹³. Tanzimat Fermanı ve Islahat Fermanıyla ise nüfusun tamamının askerlik yapmasına yönelik girişimler ve düzenlemelerde bulunulmuş ancak gerek önceden askerlik hizmetinden muaf tutulan grupların yoğun direnişleri, gerekse Osmanlı devlet adamlarının Gayrimüslimlerin askerlik yapmasına temkinle yaklaşması gibi sebeplerle Osmanlı milletinden oluşan bir ordu- millet yaratılması

⁴⁹¹ Mehmet Hacısalihoğlu, s. 64.

⁴⁹² Erik Jan Zürcher, s. 63.

⁴⁹³ Erik Jan Zürcher, "Hizmet Etmeyi Başka Biçimlerde Reddetmek: Osmanlı İmparatorluğunun Son Dönemlerinde Asker Kaçaklığı", **Çarklardaki Kum: Vicdani Ret**, (Ed. Özgür Heval Çınar ve Coşkun Üsterci), İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2014, s. 60.

mümkün olmamıştır. Tam anlamıyla zorunlu askerlik sistemine geçilmesi ise 1909 yılında İttihat ve Terakki iktidarı döneminde mümkün olmuştur. Bununla birlikte kabul edilen zorunlu askerlik sisteminin devlet tarafından başarılı bir şekilde uygulanabildiğini söylemek mümkün değildir. I. Dünya Savaşında asker kaçağı sayılarının ulaştığı boyutlar bu kanının göstergesini oluşturmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu topraklarında vicdani reddin en erken örneği I. Dünya Savaşı döneminde görülmüştür. Bu toprakların tanıştığı ilk vicdani retçiler olan Malakanlar (Molakanlar), I. Dünya Savaşı sonlarında Kars'ın Osmanlı İmparatorluğu egemenliğine Osmanlı tebaasına dahil olmuşlardır⁴⁹⁴.

Malakanlar, tarihsel olarak tabanı Rus köylülerinden oluşan ve Ortodoks kilisesi ile süren bir çatışma sonucunda Çarlık Rusya'sı topraklarında ortaya çıkan etno- dinsel bir gruptur. Rus Ortodoksluğunun bir yan mezhebi olarak da ifade edilebilecek olan Malakanlar, ibadet sembollerine inanmamaları, domuz eti yememeleri, boşanmayı benimsememeleri, ruhban sınıfına sahip olmamaları ve Ortodoks mezhebinin büyük perhiz orucunda yasak sayılan hayvansal gıdaları yiyip, süt içerek perhizi bozmaları yönünden Ortodoks mezhebinden ayrılmaktadırlar⁴⁹⁵. Rusçada “Moloko” süt, Molokan ise “ süt içen, perhiz bozan” gibi anlamlara gelmektedir. Kendilerini “Manevi Hristiyanlar” veya “Hakiki İnsanlar” olarak da adlandıran bu grup pasifizm inancını benimsemekte ve bu sebeple askerlik yapmayı reddetmektedir. Bu sebeple tarih boyunca baskılar ve zorunlu göçlerle karşı karşıya kalmışlardır. 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşından sonra Ruslar tarafından Osmanlı İmparatorluğundan alınan Kars'a göç ettirilmişler, 1918 yılında ise bölgenin yeniden Osmanlı topraklarına katılmasıyla Osmanlı tebaasına dahil olmuşlardır⁴⁹⁶.

Vicdani retçi olan ve Rus tarafına geçmeleri durumunda askerlik yapmaya zorlanacaklarını düşünen Malakanlar, sınır değişikliği sonrasında Kars'ı terk etmek istememişler ve Osmanlı döneminde askerlik yapmaya zorlanmamışlardır. Ancak Milli Mücadele döneminde önceleri kendi halinde çalışkan köylüler olarak görülen ve Anadolu içlerine yerleştirilmesi düşünülen Malakanlar, daha sonra Bolşevik

⁴⁹⁴ Barış Esmer, s. 121.

⁴⁹⁵ Mete Kaan Kaynar ve Gökhan Ak, “19. Yüzyılda Çokkültürlü İmparatorluktan Ulus- Devlete Geçişte Sürgün ve Göç: Malakanlar Örneği”, **Akademik İncelemeler Dergisi**, Cilt: 10, Sayı:2, 2015, s. 4-7.

⁴⁹⁶ Yavuz Aslan, “Milli Mücadele Döneminde Türk- Sovyet ilişkilerinde Molokanlar (Malakanlar) Sorunu”, **A.Ü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 18, Erzurum, 2001, s. 276- 279.

faaliyetlerde bulunmaları sebebiyle tehlikeli Bolşevik unsurlar olarak adlandırılmışlardır⁴⁹⁷.

Meclis kararıyla Malakanlara 20 Ocak 1921'e kadar Türkiye'yi terk etmedikleri takdirde askere alınacakları bildirilmiştir. Bu tarihte Türkiye'yi terk etmeyen Malakanlar Sakarya Savaşı öncesi seferberlik döneminde askere alınmış, genellikle cephe gerisinde silahsız görevlerde görevlendirilmekle birlikte buna da dini sebeplerle itiraz etmişler ve Rusya'ya dönme talebinde bulunmuşlardır. Malakanların durumu Türkiye- Sovyet Rusya ilişkilerinde de bir dönem sorun haline gelmiş ancak Malakanların kısım kısım Sovyet Rusya'ya göç etmesiyle bu sorun çözüme ulaştırılmıştır. Günümüzde Türkiye sınırları içerisinde yaşayan 3-4 Malakan aile kalmıştır⁴⁹⁸.

Sonuç olarak, vicdani ret konusunda Avrupa'da ortaya çıkan neden ve taleplerin Osmanlı İmparatorluğunda bir etki uyandırmadığını söylemek yanlış olmayacaktır. Sınırlı bir bölgede yaşayan, aslen Osmanlı kültür geleneğinden gelmeyen ve küçük bir grup olan Malakanlar hariç Osmanlı İmparatorluğunda ne dini ne de din dışı sebeplerle bilinen bir vicdani ret talebine rastlanmamaktadır. Bu durum Müslümanlığın pasifist kollara sahip olmayan bir din oluşuyla ve Osmanlı İmparatorluğu içerisindeki Gayrimüslim tebaanın pasifist gruplardan ziyade büyük kiliselere bağlı olmasıyla açıklanabilir. Ayrıca Avrupa ve Amerika'da I. Dünya Savaşı esnasında etkili olan sosyalist ve antimilitarist gerekçelere dayanan vicdani ret talepleri bu dönemde Osmanlı İmparatorluğunda gündeme gelmemiştir.

Osmanlı İmparatorluğunun son dönemlerinde askerlik hizmetinin reddedilmesi çok yaygın olmakla birlikte bu durum vicdani sebeplere dayanmamakta; savaş koşullarının, askeri sistemde organizasyonsuzluğun, halkın zafer inancına sahip olmamasının, ulus bilincinin oluşturulamamasının doğurduğu asker kaçaklığı şeklinde tezahür etmekteydi.

Dolayısıyla askerlik hizmetlerinin vicdani reddi Avrupa ülkelerinde çok uzun zamandır var olan, tartışılan ve anayasalarda hak olarak düzenlenmeye başlamış bir kavramken yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti için bilinmeyen, deneyimlenmemiş ve daha önce karşılaşılmamış bir kavramdı.

⁴⁹⁷ Yavuz Aslan, s. 285. Barış Esmer, s. 122.

⁴⁹⁸ Yavuz Aslan, s. 285. Barış Esmer, s. 122.

B..Cumhuriyet Dönemi

Milli Mücadele döneminde asker kaçakları çok önemli bir sorun oluşturmaya devam etmiştir. Türkiye Büyük Millet Meclisinde (TBMM) yaptığı konuşma esnasında Konya vekili Vehbi Bey sorununun vahametini şu ifadelerle dile getirmiştir: “ *Ordudaki asker kaçakları, tüm arkadaşlarımız bundan haberdar. Konya’da iki yüz adamı trene yerleştiriyorlar ve Karahisar’a yalnızca otuzu varıyor. Üç yüz kişilik bir tümen üç gün içinde yüz elli kişiye düşüyor (...)*”⁴⁹⁹.

Asker kaçaklarıyla mücadele edilebilmesi amacıyla 11 Eylül 1920 tarihinde TBMM tarafından “Firariler Hakkında Kanun” çıkartılmış ve İstiklal Mahkemeleri kurulmuştur. İstiklal Mahkemeleri 1920- 1923 yılları arasında çoğu asker kaçaklarından oluşmak üzere yaklaşık 1500 kişi hakkında idam kararı vermiştir⁵⁰⁰. İstiklal Mahkemeleri firarilerle mücadele konusunda başarıya ulaşmış, Eylül 1921’de Sakarya Savaşını kazanacak 120.000 kişilik bir ordu toplanması mümkün olmuştur. Ancak bu tarihte bile bir İngiliz Genelkurmay raporuna göre 10.000 asker kaçağı bulunmaktadır ki bu sayı toplam askeri gücün yüzde 8’ine tekabül etmektedir⁵⁰¹. Bununla birlikte Milli Mücadele döneminde askerlik hizmetine karşı gösterilen bu direncin vicdani sebeplerden kaynaklandığı ve dolayısıyla vicdani ret ile ilişkili olduğu söylenemez.

Türkiye Cumhuriyetinde 1927 yılında gerçekleştirilen ilk nüfus sayımı ile birlikte asker nüfusun tespit edilmesi ve böylelikle daha etkin bir askeri sistemin kurulması mümkün olmuştur. Bu sayımın hemen ardından 1111 sayılı Askerlik Kanunu kabul edilmiş, bu kanunla askerlik hizmeti Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olan tüm erkekler için zorunlu hale getirilmiştir. Bu durum söz konusu kanunun 1. maddesinde “ *Türkiye Cumhuriyeti tebaası olan her erkek, iş bu kanun mucibince askerlik yapmaya mecburdur.*” ifadesiyle belirtilmiştir⁵⁰².

Ordu, zorunlu askerlik sisteminin kabul edilmesinin ardından özellikle 1930lu yıllarda Türk milliyetçiliği duygusunun beslenip pekiştirilerek bir ulus bilinci yaratılması çalışmalarında önemli bir rol oynamıştır. Bu bağlamda ordu bir

⁴⁹⁹ Erik Jan Zürcher, s. 64.

⁵⁰⁰ Barış Esmer, s 123.

⁵⁰¹ Erik Jan Zürcher, s. 65.

⁵⁰² Barış Esmer, s. 126.

gereklilik, askerlikse bir ihtiyaç olmanın yanı sıra bu kurumların kutsallık niteliği vurgulanmış, iyi asker olmak Türklerin kültürel ve ırki özellikleri arasında sayılmıştır.

İkinci Dünya Savaşı öncesi dönemde ise spor faaliyetleri; sağlık düzeyini yükseltmek, üretkenliği arttırmak, savaşa hazır nesiller yetiştirmek ve bir milli savunma pratiği oluşturmak gibi amaçlarla pek çok ülkede devlet politikası haline getirilmiştir. Dolayısıyla İkinci Dünya Savaşı öncesinde spor, pek çok ülkede boş zamanlarda yapılan eğlenceli bir aktivite olmaktan ziyade vatani bir görev olarak algılanmaktaydı. Bu dönemde Türkiye Cumhuriyeti bünyesinde de bu doğrultuda düzenlemeler yapılmıştır⁵⁰³.

Spor faaliyetlerinin devlet politikası haline getirilmesine ilişkin olarak 29 Haziran 1938 tarihinde 3530 sayılı Beden Terbiyesi Kanunu kabul edilmiştir. Bu kanunun birinci maddesinde şu ifade yer almaktadır: “*Yurttaşın fizik ve moral kabiliyetlerinin ulusal ve inkılabi amaçlara göre gelişimini bağlayan oyun, jimnastik ve spor faaliyetlerini sevk ve idare etmek maksadı ile Başvekâlete bağlı ve hükmi şahsiyeti haiz bir Beden terbiyesi genel direktörlüğü kurulmuştur.*” Yine bu kanunun dördüncü maddesine göre ise : “*Gençler için kulüplere girmek ve boş zamanlarında beden terbiyesine devam etmek mecburidir. Hangi yaştaki vatandaşların ne kadar müddetle ve hangi mevsimlerde spor mükellefiyeti altında bulunacakları ve ne gibi devair ve müesseselerde beden hareketlerinin tatbiki lâzım geleceği İcra Tekilleri Heyetince tayin olunur.*”⁵⁰⁴

Görüldüğü üzere iki dünya savaşı arasındaki atmosfer ve savaşların kaçınılmazlığı fikri Türkiye Cumhuriyetinde de beden politikalarını etkilemiş ve rejimin bekçisi olan gençlerden potansiyel bir savaş tehlikesine karşı topyekûn savaşabilecek bilgi ve yetenekte olmaları beklenmiştir. Böylelikle beden terbiyesi uygulamalarıyla gençlere ileride asker olmaları için gerekli kabiliyetler

⁵⁰³ Nazlıcan Koçak, Emine Bal Turan ve Hasan Şahan, “Erken Cumhuriyet Dönemi Beden Terbiyesi, Spor ve Militarizm”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 11, Sayı: 57, Haziran 2018, s. 926- 929.

⁵⁰⁴ 3530 Sayılı Beden Terbiyesi Kanunu, https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc018/kanuntbmmc018/kanuntbmmc01803530.pdf. (09/05/2019).

kazandırılarak, gençler vatan savunmasına hazırlanmış ve bu hazırlık devlet eliyle yürütülmüştür⁵⁰⁵.

Türkiye Cumhuriyeti ordusunda zorunlu askerlik sistemi 1111 sayılı Askerlik Kanununun kabul edildiği 1927 yılından günümüze kadar kesintisiz şekilde uygulanmaya devam etmiştir. Asker kaçakları konusu her dönem gündemde olmakla birlikte vicdani ret kavramı ile tanışılması zorunlu askerlik sisteminin kabul edildiği tarihten çok uzun bir süre sonra gerçekleşmiştir.

Vicdani ret kavramı Türkiye gündemine ilk kez Tayfun Gönül ve Vedat Zincir'in 1989 yılında Sokak dergisi aracılığıyla vicdani retlerini açıklamalarıyla girmiştir. Bu kişiler antimilitarist gruplarla birlikte 1992 yılında Savaş Karşıtları Derneğini kurmuşlardır. Yapılan açıklamaların ardından dernek kapatılmış, yargılanan vicdani retçilerden Vedat Zincir beraat etmiş, Tayfun Gönül ise üç ay hapis cezasına mahkûm edilmiş ve bu ceza para cezasına çevrilmiştir⁵⁰⁶.

Söz konusu derneğin kapatılması üzerine 1992 yılında İzmir Savaş Karşıtları Derneği, 1993 yılında ise İstanbul Savaş Karşıtları Derneği kurulmuştur. Bu dernekler tarafından vicdani ret konusunda yayınlar hazırlanarak toplumla paylaşılmış, dernek üyeleri vicdani ret açıklamalarında bulunmuştur⁵⁰⁷. 1993 yılı sonrasında ise vicdani reddini açıklayan kişiler askeri mahkemelerde yargılanmaya başlamıştır.

Bununla birlikte vicdani ret konusunun kamuoyunda yankı uyandırması İzmir Savaş Karşıtları Derneğinin başkanı Osman Murat Ülke'nin vicdani reddini açıklaması sebebiyle yargılanması ve ceza alması sonucunda söz konusu kararı Avrupa İnsan Hakları Mahkemesine taşımasıyla gerçekleşmiştir. Osman Murat Ülke, pasifist dünya görüşüne sahip olduğu gerekçesiyle askerlik hizmeti yapmayı reddetmiş, bir basın toplantısında çağrı evraklarını yakmıştır. Bu ve daha sonraki ret açıklamaları sonucunda sekiz kez ısrarlı itaatsizlikten iki kez de firardan mahkûm edilmiş, toplam 701 gün süreyle hapis yatmıştır. AİHM, Ülke'nin askeriye-cezaevi döngüsüne mecbur bırakılarak "sivil ölüm" olarak tabir edilebilecek gizli bir yaşam

⁵⁰⁵ Yiğit Akın, "Gürbüz ve Yavuz Evlatlar" Erken Cumhuriyette Beden Terbiyesi ve Spor, İletişim Yayınları, 3. Baskı, Ocak 2018, s. 153-157.

⁵⁰⁶ Dilan Mızrak, s. 130.

⁵⁰⁷ Bayram Doğan, s. 105.

sürmeye zorlanmasının demokratik bir toplumdaki cezalandırma rejimine aykırı olduğunu belirterek AIHS'nin ihlal edildiğine karar vermiştir⁵⁰⁸.

Bu karar sonucunda vicdani ret kavramı basında dikkatleri üzerine çekmiş, vicdani ret daha bilinir bir kavram haline gelmiş ve Türkiye'de vicdani retlerini açıklayan kişilerin sayısında özellikle 2000li yıllar itibariyle artış yaşanmıştır. Vicdani ret konusu Yunus Erçep, Feti Demirtaş, Halil Savda, Mehmet Tarhan ve Enver Aydemir gibi vicdani retçiler tarafından bağlayıcı karar verme yetkisi bulunan AIHM önüne taşınmıştır. AIHM tarafından verilen ihlal kararları ve özellikle 2011 yılından itibaren vicdani reddin doğrudan düşünce, vicdan ve din özgürlüğünün kapsamında ele alınması doğrultusunda değişen AIHM içtihadı sonucunda Türkiye'nin vicdani ret konusunda düzenleme yapma yükümlülüğü kaçınılmaz hale gelmiştir.

Ayrıca Birleşmiş Milletler ve Avrupa Birliği tarafından da Türkiye'nin vicdani ret konusuna ilişkin sorumlulukları çeşitli belgelerde vurgulanmıştır. Birlik hukuku kaynakları arasında yer alan AB Temel Haklar Şartının 10. Maddesi ile vicdani reddin bir hak olarak düzenlenmesi Avrupa Birliğine aday ülke olan Türkiye'nin üyelik sürecinde bu hakkı tanımamasının zorunlu oluşuna işaret etmektedir⁵⁰⁹.

Uluslararası insan hakları hukukundan kaynaklanan tüm bu sorumluluklara rağmen Türkiye'de askerlik hizmetlerinin vicdani reddi konusunda yasal bir düzenleme halen yapılmamıştır. Vicdani Ret Derneği tarafından paylaşılan verilere göre Türkiye'de geçmişten günümüze yaklaşık 530 kişi vicdani retlerini açıklayarak askerlik hizmetinde bulunmayı reddetmiştir⁵¹⁰.

Söz konusu vicdani ret açıklamalarının gerekçeleri incelenip değerlendirildiğinde gerekçelerin iki temel sebep altında toplandığı gözlemlenmektedir: ret sebeplerinde çoğunluğu elinde bulunduran ve kadın vicdani retçilerin de dayanağı olan antimilitarizm ile neredeyse savunucularının tamamını Yehova Şahitlerinin oluşturduğu dini sebepler.

Antimilitarist hayat görüşü benimsemeleri sebebiyle vicdani ret açıklamalarında bulunan kişilerin eylemlerinin ne ölçüde vicdani ret sayılabileceği

⁵⁰⁸ Ülke v Türkiye, Başvuru No: 39437/ 98, 24 Nisan 2006.

⁵⁰⁹ Hacı Can, s. 329.

⁵¹⁰ <https://vicdaniret.org/category/retaciklama/>, (10/05/2019).

tartışmalıdır. Esasen total retçi olan bu kişiler yalnızca askerlik hizmetini değil, devlete yapılacak her türlü hizmeti reddetmektedirler. Dolayısıyla bu kişiler vicdani reddin bir hak olarak kabul edilip alternatif sivil hizmet sunulması durumunda bu hizmette bulunmayı da reddedeceklerdir. Bu sebeplerle söz konusu gerekçeye dayanan reddin ahlaki ve vicdani bir eylemden ziyade politik bir eylem olduğu söylenebilir⁵¹¹.

Yehova Şahitlerinin durumu ise vicdani reddin en klasik örneğini oluşturmaktadır. Savaşmayı ve silah tutmayı yasaklayan pasifist bir dinin üyesi olan bu kişilerin askeri sisteme veya devlet düzenine bir karşı çıkışları bulunmayıp yalnızca vicdani bütünlüklerini zedeleyecek olacak askerlik hizmetinde bulunmayı reddetmektedirler. Vicdani reddin bir hak olarak kabul edilmesi halinde alternatif sivil hizmette bulunmak konusunda gönüllüdürler.

Özetle, Türkiye Cumhuriyetinin kuruluşundan itibaren orduya ve zorunlu askerlik sisteminin benimsenmesine büyük önem verilmiş, oluşturulan vatandaş ordusunun ulus inşası sürecinde üstlendiği rol sonucunda ordu, toplumun kültür kodlarına işlemiştir. Asker kaçakları konusu ise her dönem askeri sistem için sorun oluşturmuştur. Bununla birlikte askeri sistemin vicdani ret kavramıyla tanışması 1990'lı yılları bulmuştur.

Vicdani reddin bir kavram olarak ilk kez duyulduğu 1990'lı yıllardan günümüze vicdani retçilerin sayısı her geçen yıl artmıştır. Özellikle yargılanma sürecinde uğradığı kötü muamele sonucu AİHM'ye başvuran Osman Murat Ülke'nin başvurusu sonucunda AİHM tarafından ihlal kararı verilmesiyle vicdani ret kavramı toplumda yankı uyandırmıştır. Vicdani Ret Derneğinin verilerine göre toplamda yaklaşık 500 vicdani retçi vicdani retlerini açıklamış, bu açıklamaların büyük çoğunluğu antimilitarizm veya Yehova Şahitliği inancı ile gerekçelendirilmiştir.

Sonuç olarak, askerlik hizmetlerinin vicdani reddi konusunda Türkiye'nin uluslararası insan hakları hukukundan doğan açık yükümlülükleri olmakla birlikte bu konuya ilişkin henüz hiçbir yasal düzenleme yapılmamıştır. Bu tezin yazıldığı dönemde askerlik sisteminde değişiklikler yapılması yönünde somut çalışmalar olsa da bu değişiklikler arasında vicdani redde ilişkin bir başlık bulunmamaktadır. Bu durum toplumsal bakış açısının vicdani ret konusundaki önemini vurgular niteliktedir.

⁵¹¹ Nilgün Toker, s.92

III. TÜRK HUKUKUNDA VİCDANİ REDDİN KURUMSAL DAYANAKLARI

A.Hukuksal Düzenlemeler

Türk hukukunda vicdani ret konusunu doğrudan düzenleyen bir hüküm bulunmamaktadır. Bu başlık altında vicdani ret kavramı ile ilişkilendirilebilecek düzenlemeler ile vicdani retçilerin cezalandırılması sonucunu doğuran suç tipleri normlar hiyerarşisi doğrultusunda incelenecektir. Bu kapsamda öncelikle Türkiye Cumhuriyeti Anayasası daha sonra ilgili kanunlar ele alınacaktır.

Türk hukukunda askerlik hizmetinin anayasal dayanağı olarak kabul edilen ve “vatan hizmeti” başlığını taşıyan Anayasa madde 72 hükmü şu şekildedir⁵¹²: “*Vatan hizmeti, her Türkün hakkı ve ödevidir. Bu hizmetin Silahlı Kuvvetlerde veya kamu kesiminde ne şekilde yerine getirileceği veya getirilmiş sayılacağı kanunla düzenlenir.*”

Madde başlığında da ifade edildiği üzere Türkiye Cumhuriyeti Anayasasında “askerlik hizmeti” şeklinde bir düzenleme bulunmayıp askerlik hizmetinden daha geniş kapsamlı olan “vatan hizmeti” başlığı altında bir düzenleme yapılmıştır. Bu madde Anayasanın “siyasi haklar ve ödevler” başlıklı dördüncü bölümünde yer almaktadır. Dolayısıyla Anayasa ile düzenlenen hak ve ödev askerlik hizmeti değil vatan hizmetidir. Ayrıca bu ödevin yerine getirilebileceği tek yer Silahlı Kuvvetler olmayıp, bu hizmetin kamu kesiminde de yerine getirilebileceği ya da yerine getirilmiş sayılabileceği açıkça düzenlenmiştir⁵¹³.

Bu madde ile vatan hizmetinin yerine getirilebilme şekilleri Silahlı Kuvvetlerde yerine getirilme, kamu kesiminde yerine getirilme ve vatan hizmetinin yerine getirilmiş sayılması olmak üzere üç seçenekli olarak sayılmıştır. Aynı

⁵¹² Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2709.pdf>, (15/05/2019).

⁵¹³ Barış Esmer, s. 133.

zamanda yine bu maddede vatan hizmetine ilişkin hususların kanunda düzenleneceği belirtilmiştir⁵¹⁴.

Bununla birlikte Türk devletinin uluslararası yazışmalarda ve askeri mahkemelerin vicdani redde ilişkin kararlarında Anayasanın 72. Maddesinde yer alan “vatan hizmeti” kavramının dar yorumlanarak askerlik hizmeti olarak anlaşılması gerektiği belirtilmiştir. Anayasanın lafzına uygun olmayan şekilde yapılan bu yorumun askerlik hizmetinin kültür kodlarındaki etkisi ile açıklanması mümkündür⁵¹⁵.

Maddede yer alan “her Türk” ifadesi kadın ve erkek tüm Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarını kapsamaktadır. Dolayısıyla bu maddeye göre hem kadın hem de erkek tüm Türkiye Cumhuriyeti vatandaşları vatan hizmeti yerine getirmekle mükelleftir. Bu sebeple 1111 sayılı Askerlik Kanununun 1. maddesi ile askerlik hizmetinin yalnızca erkekler için zorunlu sayılmasının Anayasaya aykırı olduğunu ve ayrımcılık yarattığını savunan yazarlar bulunmaktadır⁵¹⁶.

Vicdani ret kavramı, uluslararası insan hakları belgelerinde genellikle bağımsız bir hak olarak düzenlenmeyip din ve vicdan özgürlüğü kapsamında ele alınan bir kavramdır. Bu sebeple Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının vicdan özgürlüğünü koruyup korumadığı, eğer koruyorsa bu özgürlüğe ne şekilde bir koruma sağladığı incelenmesi gereken bir diğer konuyu oluşturmaktadır. Vicdan özgürlüğü, Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının “Kişinin Hakları ve Ödevleri” başlıklı ikinci bölümünün 24. maddesinde düzenlenmiştir. Din ve vicdan hürriyeti başlıklı söz konusu madde hükmü şu şekildedir⁵¹⁷:

“Herkes, vicdan, dini inanç ve kanaat hürriyetine sahiptir.

14 üncü madde hükümlerine aykırı olmamak şartıyla ibadet, dini ayin ve törenler serbesttir.

Kimse, ibadete, dini ayin ve törenlere katılmaya, dini inanç ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz; dini inanç ve kanaatlerinden dolayı kınanamaz ve suçlanamaz.

⁵¹⁴ Osman Can, “Vicdani Red ve Anayasa”, **Çarklardaki Kum: Vicdani Ret**, (Ed. Özgür Heval Çınar ve Coşkun Üsterci), İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2014, s. 309.

⁵¹⁵ Özgür Heval Çınar, s. 235- 237.

⁵¹⁶ Osman Can, s.307.

⁵¹⁷ Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2709.pdf>, (15/05/2019).

Din ve ahlak eğitim ve öğretimi Devletin gözetim ve denetimi altında yapılır. Din kültürü ve ahlak öğretimi ilk ve ortaöğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasında yer alır. Bunun dışındaki din eğitim ve öğretimi ancak, kişilerin kendi isteğine, küçüklerin de kanuni temsilcisinin talebine bağlıdır.

Kimse, Devletin sosyal, ekonomik, siyasi veya hukuki temel düzenini kısmen de olsa, din kurallarına dayandırma veya siyasi veya kişisel çıkar yahut nüfuz sağlama amacıyla her ne suretle olursa olsun dini veya din duygularını yahut dince kutsal sayılan şeyleri istismar edemez ve kötüye kullanamaz.”

Söz konusu madde ile bireylerin iç dünyasına ilişkin olan vicdani kanaat oluşturma hakkının korunduğu açıktır. Ancak din dışı inançların gereğinin yerine getirilmesinin bu maddeyle korunup korunmadığı konusunda bir belirsizlik mevcuttur. Din dışı sebeplerden kaynaklanan vicdani kanaate uygun davranışta bulunma hakkının Anayasa madde 24’ün kapsamında olup olmadığı madde metninde geçen “kanaat” sözcüğünün yorumlanmasıyla anlaşılabilir. Anayasa koyucu dini inanç ve kanaat kavramlarını birlikte kullanmıştır. Bu birlikteliğin iki anlamı olabilir. Şekilci bir bakış açısıyla bu maddenin 1. fıkrasındaki dini inanç ve kanaat ifadesinin, dini inanç ve dini kanaat anlamına geldiği söylenebilir. Ancak kanaat kavramının, bir önermenin doğruluğu konusunda önemli bir düzeye gelmiş inanç anlamına geldiği düşünüldüğünde maddede bu şekilde düzenleme yapılmasının amacının dini inancın yanında dini kanaatin de korunması olduğu söylenilemez. Bu yoruma göre kanaat de esasen belirli bir inançtır ve dini inanç ve dini kanaat şeklinde iki kez tekrarlanarak korunmasında pratikte bir anlam yoktur⁵¹⁸.

Bu sebeple burada kanaat deyimi ile anlatılmak istenen dini inançlar ve din dışı kanaatler, yani dünyevi görüşlerdir. Zira Anayasanın 2. maddesinde Türkiye Cumhuriyetinin temel niteliklerinden birisi olarak belirtilen laiklik ilkesi de böylesi bir yorumu gerektirir. Çünkü laikliğin gerçekleştirilebilmesi için dini inanç ve kanaatler kadar din dışı ve hatta din karşıtı görüşler ve kanaatler de korunmalıdır. Bu sebeple Anayasa madde 24’ün 3. fıkrasının “kimse dini inançlarını ve dünya görüşüne dayanan kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz, dini inançları ve dünya görüşüne dayanan kanaatlerinden dolayı suçlanamaz kınanamaz.” şeklinde

⁵¹⁸ Esra Atalay, s.129.

anlaşılması gerekmektedir⁵¹⁹. Bu yorum sonucunda maddenin din dışı sebeplere dayanan vicdani kanaatleri de koruduğu sonucuna ulaşılabilir.

Ayrıca temel hak ve hürriyetlerin sınırlandırılmasına ilişkin düzenlemeler “temel hak ve hürriyetlerin sınırlandırılması” başlıklı 13. maddede⁵²⁰ ve “temel hak ve hürriyetlerin kullanılmasının durdurulması” başlıklı 15. maddede⁵²¹ yapılmış, temel hak ve hürriyetlerin kullanılması konusu ise “temel hak ve hürriyetlerin kötüye kullanılmaması” başlıklı 14. maddede⁵²² düzenlenmiştir.

Söz konusu maddeler ışığında bir değerlendirme yapıldığında vicdani ret konusunda Anayasada bir düzenleme bulunmama ile birlikte vicdan özgürlüğünün açıkça güvence altına alınmış olduğu gözlemlenebilmektedir. Anayasanın 15. Maddesine göre ise savaş, seferberlik veya olağanüstü hallerde dahi kimse vicdani kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz ve bu kanaatlerden dolayı suçlanamaz. Bununla birlikte vicdani kanaatlerden kaynaklanan her eylemin koruma altında olmadığı, bu hakkın sınırları olduğu belirtilmiş, sınırlamanın sınırları ise Anayasanın 13. maddesinde sayılmıştır.

⁵¹⁹ Esra Atalay, s.129.

⁵²⁰ Temel Hak ve Hürriyetlerin Sınırlanması- Madde 13

“ Temel hak ve hürriyetler, özlerine dokunulmaksızın yalnızca Anayasanın ilgili maddelerinde belirtilen sebeplere bağlı olarak ve ancak kanunla sınırlanabilir. Bu sınırlamalar, Anayasanın sözüne ve ruhuna, demokratik toplum düzeninin ve lâik Cumhuriyetin gereklerine ve ölçülülük ilkesine aykırı olamaz.”

⁵²¹ Temel hak ve hürriyetlerin kullanılmasının durdurulması- Madde 15

“Savaş, seferberlik veya olağanüstü hallerde, milletlerarası hukuktan doğan yükümlülükler ihlal edilmemek kaydıyla, durumun gerektirdiği ölçüde temel hak ve hürriyetlerin kullanılması kısmen veya tamamen durdurulabilir veya bunlar için Anayasada öngörülen güvencelere aykırı tedbirler alınabilir.

Birinci fıkrada belirlenen durumlarda da, savaş hukukuna uygun fiiller sonucu meydana gelen ölümler dışında, kişinin yaşama hakkına, maddi ve manevi varlığının bütünlüğüne dokunulamaz; kimse din, vicdan, düşünce ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz ve bunlardan dolayı suçlanamaz; suç ve cezalar geçmişe yürütülemez; suçluluğu mahkeme kararı ile saptanıncaya kadar kimse suçlu sayılamaz.”

⁵²² Temel Hak ve Hürriyetlerin Kötüye Kullanılmaması- Madde 14

“ Anayasada yer alan hak ve hürriyetlerden hiçbiri, Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü bozmayı ve insan haklarına dayanan demokratik ve lâik Cumhuriyeti ortadan kaldırmayı amaçlayan faaliyetler biçiminde kullanılamaz.

Anayasa hükümlerinden hiçbiri, Devlete veya kişilere, Anayasa ile tanınan temel hak ve hürriyetlerin yok edilmesini veya Anayasada belirtilenden daha geniş şekilde sınırlandırılmasını amaçlayan bir faaliyette bulunmayı mümkün kılacak şekilde yorumlanamaz.

Bu hükümlere aykırı faaliyette bulunanlar hakkında uygulanacak müeyyideler, kanunla düzenlenir.”

Din ve vicdan özgürlüğünün Türkiye Cumhuriyeti Anayasasında düzenleniş biçimi incelendiğinde vicdani ret kavramının bir hak olarak bu özgürlük kapsamında yer aldığına dair açık bir düzenleme bulunmadığı görülmektedir. Fakat bununla birlikte vicdani reddin bir hak olarak tanınmasının ve bu özgürlük kapsamında yorumlanmasının önünde engel oluşturacak bir hüküm de bulunmamaktadır⁵²³.

Özetle, Türkiye Cumhuriyeti Anayasasında bir ödev olarak askerlik hizmetinden daha geniş kapsamlı bir kavram olan vatan hizmetinin düzenlendiği ve bu hizmeti yerine getirmenin tek yolunun askerlik hizmeti yapmak olmadığının açıkça belirtildiği söylenebilir. Ayrıca uluslararası insan hakları belgeleri açısından vicdani ret kavramını da kapsadığı kabul edilen din ve vicdan özgürlüğü, Anayasanın 24. maddesinde açıkça güvence altına alınmıştır. Bu özgürlüğün düzenleniş biçimi incelendiğinde vicdani reddi açıkça kapsamında kabul etmediği gibi bir hak olarak kabul edilmesinin önünde engel de oluşturmadığı görülebilmektedir.

Dolayısıyla askerlik hizmetlerinin vicdani reddinin bir hak olarak kabul edilmesinin önünde Anayasal bir engel olmadığı, bu hakkın kabul edilmesi ve alternatif sivil hizmet imkânı sunulması durumunda bir Anayasa değişikliğine ihtiyaç duyulmayacağı söylenebilir.⁵²⁴

Türkiye Cumhuriyeti hukuk düzeninde askerlik konusunu düzenleyen pek çok kanun hükmü bulunmaktadır. Anayasada askerlik hizmetinin zorunlu olduğuna ve alternatif sivil hizmet imkânının bulunmadığına dair bir hüküm yer almazken bu konu 1111 Sayılı Askerlik Kanununun 1. maddesi ile düzenlenmiştir. Bu sebeple vicdani reddin bir hak olarak kabul edilmesi durumunda değiştirilmesi gereken düzenlemelerden biri bu madde yer almaktadır⁵²⁵.

Söz konusu madde hükmü şu şekildedir⁵²⁶: “ *Türkiye Cumhuriyeti tebaası olan her erkek, işbu kanun mucibince askerlik yapmağa mecburdur.*” Bu madde ile askerlik hizmetinin tüm erkek Türk vatandaşları için zorunlu tutulduğu ve askerlik hizmetine alternatif bir sivil hizmet imkânı ön görülmediği açıktır. Bu maddede yer alan hükmün istisnaları Askerlik Kanununun 10. maddesinde düzenlenmiştir. Askerlik Kanununun 10. maddesi ile hem askerlik hizmetinden muaf tutulacak kişiler

⁵²³ Özgür Heval Çınar, s. 241.

⁵²⁴ Özgür Heval Çınar, s. 247.

⁵²⁵ Murat Sevinç, s. 306.

⁵²⁶ 1111 sayılı Askerlik Kanunu, madde 1, <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.1111.pdf>, (16/05/2019)

belirtilmiş hem de askerlik hizmetini belirli başka şekillerde yerine getirebilecekler düzenlenmiştir.

Askerlik Kanununun 10. maddesinde askerlik hizmetinden muafiyet sebepleri şu şekilde sayılmıştır⁵²⁷:

“(...) 8. Türk Silahlı Kuvvetleri Sağlık Yeteneği Yönetmeliğine göre bedeni kabiliyeti askerliğe elverişli olmayanlar askerlik hizmetinden muaf tutulurlar.

9. Askerlik hizmetini yerine getirmekte iken ölen, akıbeti meçhul kalan, hakkında gaiplik kararı alınan veya maluliyet aylığı bağlanmasını gerektirecek biçimde malul olanların;

a) Baba ve annesinin müşterek olarak talep ettiği veya baba ya da annesinden biri ölmüş ise sağ olanın talep ettiği kardeşlerinden biri, istekli olmadıkça silahaltına alınmaz veya silahaltında ise terhis edilir,

b) Baba ve annenin müştereken anlaşamadıkları veya her ikisinin de ölmüş olması durumunda; öncelikle silahaltında olan kardeşi var ise istekli olması halinde terhis edilir, silahaltında olan kardeşi yok ise veya silahaltında olan kardeşi terhis olmak istemez ise askerlik hizmet sırası gelen ilk kardeş istekli olmadıkça silahaltına alınmaz.

12/4/1991 tarihli ve 3713 sayılı Terörle Mücadele Kanunu kapsamında hayatını kaybedenlerden;

a) Askerlik hizmetini yerine getirmekte olan yükümlüler ile 3713 sayılı Kanununun 21 inci maddesinin birinci fıkrasının (j) bendi kapsamına giren sivillerin kendilerinden olma çocukları ile aynı anne ve babadan olma kardeşlerinin tamamı,

b) Kamu görevlilerinin (güvenlik korucuları dâhil) kendilerinden olma çocukları ile aynı anne ve babadan olma kardeşlerinden biri,

İstekli olmadıkça silahaltına alınmaz ve silahaltındakiler istekleri halinde terhis edilir. Kardeşlerden hangisinin askerlik hizmetinden muaf tutulacağı bu bendin birinci paragrafında düzenlenen usule göre belirlenir. Kardeşlerden muafiyet kapsamına girmeyenler ile muafiyet kapsamına girmekle birlikte bu muafiyetten yararlanmak istemeyenlerin askerlik hizmetini yerine getireceği yerler ilgili yönergede belirlenir.

⁵²⁷ 1111 sayılı Askerlik Kanunu, madde 10, <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.1111.pdf>, (16/05/2019)

Bu bent hükümleri seferberlik ve savaş halinde uygulanmaz.

11. Barışta, olağanüstü hal veya seferberlik hallerinde veya savaşta, askerliğini henüz yapmadan, Cumhurbaşkanının gerekli gördüğü sahalarda özel olarak görevlendirilen gönüllüler, Cumhurbaşkanı Kararında belirtilen şartlara uydukları takdirde askerlik hizmetinden muaf tutulur. (...)

Bu düzenleme ile zorunlu askerlik sisteminin Türk hukukundaki istisnaları sınırlı olarak sayılmıştır. Bu maddede sayılan koşulları sağlayan kişiler askerlik hizmetinden muaf tutulmuştur. Öngörülen muafiyet sebepleri fiziksel olarak askerlik hizmeti yapamayacak durumda olan veya yaşadıkları bir kayıp sebebiyle isteksiz olmaları durumunda kendilerinden askerlik yapmaları beklenemeyecek kişilere yönelik olup dini inançlar veya vicdani kanaatler muafiyet sebepleri arasında sayılmamıştır. Bu sebeple vicdani retçiler açısından zorunlu askerlik hizmeti karşısında tanınmış bir muafiyetten söz edilmesi mümkün değildir.

Askerlik hizmetini belirli başka şekillerde yerine getirilme konusu Askerlik Kanununun 10. maddesi ve aynı kanunun ek 4. maddesi ile düzenlenmiştir. Söz konusu hükümler şu şekildedir⁵²⁸:

“(...) 2. (...) Her celp döneminde eğitim merkezlerine sevk edilen miktar Genelkurmay Başkanlığınca belirlenenden fazla ise; ihtiyaç fazlası olan yükümlüler, temel askerlik eğitimini müteakip, o yılın 1 Ocak tarihindeki T.C. Merkez Bankası döviz alış kurları esas alınarak, dövizle askerlik için tespit edilen miktarın yarısının karşılığı Türk Lirası bedel ödemek veya istekte bulunan kamu kurum ve kuruluşlarında görev yapmak suretiyle askerlik hizmetlerini yerine getirmiş sayılırlar.

Saklı, yoklama kaçağı veya bakaya durumunda bulunanlar ihtiyaç fazlası kapsamına alınmazlar.

4. İhtiyaç fazlası yükümlülerle ilgili işlemler aşağıda belirtilmiştir.

A) Bedel ödemeye istekli olanlar ile ilgili işlemler:

a) Temel askerlik eğitimini müteakip, her celp döneminde, bedel ödeyecek yükümlü miktarı, Türk Silahlı Kuvvetleri ihtiyaç fazlası ve kamu kurum ve kuruluşları

⁵²⁸ 1111 sayılı Askerlik Kanunu, madde 10, <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.1111.pdf>, (16/05/2019)

tarafından istenen yükümlü miktarı dikkate alınarak Genelkurmay Başkanlığınca tespit edilir.

b) Askerlik yükümlülüklerini bedel ödeyerek yerine getirecekler istekle tespit edilir.

c) İstekli miktarı Genelkurmay Başkanlığınca tesbit edilen miktardan fazla olduğu takdirde; bedel ödeyecekler, bedel ödemeye istekli olanların tamamının iştirak ettirileceği kura ile tespit edilir.

d) İstekli miktarı, Genelkurmay Başkanlığınca tespit edilen miktara eşit veya az ise; kuraya başvurulmaz ve bunların tamamı bedel ödeyerek askerlik yükümlülüklerini yerine getirmiş sayılırlar.

e) Bedel ödemekten vazgeçen veya ödeme yükümlülüklerini vaktinde yerine getirmeyen yükümlüler, kalan askerlik sürelerini Türk Silahlı Kuvvetlerinde erbaş veya er olarak tamamlarlar.

f) Bedel ödeme esasları ve yükümlüler için uygulanacak işlemler ile bedel verecek yükümlülerin tespiti işlemi Cumhurbaşkanlığı Kararı ile belirlenir.

B) Kamu kurum ve kuruluşlarında görevlendirilecek yükümlülerle ilgili işlemler:

a) Yükümlü istihdam etmek isteyen kamu kurum ve kuruluşları, ihtiyaç miktarını her celp döneminden iki ay önce bağlı veya ilgili buldukları Bakanlık kanalı ile Milli Savunma Bakanlığına bildirirler.

b) Kamu kurum ve kuruluşlarında görevlendirilecek yükümlüler, bedel ödemek isteyenler dışında kalan yükümlüler arasından, Genelkurmay Başkanlığınca belirlenecek miktar ve esaslara göre, kura çekmek suretiyle tespit edilir ve ayrılır. Genelkurmay Başkanlığınca Türk Silahlı Kuvvetleri ihtiyacı olarak önceden belirlenen tahsil ve meslek gruplarında bulunan yükümlüler bu kuraya iştirak ettirilmezler.

c) Kamu kurum ve kuruluşlarında görevlendirilen yükümlülerin istihdam şekilleri ile tabi olacakları esas ve usuller Cumhurbaşkanlığı Kararı ile tespit edilir.

d) İhtiyaç fazlası olarak kamu kurum ve kuruluşları emrine verilen yükümlüler hakkında firar, hava değişimi ve izin tecavüzü, kısa süreli firar ve izin tecavüzü suçlarından dolayı Askeri Ceza, Disiplin Mahkemeleri Kuruluşu, Yargılama Usulü ve Disiplin Suç ve Cezaları Hakkında Kanun ve Askeri Mahkemeler Kuruluşu ve Yargılama Usulü Kanunu hükümleri uygulanır. Bu konularda yükümlünün görev yerine en yakın askeri mahkeme veya disiplin mahkemesi yetkilidir.

e) Bu yükümlülerin kamu kurum ve kuruluşlarında çalıştıkları süre içerisinde askerliğe elverişli olmadıkları yolundaki müracaatları Sağlık Bakanlığınca belirlenen yetkili sağlık kurullarınca incelenerek, askerliğe elverişli olmadığı tespit edilenler hakkında "Türk Silahlı Kuvvetleri Sağlık Yeteneği Yönetmeliği" hükümleri uygulanır.

f) Kamu kurum ve kuruluşlarında istihdam edilecek yükümlülerin muayene ve tedavileri ile her türlü sağlık işlemleri görevlendirildikleri kamu kurum ve kuruluşlarınca yapılır.

g) Yükümlülerin Silahlı Kuvvetlerdeki erbaş ve erler gibi iâşe edilmeleri, giydirilmeleri, barındırılmaları ve diğer istihkakları Cumhurbaşkanınca belirlenecek esaslara göre bağlı buldukları kamu kurum ve kuruluşlarınca karşılanır.

h) Yükümlüler diğer hususlarda verildikleri kamu kurum ve kuruluşlarının statüsüne tabidir.”

Ek madde-4

“Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığının ihtiyaç göstermesi ve Genelkurmay Başkanlığının uygun görmesi üzerine, 1111 sayılı Kanuna tabi olarak silah altına alınacak yükümlülerden, bu Bakanlık kadrolarında öğretmen olarak görev yapanlar ile mesleği öğretmen olan ancak bu göreve başlamamış bulunanlar, bu Kanunun 10 uncu maddesinin 4 üncü bendinde belirtilen işlemlere tabi tutulmaksızın ihtiyaç fazlası olarak ayrılırlar ve temel askerlik eğitimini takiben mezkûr Bakanlık emrine verilirler. (...)”

Bu düzenlemelere göre askerlik hizmetini belirli şekillerde yerine getirecek olan kişiler 1111 sayılı Askerlik Kanununda askerlik hizmetini bedel ödeyerek yerine getirecekler, askerlik hizmetini kamu kurum ve kuruluşlarında görevlendirilerek yerine getirilecekler ile ek 4. madde gereğince askerlik hizmetini öğretmen olarak yerine getirecekler olarak belirtilmiştir.

Bu düzenlemeler ilk bakışta alternatif hizmet imkânı gibi görünse de askerlik hizmetini bu şekilde yerine getirmiş sayılacak kişilere de temel askerlik eğitimi şart koşulmuştur. Bu sebeple söz konusu kişiler kısa süre de olsa askerlik hizmetinde bulunmak zorundadırlar. Ayrıca bu düzenleme kaynağını vicdani ret gerekçelerinden almayıp ihtiyaç fazlası olan kişilerin sisteme entegre edilmesini sağlamayı amaçlamaktadır, bazı durumlarda belirlemelerin kura ile yapılacak olması

da bu fikrin doğruluğunu güçlendirir niteliktedir. Dolayısıyla 1111 sayılı Askerlik Kanunu kapsamında zorunlu askerlik hizmetine alternatif bir hizmet imkânı tanınmadığı rahatlıkla söylenebilir⁵²⁹.

Türk hukukunda vicdani ret konusuna ilişkin yapılmış tek düzenleme eski bir Bakanlar Kurulu Kararında yer almaktadır⁵³⁰. 25. 07. 1993 tarihli Resmi Gazetede yayımlanmış olan 93/ 4613 sayılı Bakanlar Kurulu Kararının 5. maddesinin 2. fıkrasında şu hüküm yer almaktadır⁵³¹:

“ Buldukları ülke mevzuatı gereği ihtiyaç fazlası oldukları veya inançları nedeniyle askerlik yapmak istemediklerinden sivil kurum ve kuruluşlarda hizmet yapmak suretiyle askerlik hizmetini tamamlayanlar da bu durumlarını belgelemek kaydıyla askerlik yükümlülüğünü yerine gelirmiş sayılırlar.”

Bu kararda açıkça vicdani retçi ifadesine yer verilmese de “inançları nedeniyle askerlik yapmak istemediklerinden sivil kurum ve kuruluşlarda hizmet yapmak suretiyle askerlik hizmetini tamamlayanlar” ifadesiyle kastedilen vicdani retçilerdir. Buna göre vicdani retçi olup alternatif sivil hizmet yükümlülüğünü yerine getiren çifte vatandaşların Türk hukuku açısından askerlik yükümlülüğünü yerine getirmiş sayıldıkları düzenlenmiştir.

Ayrıca 1632 sayılı Askeri Ceza Kanununun 45. Maddesinde vicdani reddin bir hak olarak kabul edilmesinin önünde doğrudan engel oluşturacak bir düzenleme bulunmaktadır. Bu madde hükmüne göre *“Bir şahsın hareketini vicdanına veya dinine göre lazım saymış olması, yapmak veya yapmamakla vukua gelen bir cezayı mucip olmasına mani teşkil etmez”⁵³².*

Yukarıda belirtildiği üzere askerlik hizmetlerinin vicdani reddi Türk hukukunda bir hak olarak tanınmadığı gibi vicdani ret özel bir suç tipi olarak da düzenlenmemiştir. Bununla birlikte vicdani retçiler Türk Ceza Kanunu ve Askeri Ceza Kanununun belirli hükümleri gerekçe gösterilerek cezalandırılmaktadır. 5237 sayılı Türk Ceza Kanununda yer alan ve vicdani retçilerin cezalandırıldıkları suç

⁵²⁹ Mehmet Altundış “Avrupa Konseyi ve AİHM Kararlarına Göre Türk Hukukunda Vicdani Ret Hakkı”, **Yasama Dergisi**, Sayı: 20, Ocak – Şubat – Mart – Nisan, 2012, s. 23.

⁵³⁰ Barış Esmer, s.135.

⁵³¹ 25.07.1993 tarih ve 93/ 4613 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı, “Birden Fazla Tabiiyetti Vatandaşların Askerlik Yükümlülüklerini Yerine Getirmiş Sayılmalarına Dair Esaslar”, <http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/21648.pdf>, (16/ 05/ 2019).

⁵³² 1632 sayılı Askeri Ceza Kanunu, <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.1632.pdf>, (20/05/2019).

tipleri halkı askerlikten soğutma ve askerleri itaatsizliğe teşvik suçlarıdır. 5237 sayılı Türk Ceza Kanununun halkı askerlikten soğutma suçunu düzenleyen 318. maddesi hükmü şu şekildedir⁵³³:

“Askerlik hizmetini yapanları firara sevk edecek veya askerlik hizmetine katılacak olanları bu hizmeti yapmaktan vazgeçirecek şekilde teşvik veya telkinde bulunanlara altı aydan iki yıla kadar hapis cezası verilir.

Fiiil, basın ve yayın yolu ile işlenirse ceza yarısı oranında artırılır .”

Bu suç tipi yalnızca vicdani retçilerin için değil vicdani retçileri destekleyen kişilerin de cezalandırılması sonucunu doğurmaktadır. Bu sebeple din ve vicdan özgürlüğü ile birlikte ifade özgürlüğü de bu madde kapsamında tartışma konusu edilmektedir⁵³⁴.

5237 sayılı Türk Ceza Kanununun askerleri itaatsizliğe teşvik suçunu düzenleyen 319. Maddesi hükmü ise şu şekildedir:

“Askerleri veya askerî idareye bağlı olarak görev yapan diğer kişileri kanunlara karşı itaatsizliğe veya yeminlerini bozmaya veya askerî disiplini veya askerlik hizmetine ilişkin görevlerini ihlale yönelten ve tahrik edenler ile kanunlara, yemine veya disiplin veya diğer görevlere aykırı hareketleri askerler önünde öven veya iyi gördüğünü söyleyen kimselere, bir yıldan üç yıla kadar hapis cezası verilir.

Fiiil, aleni olarak işlenmişse iki yıldan beş yıla kadar hapis cezası verilir.

Fiiil, savaş zamanında işlenmiş ise ceza bir katı oranında artırılır.”

1632 sayılı Askeri Ceza Kanununda düzenlenen ve vicdani retçilerin cezalandırıldığı suç tipleri ise yoklama kaçağı olma, bakaya kalma, firar, itaatsizlikte ısrar ve isyan muharrikidir⁵³⁵.

Yoklama kaçağı olma durumu 1111 sayılı Askerlik Kanununun 12. maddesinde “yoklamada bulunmayan ve bulunamadıklarına dair Askerlik Kanununda yazılı bir mazeret gösterememiş olanlar” olarak tanımlanmıştır. Yoklama kaçağı olma durumunda verilecek cezalar 1111 sayılı Askerlik Kanununun 89. maddesinde ve 1632 sayılı Askeri Ceza Kanununun 63. maddesinde düzenlenmiştir⁵³⁶. Buna göre yoklama muayenesine katılmayan vicdani retçiler para

⁵³³ 5237 sayılı Türk Ceza Kanunu, <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5237.pdf>, (20/05/2019).

⁵³⁴ Özgür Heval Çınar, s. 254.

⁵³⁵ Vicdani retçilerin cezalandırıldığı suç tip tiplerinden olan itaatsizlik suçunun düzenlendiği 1632 sayılı Askeri Ceza Kanununun 86. maddesi 22 Mart 2000 tarihinde mülga edilmiştir.

⁵³⁶ **1111 Sayılı Askerlik Kanunu- Madde 89**

cezasıyla karşı karşıya kalabilecekleri gibi duruma göre 1 ay ile 3 yıl arasında hapis cezasıyla da karşı karşıya kalabilmektedirler.

Bakaya kalma durumu yine 1111 sayılı Askerlik Kanununun 12. maddesinde “asker edildikleri halde istenildikleri sırada gelmeyenler veya gelip de askerlik yapacakları kıtalara gitmeksizin toplandıkları yerlerden veya yollardan savuşanlar” olarak tanımlanmıştır. Bakaya kalanlara verilecek cezalar 1111 sayılı Askerlik Kanununun 89. Maddesi ile 1632 sayılı Askeri Ceza Kanununun 63. maddesinde düzenlenmiştir⁵³⁷. Buna göre bakaya kalan vicdani retçiler para cezasıyla karşı karşıya kalabilecekleri gibi duruma göre 1 ay ile 3 yıl arasında hapis cezasıyla da karşı karşıya kalabilmektedirler.

“ (...) Barışta, kabul edilebilir bir özrü olmaksızın;

a) Yoklama kaçaklarından birlikte yoklamaya tabi oldukları doğumluların yurt genelinde normal sevk yılı içindeki son kafilesini gönderilmiş bulunanlar için, son kafilenin gönderilmesi tarihinden, Dört ay içinde gelenler iki yüz elli, yakalananlar bin; dört aydan sonra bir yıl içinde gelenler beş yüz, yakalananlar iki bin; bir yıldan sonra gelenler yedi yüz elli, yakalananlar üç bin Türk Lirası idarî para cezasıyla cezalandırılır. Bir yıldan sonra tamamlanan her takvim yılı için kendiliğinden gelenler ayrıca bin, yakalananlar ayrıca iki bin Türk Lirası idarî para cezası ile cezalandırılır. Ancak, bu eylemlerinden sonra askerlik şubesince ilk sevk edildikleri kıtalara gecikmeksizin katılmaları halinde haklarında verilecek idarî para cezalarının yarısı verilir. (...)”

1111 Sayılı Askerlik Kanunu, <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.1111.pdf>, (15/05/2019).

1632 sayılı Askeri Ceza Kanunu- Madde 63

“ (...) Barışta, 1111 sayılı Askerlik Kanununun 89 uncu maddesi uyarınca haklarında verilen idarî para cezası kesinleştikten sonra kabul edilecek bir özrü olmadan,

a. Yoklama kaçaklarından birlikte, yoklamaya tabi oldukları doğumluların yurt genelinde normal sevk yılı içindeki son kafilesini gönderilmiş bulunanlar için, son kafilenin gönderilmesi tarihinden itibaren dört ay içinde gelenler altı aya kadar, yakalananlar iki aydan altı aya kadar; dört aydan sonra bir yıl içinde gelenler iki aydan bir yıla kadar, yakalananlar dört aydan bir yıla kadar; bir yıldan sonra gelenler dört aydan iki yıla kadar, yakalananlar altı aydan üç yıla kadar hapis cezasıyla cezalandırılır. (...)”

1632 sayılı Askeri Ceza Kanunu, <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.1632.pdf>, (15/05/2019).

537 1111 sayılı Askerlik Kanunu- Madde 89

“ (...) Barışta, kabul edilebilir bir özrü olmaksızın;

(...) c) Bakaya kalanlar için, bakaya kaldıkları tarihten,

İtibaren dört ay içinde gelenler iki yüz elli, yakalananlar bin; dört aydan sonra bir yıl içinde gelenler beş yüz, yakalananlar iki bin; bir yıldan sonra gelenler yedi yüz elli, yakalananlar üç bin Türk Lirası idarî para cezasıyla cezalandırılır. Bir yıldan sonra tamamlanan her takvim yılı için kendiliğinden gelenler ayrıca bin, yakalananlar ayrıca iki bin Türk Lirası idarî para cezası ile cezalandırılır. Ancak, bu eylemlerinden sonra askerlik şubesince ilk sevk edildikleri kıtalara gecikmeksizin katılmaları halinde haklarında verilecek idarî para cezalarının yarısı verilir. (...)”

1632 sayılı Askeri Ceza Kanunu- Madde 63

“ (...) Barışta, 1111 sayılı Askerlik Kanununun 89 uncu maddesi uyarınca haklarında verilen idarî para cezası kesinleştikten sonra kabul edilecek bir özrü olmadan,

(...) b) Bakaya kalanlar için, bakaya kaldıkları tarihten

İtibaren dört ay içinde gelenler altı aya kadar, yakalananlar iki aydan altı aya kadar; dört aydan sonra bir yıl içinde gelenler iki aydan bir yıla kadar, yakalananlar dört aydan bir yıla kadar; bir yıldan sonra gelenler dört aydan iki yıla kadar, yakalananlar altı aydan üç yıla kadar hapis cezasıyla cezalandırılır. (...)”

Firar, Askerlik Kanununun 12. maddesinde “askere girdikten sonra izin almaksızın savuşmak” olarak tanımlanmış ve firar suçu Askeri Ceza Kanununun 66. Maddesinde düzenlenmiştir⁵³⁸. Buna göre firar eden vicdani retçiler bir yıldan üç yıla kadar hapis cezası ile karşılaşabilmektedirler.

Vicdani retçilerin cezalandırıldığı bir başka suç tipi olan itaatsizlikte ısrar; hizmete ilişkin emri hiç yapmamak, emrin yerine getirilmesini söz veya fiili ile açıkça reddetmek ya da emir tekrar edildiği halde emri yerine getirmemek olarak Askeri Ceza Kanununun 87. maddesinde düzenlenmiştir. Vicdani retçiler itaatsizlikte ısrar suçu sebebiyle 3 aydan 2 seneye kadar hapis cezasıyla karşı karşıya kalabilmektedirler. Ayrıca Askeri Ceza Kanununun 88. Maddesinde itaatsizliğin toplu asker karşısında, hizmetten savuşmak için ya da silahlı iken yapılması halleri düzenlenmiş ve bu şekilde işlenen suçun 6 aydan 5 yıla kadar hapis cezası ile cezalandırılacağı hükme bağlanmıştır⁵³⁹.

İtaatsizlik eyleminin toplu asker karşısında işlenmesi durumunun daha ağır cezalara bağlanması itaatsizliğin başka askerlere de bulaşma ihtimali olan tehlikeli bir eylem olarak görülmesi ile açıklanabilir. Örneğin Mehmet Tarhan Askeri

⁵³⁸ **1632 sayılı Askeri Ceza Kanunu- Madde 66**

“1) Aşağıda yazılı askeri şahıslar bir yıldan üç yıla kadar hapis olunur:

a) Kıt'asından veya görevi icabı bulunmak zorunda olduğu yerden izinsiz olarak altı günden fazla uzaklaşanlar,

b) Kıt'asından veya görevini yapmakta olduğu yerden izin, istirahat veya hava değişimi alarak ayrılanlardan, dönmeye mecbur buldukları günden itibaren altı gün içerisinde özürsüz olarak gelmeyenler,

2) Aşağıda yazılı hallerde hapis cezası iki yıldan aşağı olamaz.

a) Suçlu, silah, mühimmat ve bunların teçhizat veya nakil vasıtalarından ve hayvanlardan birini veya ordu hizmetine tahsis edilen herhangi bir şeyi beraberinde götürmüş ise;

b) Suçlu hizmet yaparken kaçmış ise;

c) Suçlu mükerrir ise;

3) Seferberlikte bu maddede yazılı mehiller yarıya indirilir.”

⁵³⁹ **1632 Sayılı Askeri Ceza Kanunu- Madde 87**

“1. Hizmete ilişkin emri hiç yapmayan asker kişiler bir aydan bir seneye kadar, emrin yerine getirilmesini söz veya fiili ile açıkça reddeden veya emir tekrar edildiği halde emri yerine getirmeyenler, üç aydan iki seneye kadar hapis cezası ile cezalandırılırlar.

2. Yukarıdaki fıkrada yazılı suçlar seferberlikte yapılırsa beş ve düşman karşısında yapılırsa on seneye kadar ağır hapis cezası hükmolunur.”

1632 Sayılı Askeri Ceza Kanunu- Madde 88,

“87 nci maddede yazılı itaatsizlik suçlarını; toplu asker karşısında yahut silah başı emrine karşı veya silahlı iken veya hizmetten kısmen veya tamamen sıyrılmak kastı ile yapanlar altı aydan beş seneye kadar hapis, seferberlikte beş seneye kadar ağır hapis ve düşman karşısında on seneden aşağı olmamak üzere ağır hapis cezası ile cezalandırılırlar.”

Mahkeme tarafından yediden fazla askerim önünde itaatsizlikte bulunduğu için 10 ay hapis cezasına çarptırılmıştır⁵⁴⁰.

Vicdani retçilerin hangi mahkemelerde yargılanması gerektiği konusu önceki dönemlerde pek çok tartışmaya konu olmuştur. 2006 yılında Askeri Mahkemeler Kanununda yapılan değişikliklerden önce vicdani retçiler asker olarak kabul edilip askeri mahkemelerde yargılanmaktaydı. 2006 yılında Askeri Mahkemeler Kanununun 3. Maddesinde yapılan değişikliğin ardından vicdani retçiler yoklama kaçağı veya bakaya olmaları durumunda askeri mahkemelerde yargılanmamakta, kişinin askere alınması sonrasında firar etmesi veya emre itaatsizlik etmesi durumunda ise askeri mahkemelerde yargılanmaktaydı⁵⁴¹. Ancak 2017 yılında gerçekleşen Anayasa değişikliği ile birlikte bu konudaki tartışmalar son bulmuştur. Anayasanın 142. Maddesine eklenen fıkra gereğince “*Disiplin mahkemeleri dışında askerî mahkemeler kurulamaz. Ancak savaş halinde, asker kişilerin görevleriyle ilgili olarak işledikleri suçlara ait davalara bakmakla görevli askerî mahkemeler kurulabilir*⁵⁴².” Dolayısıyla bahsedilen suçlardan ötürü vicdani retçilerin askeri mahkemelerde yargılanması söz konusu olmayacaktır.

Anayasanın Anayasa Mahkemesinin görev ve yetkilerini düzenleyen 148. maddesine 2010 yılında eklenen bir fıkrayla kişilere Anayasa Mahkemesine bireysel başvuruda bulunabilme yolu açılmıştır. Bu maddeye göre “*Herkes, Anayasada güvence altına alınmış temel hak ve özgürlüklerinden, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi kapsamındaki herhangi birinin kamu gücü tarafından, ihlal edildiği iddiasıyla Anayasa Mahkemesine başvurabilir. Başvuruda bulunabilmek için olağan kanun yollarının tüketilmiş olması şarttır*⁵⁴³.”

Askerlik hizmetlerinin vicdani reddinin hem Anayasa hem de AİHS kapsamında korunan din ve vicdan özgürlüğünün kapsamında olduğunu ve bu sebeple eylemlerinden ötürü cezalandırılmalarının hukuka aykırı olduğunu savunan vicdani retçiler, bu konuda Anayasa Mahkemesine bireysel başvurularda bulunmuşlardır. Bugüne kadar vicdani ret konusunda Anayasa Mahkemesine 17

⁵⁴⁰ Özgür Heval Çınar, s. 249. Askeri Mahkeme, 5. Piyade Er Eğitim Tugay Komutanlığı Askeri Mahkemesi, Esas No: 2005/ 1029, Karar No: 2005/498, 10 Ağustos 2005.

⁵⁴¹ Özgür Heval Çınar, s. 250.

⁵⁴² 2709 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2709.pdf>, (20/05/2019).

⁵⁴³ 2709 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2709.pdf>, (20/05/2019).

bireysel başvuruda bulunulmuştur. Bu başvurulardan ilki 2 Mayıs 2014 tarihinde Davut Erkan tarafından yapılmış, bu başvurunun hemen ardından 2 Haziran 2014 tarihinde Osman Murat Ülke tarafından bu konuda başvuruda bulunulmuştur. İç hukuk yollarını tüketen vicdani retçilerin başvuruları günümüze uzanan süreçte artarak devam etmiştir. Bu konuda son başvuru Ocak 2018 tarihinde Burak Özgüner tarafından yapılmış olup, Anayasa Mahkemesi bu başvurulardan hiçbirini henüz karara bağlamamıştır.

Sonuç olarak, Türk hukukunda vicdani ret kavramı anayasal düzeyde açıkça bir hak olarak tanınmamış olmakla birlikte bu kavramın hak olarak tanınmasının önünde engel oluşturacak bir düzenleme de bulunmamaktadır. AİHM'nin içtihat değişikliğine giderek askerlik hizmetlerinin vicdani reddinin AİHS ile korunan düşünce, vicdan ve din özgürlüğünün kapsamında yer aldığını belirtmesi sonucunda bu özgürlüğün Türkiye Cumhuriyeti Anayasasında açıkça güvence altına alınmış olması sebebiyle askerlik hizmetlerinin vicdani reddinin bu özgürlükle ilişkilendirilmesinin önünde de anayasal bir engel olmadığı rahatlıkla söylenebilir. Dolayısıyla askerlik hizmetlerinin vicdani reddinin bir hak olarak tanınabilmesi ve alternatif sivil hizmet zorunluluğu öngörülebilmesi için bir anayasa değişikliğine ihtiyaç duyulmayacaktır.

Bununla birlikte Türkiye Cumhuriyeti Anayasasında askerlik hizmetine ilişkin hususların kanunla düzenleneceği belirtilmiş ve bu konuda düzenlemelerin yer aldığı 1111 Sayılı Askerlik Kanunu ile 1632 Sayılı Askeri Ceza Kanununda vicdani reddin kabul edilemez olduğu ifade edilmiştir. Bu kanunlardaki düzenlemelere göre askerlik hizmeti zorunlu olup alternatif hizmet imkanı bulunmamaktadır. Ayrıca bu kanunlarda ve 5237 sayılı Türk Ceza Kanununda vicdani retçilerin mahkum edilmesi sonucunu doğuran çeşitli suç tiplerine yer verilmiştir. Askeri Ceza Kanununun 45. maddesinde vicdani retçilerin eylemlerini vicdani veya dini zorunluluklara dayanarak yapmış olmalarının cezalandırılmalarına engel olmayacağı düzenlenmiştir.

Vicdani retçilerin mahkum edilmeleri sonucunu doğuran suç tipleri halkı askerlikten soğutma, askeri itaatsizliğe teşvik, yoklama kaçağı olma, bakaya kalma, firar, itaatsizlikte ısrar ve isyan muharrikidir. Vicdani retçiler haklarında hiçbir yasal hüküm bulunmadığından aynı ret eyleminin devamlılığı sebebiyle bu suç tipleri gerekçe gösterilerek birden fazla kez cezalandırılabilmektedir. Çeşitli uluslararası

insan hakları belgelerinde Türkiye’deki bu durumun *ne bis in idem* ilkesine aykırılık oluşturduğu belirtilmiştir⁵⁴⁴.

Vicdani retçiler bu şekilde cezalandırılmalarının ve vicdani reddin bir hak olarak kabul edilmeyişinin Anayasa ve AİHS ile güvence altına alınan özgürlüklerini ihlal ettiği gerekçesiyle Anayasa Mahkemesine pek çok kez bireysel başvuruda bulunmuş ancak bu başvuruların hiçbiri henüz karara bağlanmamıştır.

Türk ulusal hukukundaki mevcut durum bu şekilde olmakla birlikte vicdani ret konusunun Türk hukukundaki geleceği hakkında asıl belirleyici olacak olan Türkiye’nin uluslararası insan hakları hukukundan doğan yükümlülükleridir. Aşağıda detaylı şekilde incelenecek olan bu konunun Türk ulusal hukuku üzerinde doğrudan etkiler uyandırması ve mevcut kanunlarda çeşitli değişiklikler yapılmasını mecbur kılması kaçınılmazdır.

B.Vicdani Ret Alanındaki Uluslararası Hukuk Düzenlemelerinin Türk Hukukuna İzdüşümleri

Türkiye’nin askerlik hizmetlerinin vicdani reddini bir insan hakkı olarak kabul etmek konusunda uluslararası insan hakları hukukundan doğan bir takım sorumlulukları bulunmaktadır. Bu sorumluluklar, Türkiye’nin taraf olduğu uluslararası insan hakları belgelerinin Türk iç hukukunda doğrudan etki sahibi olması sebebiyle ortaya çıkan sorumlulukları ile Türkiye’nin uluslararası insan hakları kuruluşlarına üye olması sebebiyle üstlendiği sorumluluklardır.

1.Uluslararası İnsan Hakları Hukukunun Türk İç Hukukuna Etkisi

Uluslararası insan hakları hukukunun Türk iç hukukuna etkisi Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının 90. maddesinde düzenlenmiştir⁵⁴⁵. Bu maddeye göre

⁵⁴⁴ BM Keyfi Tutuklamalar Çalışma Grubu, Görüş No: 36/1999 (Türkiye), 2 Aralık 1999, E/ CN.4/ 2001/ 14/ Add.1.

⁵⁴⁵ **Milletlerarası Antlaşmaları Uygun Bulma- Madde 90**

“ Türkiye Cumhuriyeti adına yabancı devletlerle ve milletlerarası kuruluşlarla yapılacak antlaşmaların onaylanması, Türkiye Büyük Millet Meclisinin onaylamayı bir kanunla uygun bulmasına bağlıdır.

insan haklarına ilişkin uluslararası sözleşmeler kanun hükmünde olup bunların Anayasa aykırılığı öne sürülemez, bunların hakkında Anayasa Mahkemesinde iptal davası açılmaz ve kanunlarla çatışması durumunda insan haklarına ilişkin uluslararası sözleşme hükümleri uygulanır.

Dolayısıyla usulüne uygun olarak yürürlüğe konmuş uluslararası insan hakları sözleşmeleri doğrudan iç hukuk normu haline gelmektedir. Bir başka deyişle Türkiye'nin taraf olduğu uluslararası insan hakları sözleşmelerinin hükümleri Türk iç hukukunda doğrudan uygulanmalıdır. Türkiye'nin vicdani ret konusunda bu yönde bir yükümlülüğü olup olmadığının tespit edilmesi amacıyla taraf olduğu uluslararası insan hakları sözleşmelerinin vicdani redde yaklaşımı incelenmelidir⁵⁴⁶.

Türkiye'nin taraf olduğu uluslararası insan hakları sözleşmeleri içerisinde vicdani reddi doğrudan hak olarak düzenleyen bir sözleşme bulunmamaktadır. Bununla birlikte insan hakları belgelerinin yaşayan belgeler olması ve sözleşmelerin yaşanan dönemin şartlarına göre yorumlanması gerektiği göz önünde bulundurulduğunda bu sözleşmelerin kapsamlarında değişimler yaşanması kaçınılmazdır⁵⁴⁷. Türkiye'nin taraf olduğu iki önemli insan hakları sözleşmesinde zaman içerisinde bu şekilde bir değişim yaşanmış, vicdani redde ilişkin açık hüküm bulunmamakla birlikte askerlik hizmetlerinin vicdani reddinin düşünce, vicdan ve din özgürlüğü kapsamında korunan bir hak olduğu kabul edilmiştir. Bu sözleşmeler BM bünyesinde imzalanan Medeni ve Siyasal Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme ile Avrupa Konseyi bünyesinde imzalanan Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesidir.

Ekonomik, ticari veya teknik ilişkileri düzenleyen ve süresi bir yılı aşmayan antlaşmalar, Devlet Maliyesi bakımından bir yüklenme getirmemek, kişi hallerine ve Türklerin yabancı memleketlerdeki mülkiyet haklarına dokunmamak şartıyla, yayımlanma ile yürürlüğe konabilir. Bu takdirde bu antlaşmalar, yayımlarından başlayarak iki ay içinde Türkiye Büyük Millet Meclisinin bilgisine sunulur.

Milletlerarası bir antlaşmaya dayanan uygulama antlaşmaları ile kanunun verdiği yetkiye dayanılarak yapılan ekonomik, ticari, teknik veya idari antlaşmaların Türkiye Büyük Millet Meclisince uygun bulunması zorunluğu yoktur; ancak, bu fıkraya göre yapılan ekonomik, ticari veya özel kişilerin haklarını ilgilendiren antlaşmalar, yayımlanmadan yürürlüğe konulamaz.

Türk kanunlarına değişiklik getiren her türlü antlaşmaların yapılmasında birinci fıkra hükmü uygulanır. Usulüne göre yürürlüğe konulmuş Milletlerarası antlaşmalar kanun hükmündedir. Bunlar hakkında Anayasaya aykırılık iddiası ile Anayasa Mahkemesine başvurulamaz. Usulüne göre yürürlüğe konulmuş temel hak ve özgürlüklere ilişkin milletlerarası antlaşmalarla kanunların aynı konuda farklı hükümler içermesi nedeniyle çıkabilecek uyuşmazlıklarda milletlerarası antlaşma hükümleri esas alınır.”

2709 sayılı TC Anayasası, <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2709.pdf>, (23/05/2019).

⁵⁴⁶ Dilan Mızrak, s. 149.

⁵⁴⁷ Özgür Heval Çınar, s. 83.

Türkiye, Medeni ve Siyasal Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşmeyi 15 Ağustos 2000 tarihinde imzalamış ve sözleşme 23 Aralık 2003 tarihinden itibaren hüküm doğurmaya başlamıştır. Düşünce, vicdan ve din özgürlüğü Medeni ve Siyasal Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşmenin 18. maddesinde düzenlenmiştir. İnsan Hakları Komitesi 1993 yılında kabul ettiği 22 Sayılı Genel Yorum Beyanı ile askerlik hizmetlerinin vicdani reddinin bir hak olarak sözleşmenin 18. maddesi kapsamında korunduğunu belirtmiş, bu tarihten sonra verdiği kararlarında da bu hususu yinelemiştir⁵⁴⁸.

Türkiye, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesini 4 Kasım 1950 tarihinde imzalamış ve sözleşme 18 Mayıs 1954 tarihinden itibaren hüküm doğurmaya başlamıştır. Bu sözleşmenin 9. Maddesiyle düşünce, vicdan ve din özgürlüğü güvence altına alınmıştır. Sözleşmede bir hak olarak askerlik hizmetlerinin vicdani reddinden bahsedilmemekle birlikte 7 Temmuz 2011 tarihli Bayatyan v Ermenistan kararı ile sözleşmenin denetim mekanizması olan AİHM ilk kez vicdani reddi Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin 9. Maddesi kapsamında değerlendirmiş ve vicdani reddin düşünce, vicdan ve din özgürlüğünü kapsamında korunduğunu kabul etmiştir⁵⁴⁹. Bu karardan sonraki dönemde bu husus pek çok kararda ve Avrupa Konseyi belgesinde yinelenmiştir.

Anayasanın 90. maddesinin 5. fıkrası Türkiye'nin taraf olduğu uluslararası insan hakları sözleşmelerini iç hukukun bir parçası haline getirmekte, bu sözleşmelerin askerlik hizmetlerinde vicdani reddi bir hak olarak koruması sebebiyle Türkiye'yi bu korumayı Türk hukukuna doğrudan uygulamakla mükellef kılmaktadır. Buna rağmen Türk hukukunda bu yükümlülük doğrultusunda verilen kararlar istisnai olup vicdani retçiler cezalandırılmaya devam edilmektedir⁵⁵⁰.

Örneğin, 2009 yılında görülen ve Yehova Şahidi olduğu gerekçesiyle askerlik hizmetinde bulunmayı reddederek alternatif sivil hizmette bulunmak istediğini ifade eden Cenk Atasoy'un bakaya kalmak suçundan yargılandığı davada hakim, İnsan Hakları Komitesi kararları, Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesinin 87 (8) sayılı

⁵⁴⁸ İnsan Hakları Komitesi, 22 Sayılı Genel Yorum Beyanı, 20 Temmuz 1993, CPR/C/21/Rev.1/Add.4, s.4.

Medeni ve Siyasal Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme, http://www.unicankara.org.tr/doc_pdf/metin133.pdf, (22/02/2019).

⁵⁴⁹ Bayatyan v Ermenistan, Başvuru No: 23459/03, 7 Temmuz 2011.

⁵⁵⁰ Özgür Heval Çınar, s. 228.

Tavsiye kararı ve uluslararası hukukta bu konuda yaşanan gelişmeleri vurgulayarak sanığın beraatine karar vermiştir. Sanığın askerlik görevini yapmaktan kasıtlı olarak kaçmadığı, vicdani reddinden şüphe duyulması için hiçbir sebep bulunmadığı bu kararda belirtilmiştir⁵⁵¹.

Isparta Askeri Mahkemesinde 2012 yılında görülen ve Yehova Şahidi olduğu gerekçesiyle askerlik hizmetinde bulunmayı reddederek alternatif sivil hizmette bulunmak istediğini ifade eden Barış Görmez'in emre itaatsizlikte ısrar suçundan yargılandığı davada hakim AİHM tarafından verilen Bayatyan v Ermenistan kararına atıfta bulunmuş, Anayasanın 90. maddesinin 5. fıkrası uyarınca AİHS madde 9'un esas alınması gerektiğini belirterek sanığın beraat etmesine karar vermiştir⁵⁵².

Malatya Askeri Mahkemesi 2012 yılında Murat Serdar Delice hakkında verdiği kararda sanığın vicdani ret iradesinin gerçek olmadığına hükmetse de bu kararda vicdani reddin AİHS madde 9 kapsamında yer alan bir hak olarak kabul edildiği ve Anayasanın 90. maddesinin 5. fıkrası gereğince doğrudan iç hukukta uygulanabilir olduğu hususuna değinilmiştir⁵⁵³.

2015 yılında İzmir'de verilen kararda ise yoklama kaçağı olduğu gerekçesiyle para cezasına çarptırılan Yehova Şahidi bir vicdani retçinin söz konusu para cezasına itirazı incelenmiştir. Bu kararda 1111 sayılı Askerlik Kanununun askerliği her Türk erkeği için zorunlu tutan ve alternatif hizmet imkanı sunmayan 1. maddesinin hem Anayasayla hem de Türkiye'nin taraf olduğu uluslararası sözleşmelerle çeliştiği belirtilmiştir. Ayrıca din ve vicdan özgürlüğünün, kişilerin dini veya vicdani nedenlerle öldürücü kullanmayı ve savaşmayı öğrenmeyi içeren askerlik yükümlülüğünü reddetme hakkını da içerdiği ifade edilmiştir. Bu sebeplerle vicdani retçi hakkında hükmedilen idari yaptırım kararı iptal edilmiştir⁵⁵⁴.

Sonuç olarak, Anayasanın 90. Madde hükmü gereğince Türkiye'nin taraf olduğu ve vicdani reddi bir hak olarak kabul eden uluslararası sözleşmeler Türk iç hukukunun bir parçası olarak doğrudan uygulanabilir niteliktedir. Türkiye'nin taraf olduğu Medeni ve Siyasal Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme ve Avrupa İnsan

⁵⁵¹ Beyoğlu 2. Sulh Ceza Mahkemesi, Esas No: 2009/ 775, Karar No: 2009/ 1541, 24 Eylül 2009.

Özgür Heval Çınar, s. 229.

⁵⁵² Isparta Askeri Mahkemesi, Esas No: 2012/ 133, Karar No: 2012/ 37, 16 Şubat 2012. Özgür Heval Çınar, s. 229.

⁵⁵³ Malatya Askeri Mahkemesi, Esas No: 2012/ 98, Karar No: 2012/ 40, 24 Şubat 2012. Özgür Heval Çınar, s. 230.

⁵⁵⁴ İzmir Sulh Ceza Hakimliği, Değişik İş No: 2015/ 1333, 17 Haziran 2015.

Hakları Sözleşmesi metinlerinde askerlik hizmetlerinin vicdani reddi açıkça bir hak olarak tanınmamış ancak geliştirilen içtihatlarla bu sözleşmelerin vicdani reddi düşünce, vicdan ve din özgürlüğünü düzenleyen maddeler kapsamında koruduğu kabul edilmiştir.

Dolayısıyla Türkiye'nin vicdani ret konusunda iç hukukundaki düzenlemelerle çelişen ve bu düzenlemelere karşı anayasal üstünlüğü bulunan söz konusu sözleşme hükümlerini doğrudan iç hukukunda uygulamak yönünde sorumluluğu bulunmaktadır. Ancak bu sorumluluğa rağmen, istisnai olarak bu doğrultuda karar veren mahkemeler bulunmakla birlikte, mahkemelerin sözleşme hükümlerine aykırı karar verdikleri, bu konuda bir içtihat birliği bulunmadığı söylenebilir. Mahkemelerin vicdani ret hususunda uluslararası insan hakları sözleşmelerinde yer alan ilkeleri hayata geçirmek konusundaki isteksizliği fikrimce toplumun askerlik hizmetine yönelik sahip olduğu kültürel kodlarla açıklanabilir.

2.Türkiye'nin İnsan Hakları ile İlgili Uluslararası Kuruluşlarla İlişkisi

Türkiye'nin vicdani ret konusunda uluslararası insan hakları hukukundan kaynaklanan sorumluluklarının bir diğer boyutunu uluslararası insan hakları kuruluşlarına üye olmasından ötürü üstlendiği sorumlulukları oluşturmaktadır. Türkiye'nin bu konuda Birleşmiş Milletlere ve Avrupa Konseyine üye olmaktan kaynaklanan sorumlulukları olduğu gibi Avrupa Birliği üyelik süreci de Türkiye'ye vicdani ret konusunda çeşitli sorumluluklar yüklemektedir.

a.Türkiye'nin Vicdani Ret Konusunda BM Üyesi Olmaktan Kaynaklanan Sorumlulukları

Birleşmiş Milletlerin kurucu üyelerinden olan Türkiye, Medeni ve Siyasal Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşmeyi imzalamanın yanı sıra Medeni ve Siyasi Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşmeye Ek İhtiyari Protokole taraf olarak sözleşmenin denetim mekanizması olan İnsan Hakları Komitesinin yetkisini de kabul

etmiştir⁵⁵⁵. İnsan Hakları Komitesi denetim görevi kapsamında taraf devletlerden gelen raporları inceleyerek değerlendirir, sözleşmenin ihlal edildiğine ilişkin devlet başvurularını ve bireysel başvuruları karara bağlar. Ayrıca hazırladığı nihai gözlem raporlarında devletlerin insan hakları konusunda gösterdikleri ilerlemeleri değerlendirerek, bu konuda atılması gereken atımları dile getirir⁵⁵⁶. Bu kapsamda İnsan Hakları Komitesi askerlik hizmetlerinin vicdani reddi konusunda Türkiye’den gelen bir bireysel başvuruyu karara bağlamış ve nihai gözlem raporunda vicdani ret konusunda Türkiye’ye ilişkin değerlendirmeler yapmıştır.

Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komitesine bireysel başvuruda bulunan Cenk Atasoy ve Arda Sarkut isimli vicdani retçiler Medeni ve Siyasal Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşmenin 18. Maddesinde korunan düşünce, vicdan ve din özgürlüğünün Türkiye tarafından ihlal edildiğini öne sürmüşlerdir. Başvurucular Yehova Şahidi olup dini inançları gereği askerlik hizmeti yapamayacaklarını ancak alternatif sivil hizmette bulunmaya gönüllü olduklarını belirtmişlerdir. Bu talepleri Türk hukuku gereği kabul görmeyen başvuruculardan Cenk Atasoy Askeri Ceza Kanunu madde 63’e göre yoklama kaçağı olduğu gerekçesiyle bir ay, Arda Sarkut Askeri Ceza Kanunu madde 63’e göre yoklama kaçağı olduğu gerekçesiyle altı ay hapis cezasına çarptırılmış ve bu cezalar para cezasına dönüştürülmüştür⁵⁵⁷.

Başvurucuların para cezasını ödemezlerse hapse girmek zorunda kalacakları ancak bu durumun cezalandırılma döngüsünün sonu olmadığı başvurucuların tekrar askere çağırılacakları ve aynı cezalarla karşılaşacakları İnsan Hakları Komitesi tarafından belirtilmiştir. Kararda 22 Sayılı Genel Yorum Beyanına atıfta bulunulmuş, Medeni ve Siyasal Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşmede açıkça bir hak olarak öngörülme bile vicdani reddin sözleşmenin düşünce, vicdan ve din özgürlüğünü düzenleyen 18. maddesi kapsamında korunduğu belirtilmiştir. Komite,

⁵⁵⁵ Medeni ve Siyasal Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşmeye Ek İhtiyari Protokol, https://humanrightscenter.bilgi.edu.tr/media/uploads/2015/08/03/MedeniVeSiyasiHaklarSozl_Bireysel_Basvuru_Protokol.pdf.

⁵⁵⁶ Tacettin Çalık, “Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Sözleşmeleri Kapsamında İnsan Haklarının Korunması”, **Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 24, Sayı:1, 2016, <https://dergipark.org.tr/download/article-file/266495>, (25.05.2019), s. 93.

⁵⁵⁷ Cenk Atasoy ve Arda Sarkut v Türkiye, Başvuru no: 1853/2008 ve 1854/2008, 29 Mart 2012, CCPR/C/104/D/1853-1854/2008.

başvurucuların vicdani retlerinin dini sebeplerden kaynaklandığını ve bu retlerdeki samimiyetlerine dair herhangi bir şüphe duyulmadığı dile getirmiştir⁵⁵⁸.

Bu sebeplerle İnsan Hakları Komitesi vicdani ret hakkının Türkiye tarafından zorunlu askerlik hizmetine alternatif hiçbir düzenleme getirilmeyerek kısıtlanmasının 18. maddede yer alan din ve inancı açığa vurma özgürlüğünü ihlal ettiğine karar vermiştir⁵⁵⁹.

İnsan Hakları Komitesi 2012 tarihli nihai gözlem raporunda Türkiye'ye ilişkin sonuç gözlemlerine yer vermiş, bu raporda vicdani ret konusu da değerlendirilmiştir. Raporda, Türkiye tarafından vicdani ret hakkının hala tanınmadığı, vicdani retçilerin ve onları destekleyen kişilerin hapis cezasına mahkûm edilme tehdidi altında oldukları ayrıca bu kişilerin oy verme hakkı ve seyahat özgürlüğü gibi bazı siyasi ve medeni haklardan yoksun bırakıldıkları dile getirilmiştir⁵⁶⁰.

Söz konusu raporda Türkiye'nin vicdani ret hakkını tanıyan ve bu hakkı düzenleyen bir yasal düzenleme yapması gerektiği belirtilmiş, zorunlu askerlik hizmetinin yanı sıra alternatif sivil hizmet kabul edilmesi durumunda bu hizmetin cezalandırıcı veya ayrımcılık yaratıcı nitelikte olmaması gerektiği ifade edilmiştir. Ayrıca vicdani retçilere ilişkin yürütülen tüm kovuşturmaların ve verilmiş tüm cezaların askıya alınması gerektiği dile getirilmiştir⁵⁶¹. Bu hususlar 2017 tarihli BM İnsan Hakları Yüksek Komiserliği tarafından sunulan "askerlik hizmetlerinde vicdani ret" raporunda yinelenmiş ve ayrıca bu raporda Türk Ceza Kanununun 318. maddesinin vicdani retçileri destekleyen kişilerin ifade özgürlüklerinin korunması açısından sakıncalı olduğu belirtilmiştir⁵⁶².

⁵⁵⁸ Cenk Atasoy ve Arda Sarkut v Türkiye, Başvuru no: 1853/2008 ve 1854/2008, 29 Mart 2012, CCPR/C/104/D/1853-1854/2008.

⁵⁵⁹ Cenk Atasoy ve Arda Sarkut v Türkiye, Başvuru no: 1853/2008 ve 1854/2008, 29 Mart 2012, CCPR/C/104/D/1853-1854/2008.

⁵⁶⁰ İnsan Hakları Komitesi, İnsan Hakları Komitesi'nin Türkiye Başlangıç Raporu'na ilişkin Sonuç Gözlemleri, 13 Kasım 2012, CCPR/C/TUR/CO/1, <https://humanrightscenter.bilgi.edu.tr/media/uploads/2015/08/03/CCPR:C:TUR:CO:1.pdf>, (23/05/2019).

⁵⁶¹ İnsan Hakları Komitesi, İnsan Hakları Komitesi'nin Türkiye Başlangıç Raporu'na ilişkin Sonuç Gözlemleri, 13 Kasım 2012, CCPR/C/TUR/CO/1, <https://humanrightscenter.bilgi.edu.tr/media/uploads/2015/08/03/CCPR:C:TUR:CO:1.pdf>, (23/05/2019).

⁵⁶² BM İnsan Hakları Konseyi, Conscientious Objection to Military Service, 1 Mayıs 2017, A/HRC/35/4.

Sonuç olarak, Türkiye'nin Medeni ve Siyasal Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşmeye taraf olması ve sözleşmeye ek İhtiyari Protokolü kabul etmesi sebebiyle sözleşmenin denetim organı olan İnsan Hakları Komitesine karşı sorumlulukları bulunmaktadır. Bu kapsamda Türkiye'nin temel sorumluluğu sözleşmeyle güvence altına alınan hakların etkin şekilde korunabilmesi amacıyla İnsan Hakları Komitesinin rehberlik ettiği yolda ilerlemektir. İnsan Hakları Komitesi hem bireysel başvuru kararında hem de Türkiye hakkında sunduğu raporlarda vicdani reddin bir hak olarak tanınması ve bu konuda yasal düzenlemeler yapılması gerektiğini belirtmiştir.

Birleşmiş Milletler denetim mekanizmalarının verdiği kararlar ile sunduğu raporların bağlayıcı olmaması ve devletler için yaptırım doğurmaması denetim mekanizmalarının etkisini zayıflatsa da doğurduğu sorumlulukları ortadan kaldırmamaktadır. Türkiye'nin insan hakları standartlarına ulaşma yolunda İnsan Hakları Komitesi tarafından ifade edilen hususları hayata geçirmesi şarttır. Bu bağlamda zorunlu askerlik sistemine ek olarak cezalandırıcı veya ayrımcılık yaratıcı nitelikte olmayan alternatif sivil hizmet imkanı sunulması askerlik hizmetlerinde vicdani ret hakkı tanınmalı ve bu konuda gerekli yasal düzenlemeler yapılmalıdır. Bu süreçte vicdani retçilere verilen mevcut cezalar ve devam eden kovuşturmalar askıya alınmalıdır.

b. Türkiye'nin Vicdani Ret Konusunda Avrupa Konseyi Üyesi Olmaktan Kaynaklanan Sorumlulukları

Türkiye'nin 13 Nisan 1950 tarihinde üye olduğu ve kurucu üyelerden kabul edildiği Avrupa Konseyi, İkinci Dünya Savaşı sonrasında kurulmuş bölgesel bir örgüt olup, insan haklarının ve temel özgürlüklerinin korunmasını amaç edinmiştir⁵⁶³. Avrupa Konseyi bünyesinde bu amaca yönelik olarak atılmış en önemli

⁵⁶³ **Avrupa Konseyi Şartı Madde 1**

“ 1. Avrupa Konseyinin amacı, ortak mirasları olan ülkü ve ilkeleri korumak ve gerçekleştirmek ve ekonomik ve sosyal ilerlemelerini kolaylaştırmak üzere üyeleri arasında daha güçlü bir birliğe ulaşmaktır.

2. Bu amaç; ortak ilgi konusu olan sorunların görüşülmesi, ekonomik, sosyal kültürel, bilimsel, hukuksal ve yönetsel konularla insan hakları ve temel özgürlüklerin korunması ve daha ileri düzeyde gerçekleşmesi konusunda sözleşmeler ve ortak eylemler yoluyla Konsey organları eliyle izlenir.

adım şüphesiz Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin kabulüdür. 4 Kasım 1950 tarihinde imzalanıp 03 Eylül 1953 tarihinde yürürlüğe giren bu sözleşmeyi Türkiye 4 Kasım 1950 tarihinde imzalamış ve sözleşme Türkiye açısından 18 Mayıs 1954 tarihinden itibaren hüküm doğurmaya başlamıştır.

AİHS, bağlayıcılığı ve getirdiği güvence sistemi bakımından çok önemli bir sözleşmedir. Vicdani ret konusu Medeni ve Siyasal Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşmede olduğu gibi açıkça düzenlenmemiş olmakla birlikte askerlik hizmetlerinin vicdani reddinin bir hak olarak Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi bünyesinde korunup korunmadığı konusu sözleşmenin denetim organları tarafından pek çok kez incelenmiş ve değerlendirilmiştir⁵⁶⁴.

Türkiye, sözleşmeye taraf olduğu tarihten yaklaşık otuz yıl sonra 28 Ocak 1987 tarihinde bireysel başvuru hakkını tanımıştır. Böylelikle Türkiye Cumhuriyeti yetki alanında olan herkesin sözleşme ile korunan temel hak ve özgürlüklerinin ihlal edildiği iddiasıyla Türkiye aleyhine Avrupa İnsan Hakları Komisyonuna başvurmasının önü açılmıştır. Bu tarihten sonra Türkiye'nin insan hakları konusundaki sicili Avrupa'da daha görünür hale gelmiştir. 22 Ocak 1990 tarihinde ise Türkiye Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin yargılama yetkisini tanımıştır⁵⁶⁵. Sözleşmenin denetim mekanizması 11 Mayıs 1994 tarihinde imzaya açılan ve 1 Kasım 1998 tarihinde yürürlüğe giren 11 nolu protokolle köklü bir değişikliğe uğramıştır. Avrupa İnsan Hakları Komisyonu kaldırılarak Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi tam zamanlı çalışacak bir mahkeme olarak yeniden düzenlenmiş ve sözleşmenin denetimini sağlayacak tek yargısal organ haline gelmiştir. Ayrıca bu protokolle Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin yargı yetkisi zorunlu hale getirilerek kararlarının bağlayıcı olacağı hükme bağlanmıştır. Bu kararların uygulanmasının denetlenmesi görevi ise Bakanlar Komitesine verilerek Bakanlar Komitesi AİHM kararlarının takipçisi haline getirilmiştir⁵⁶⁶.

3. Üyelerin Avrupa Konseyine katılmaları Birleşmiş Milletlerin ve taraf oldukları öteki uluslararası örgüt veya birliklerin etkinliklerine katılmalarını etkilemez.

4. Ulusal savunmaya ilişkin konular, Avrupa Konseyinin alanı dışındadır.”

⁵⁶⁴ Mehmet Semih Gemalmaz, s.262.

⁵⁶⁵ Yaşar Salihpaşaoğlu, “Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi ve Türkiye: Bazı Rakamlar ve Gerçekler”, **Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 13, Sayı: 1-2, 2009, s. 266.

⁵⁶⁶ İnsan Haklarını ve Ana Hürriyetleri Korumaya Dair Sözleşmenin Oluşturduğu Denetim Mekanizmasının Yeniden Yapılanmasına İlişkin 11 No.lu Protokol,

https://humanrightscenter.bilgi.edu.tr/media/uploads/2015/07/29/AIHS_11.protokol.pdf, (21.03.2019).

Türkiye 11 nolu ek protokolü 11 Mayıs 1994 tarihinde imzalamıştır ve bu protokol 1 Kasım 1998 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Söz konusu protokolün yürürlüğe girdiği bu tarihten önce askerlik hizmetlerinin vicdani reddi konusunda Türkiye'den yapılmış herhangi bir başvuru bulunmamaktaydı. Dolayısıyla Türkiye'den vicdani ret konusunda yapılan tüm başvurular 11 nolu protokolde düzenlenen esaslar doğrultusunda incelenmiş ve değerlendirilmiştir.

Askerlik hizmetlerinin vicdani reddi konusunda Türkiye'den yapılan ve AİHM tarafından değerlendirilen ilk başvuru 24 Nisan 2006 tarihli Ülke v Türkiye kararına konu olan başvurudur. Söz konusu karara konu olan olayda, başvuru Osman Murat Ülke, pasifist dünya görüşüne sahip olduğu gerekçesiyle askerlik hizmeti yapmayı reddetmiş, bir basın toplantısında çağrı evraklarını yakmıştır. Başvuru bu ve daha sonraki ret açıklamaları sonucunda sekiz kez itaatsizlikte ısrar suçundan iki kez de firar suçundan mahkûm edilmiş, toplam 701 gün süreyle hapis yatmıştır. Başvuru sözleşmenin işkence yasağını düzenleyen 3. maddesinin, özgürlük ve güvenlik hakkını düzenleyen 5. maddesinin, özel ve aile hayatına saygı başlıklı 8. maddesinin ve düşünce, vicdan ve din özgürlüğü başlıklı 9. maddesinin ihlal edildiğini öne sürmüştür. Kabul edilebilirlik kararının ardından Mahkeme, davanın sözleşmenin 3. maddesi kapsamında incelenmesi gerektiğine karar vermiş, 9. madde bağlamında bir inceleme yapmaya gerek duymamıştır⁵⁶⁷.

Mahkeme, Türk hukukunda askeri üniforma giymeyi vicdani veya dini sebeplerle reddeden kişiler hakkında özel bir hükmün bulunmadığını belirtmiştir. Başvurucunun defalarca kovuşturmaya uğraması ve mahkûm edilmesi, cezasını tamamladıktan hemen sonra tekrar askeri alaya götürülmesi, burada askerlik yapmayı ve askeri üniforma giymeyi reddetmesi üzerine yeniden mahkûm edilerek cezaevine gönderilmesinin başvuru hayatinin geri kalan kısmını cezaevine gönderilerek yaşama riski ile karşı karşıya bıraktığını ifade etmiştir⁵⁶⁸.

Mahkeme, başvuru askerlik hizmetini yerine getirmesi amacı ile onun aleyhinde yürütülen kovuşturmaların ve verilen mahkûmiyet kararlarının orantılı olmadığını tespit etmiştir. Bu işlemlerin başvuru entelektüel kişiliğini ezmeyi, onu aşağılamayı, korku ve tedirginlik hisleri doğurmayı böylelikle reddini ve

⁵⁶⁷ Ülke v Türkiye, Başvuru No: 39437/ 98, 24 Nisan 2006.

⁵⁶⁸ Ülke v Türkiye, Başvuru No: 39437/ 98, 24 Nisan 2006.

kararlılığını kırmayı amaçladığının altını çizen Mahkeme, başvuruçunun “sivil ölüm” olarak tabir edilebilecek gizli bir yaşam sürmeye zorlanmasının demokratik bir toplumdaki cezalandırma rejimine aykırı olduğunu belirtmiştir. Sonuç olarak, Mahkeme söz konusu işlemlerin Sözleşmenin 3.maddesi anlamında alçaltıcı muamele oluşturduğunu belirterek ihlal kararı vermiştir⁵⁶⁹.

Bu karar Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin vicdani ret konusunda AİHS'nin 3. maddesine yönelik bir ihlal tespit ettiği ilk karardır. Mahkeme, bu kararlar dini inançları sebebiyle askere gitmeyen vicdani retçilere verilen mükerrer cezaların haklı olmadığını ortaya koymuştur. Özetle AİHM bu kararda vicdani ret konusunu sözleşmenin 9. maddesi çerçevesinde incelememekle birlikte, kişilerin şahsi varlığı ile inancı arasında bir bağ bulunduğunu ve sonu gelmeyen bir askeri birlik- mahkeme- cezaevi döngüsünün kişilerin şahsi varlıklarını tahrip edeceğini vurgulamıştır⁵⁷⁰.

AİHM'nin askerlik hizmetlerinin vicdani reddi konusundaki içtihadını köklü biçimde değiştiren Bayatyan v Ermenistan kararının ardından 22 Kasım 2011 tarihli Erçep v Türkiye kararına konu olan başvuru Türkiye açısından vicdani reddin AİHS'nin 9. maddesi kapsamında değerlendirildiği ilk başvurudur. Söz konusu karara konu olan olayda başvuruçucu Yehova Şahidi olup dini inançları gereği askerlik hizmetinde bulunmayı reddetmiştir. Başvuruçuya karşı yirmi beşten fazla dava açılmış, her yeni celp döneminde reddini sürdürdüğünden yeniden kovuşturma geçirip hapis cezasına mahkûm olmuştur. Başvuruçucu bu şekilde her celp döneminde kovuşturmayla maruz kalmasının Sözleşmenin 9. maddesini ihlal ettiğini öne sürmüştür. Mahkeme bu başvuru sonucunda verdiği kararda Bayatyan kararına atıfta bulunmuş ve vicdani ret konusundaki içtihadının değiştiğini hatırlatmıştır⁵⁷¹.

Buna göre AİHS'nin 9. maddesinin vicdani reddi açıkça hak olarak tanıyan bir hüküm içermediği ancak kişinin askerlik hizmetinde bulunma yükümlülüğü ile derin ve samimi inanç ya da kanaatlerinin ciddi ve baş edilemez şekilde çatışması durumunda sözleşmenin 9. maddesinin gündeme geleceği dile getirilmiştir. Mahkeme, başvuruçunun Yehova şahidi olduğunu, reddinin samimiyetine yönelik bir kuşku olmadığını belirtmiştir. Türkiye'de zorunlu askerlik sistemi bulunduğunu ve

⁵⁶⁹ Ülke v Türkiye, Başvuru No: 39437/ 98, 24 Nisan 2006.

⁵⁷⁰ Özgür Heval Çınar, s. 171, 172.

⁵⁷¹ Erçep v Türkiye, Başvuru No: 43965/ 04, Belge No: ECHR 254 (2011), 22 Kasım 2011.

alternatif hizmet imkanı öngörülmediğini bu sebeple Türkiye’deki vicdani retçilerin ömür boyu bitmek bilmeyen kovuşturmalara maruz kaldığını, bu durumun da vicdani retçiler için adeta bir “sivil ölüm” sonucunu doğurduğunu belirtmiştir. Kararda ayrıca Avrupa Konseyi üyesi ülkelerdeki mevcut durum da anımsatılmış, Türkiye’nin yasal değişiklikler yaparak vicdani retçilere alternatif hizmet imkanı tanınması gerektiğini belirten Bakanlar Komitesi kararına atıfta bulunulmuştur⁵⁷². Türkiye’nin AİHS’nin 9. maddesini ihlal ettiğine karar verilmiştir.

Ayrıca bu kararda başvurunun sivil mahkemeler yerine askeri mahkemeler önünde yargılanması hususu da Sözleşmenin adil yargılanma hakkını düzenleyen 6. maddesi kapsamında değerlendirilmiştir. Buna göre Mahkeme başvurunun Askeri Ceza Kanunda düzenlenen bir suçu işlemesine karşın, bir kişi ancak kıtaya kabul edilmesinin ardından asker sayılacağından, sivil bir kişi olduğunu belirtmiştir. Asker olmayan başvurunun sivil mahkemeler yerine askeri mahkemeler önünde yargılanmasının mahkemelerin bağımsızlığı ve tarafsızlığı açısından şüphe uyandırıcı olduğunu, başvurunun bu yöndeki korkusunda haklı olduğunu belirten Mahkeme sözleşmenin 6/1 maddesine yönelik de bir ihlal tespit etmiştir⁵⁷³.

AİHM, bu tarihten sonra Türk vicdani retçilerle ilgili başvurularda benzer kararlar vermeye devam etmiştir. Örneğin, 17 Ocak 2012 tarihinde verilmiş bir karar olan Feti Demirtaş v Türkiye kararına konu olan başvuruda, başvuru askerlik hizmeti yerine alternatif hizmette bulunmak isteyen bir Yehova Şahidi olup dokuz kez kovuşturmaya uğraşmış ve beş kez hapis cezası almıştır. Mahkeme, kararında Türkiye’de vicdani retçilerin mükerrer cezalara maruz kaldığını, alternatif hizmet imkânı sunulmaksızın zorunlu askerlik sisteminin dayatılmasının “sivil ölüm” sonucunu doğurduğunu belirterek Sözleşmenin 9. maddesinin ihlal edildiğini tespit etmiştir⁵⁷⁴.

Bu kararda mahkeme ayrıca Ülke v Türkiye kararına atıfta bulunmuş, sürekli olarak cezalandırılma korkusunun kişinin fikri şahsiyetini zedeleyerek insanlık dışı ve aşağılayıcı muamele oluşturduğunu belirtmiştir. Somut olayda başvurucuya cezaevinde zorla askeri üniforma giydirilmesi, başvurunun tehdit edilmesi,

⁵⁷² Ercep v Türkiye, Başvuru No: 43965/ 04, Belge No: ECHR 254 (2011), 22 Kasım 2011.

⁵⁷³ Ercep v Türkiye, Başvuru No: 43965/ 04, Belge No: ECHR 254 (2011), 22 Kasım 2011.

⁵⁷⁴ Feti Demirtaş v Türkiye, Başvuru No: 5260/ 07, 17 Ocak 2012.

dövülmesi ve çok uzun süreler bağlı tutulması gibi fiillerin Sözleşmenin 3. Maddesini ihlal ettiğine karar verilmiştir⁵⁷⁵.

Mahkeme bu kararında da asker olmayan başvuru sahibinin sivil mahkemeler yerine askeri mahkemeler önünde yargılanmasının mahkemelerin bağımsızlığı ve tarafsızlığı açısından şüphe uyandırıcı olduğunu belirterek sözleşmenin 6/1 hükmüne yönelik de bir ihlal tespit etmiştir⁵⁷⁶.

12 Haziran 2012 tarihli Savda v Türkiye kararına konu olan başvuru Türkiye’den o güne kadar yapılan vicdani ret başvurularından ayrılmaktadır. Bu başvuru sonucunda ilk kez kaynağını dini sebeplerden değil antimilitarist ve pasifist dünya görüşlerinden alan bir vicdani ret eylemi AİHM tarafından değerlendirilmiştir. Bu karara konu olan olayda başvuru sahibi, Yehova şahidi olmayıp vicdani reddinin kaynağını dini inançları değil felsefi kanaatleri oluşturmaktaydı. Başvuru sahibi antimilitarist ve pasifist dünya görüşüne sahip olduğu gerekçesiyle askerlik hizmetini reddetmiştir. Çürük raporu almasına kadar geçen dönemde pek çok kez yargılanmış ve ceza almıştır. Başvuru sahibine yapılan işlemlerle Sözleşmenin 6. 9. ve 10. maddelerinin ihlal edildiğini ileri sürmüştür⁵⁷⁷.

Mahkeme verdiği kararda aynı ret eylemine yönelik yürütülen çok sayıda ceza kovuşturması ve bu eylem sonucunda verilen mahkumiyetlerin “sivil ölüm” sonucunu doğurduğunu, bu sebeple Sözleşmenin 3. maddesinin ihlal edildiğini belirtmiştir. Ayrıca başvuru sahibinin sivil bir kişi olmasına rağmen askeri mahkemede askeri yargıçlar tarafından yargılanmasının önceki kararlarda olduğu gibi yargılamanın bağımsızlığı ve tarafsızlığı açısından şüphe duyulması sonucu uyandırdığını belirterek Sözleşmenin 6/1. maddesinin ihlal edildiğinin altını çizmiştir⁵⁷⁸.

Mahkeme, Sözleşmenin 9. maddesine yönelik incelemede bulunurken ise Bayatyan kararına atıfta bulunmuş, o kararda ortaya attığı ilkeleri yinelemiş ve Türkiye’yi vicdani ret konusunda gerekli yasal düzenlemeleri yapmadığı için eleştirmiştir. Vicdani ret hakkına ilişkin hiçbir yasal düzenleme bulunmamasının ve vicdani retçilere alternatif hizmet imkânı tanınmamasının vicdani retçiler aleyhine

⁵⁷⁵ Feti Demirtaş v Türkiye, Başvuru No: 5260/ 07, 17 Ocak 2012.

⁵⁷⁶ Feti Demirtaş v Türkiye, Başvuru No: 5260/ 07, 17 Ocak 2012.

⁵⁷⁷ Savda v Türkiye, Başvuru No: 2458/ 12, 12 Haziran 2012.

⁵⁷⁸ Savda v Türkiye, Başvuru No: 2458/ 12, 12 Haziran 2012.

çok ağır sonuçlar doğurduğu belirtilmiştir. Mahkemece vicdani redde konu olan inancın inandırıcı, tutarlı ve önemli olması gerektiği belirtilse de bu kararda başvuruicunun vicdani reddinin din dışı sebeplerden kaynaklanıyor olmasının Sözleşmenin 9. maddesi karşısındaki durumuna ilişkin bir inceleme yapılmamıştır. Türkiye’de vicdani retçilere ilişkin ne yasal bir prosedür ne de alternatif hizmet imkanı bulunduğundan Mahkeme 9. maddenin ihlal edildiğine karar vermiştir⁵⁷⁹.

Vicdani ret konusunda Türkiye’nin mahkum edildiği bir başka karar olan 17 Temmuz 2012 tarihli Tarhan v Türkiye kararına konu olan olayda ise başvuruicunun askerlik hizmetlerini pasifist ve antimilitarist görüşleri sebebiyle reddetmiş ve bu eylemi sonucunda çok sayıda kovuşturma ve cezayla karşı karşıya kalmıştır. Başvuruicunun, AİHS’nin 3, 5, 8 ve 9. maddelerinin ihlal edildiğini öne sürmüştür. Mahkeme önceki kararlarındaki görüşünü yineleyerek başvuruicunun çok sayıda kovuşturma ve cezaya maruz kalmasının adeta bir “sivil ölüm” doğurduğu gerekçesiyle AİHS’nin 3. maddesinin ihlal edildiğine karar vermiştir. Türkiye’nin vicdani reddi tanımama konusundaki gerekçelerinin Sözleşmenin 9. maddesinin 2. fıkrasındaki amaçlarla açıklanamayacağı ifade edilmiştir. Türkiye’de vicdani retçilere yönelik ne yasal bir prosedür ne de alternatif hizmet imkanı bulunduğundan AİHS’nin 9. maddesinin ihlal edildiğine karar verilmiştir⁵⁸⁰.

Yine dini sebeplerden kaynaklanan vicdani ret konusunda mahkemece değerlendirilmiş bir başka başvuru olan 3 Haziran 2014 tarihli Buldu ve diğerleri v Türkiye kararına konu olan olayda ise başvuruicular Yehova Şahidi olup askerlik hizmetini reddetmişler, bu sebeple çok sayıda kovuşturma ve cezayla karşı karşıya kalmışlardır⁵⁸¹.

Mahkeme yaptığı inceleme sonucunda Ülke v Türkiye kararına atıfta bulunmuş, başvuruicular hakkında art arda verilen mahkumiyet kararlarının aşağılayıcı ve utanç verici olduğunu, bu kişilerin ömür boyu kovuşturulma riski altında bırakıldığını belirterek bu durumun “sivil ölüm” doğurduğunun altını çizmiştir. Bu sebeple Sözleşmenin 3. maddesinin ihlal edildiğine karar vermiştir⁵⁸².

⁵⁷⁹ Savda v Türkiye, Başvuru No: 2458/ 12, 12 Haziran 2012.

⁵⁸⁰ Tarhan v Türkiye, Başvuru No: 9078/ 06, 17 Temmuz 2012; Özgür Heval Çınar s. 188.

⁵⁸¹ Buldu ve diğerleri v Türkiye, Başvuru No: 14017/ 08, 3 Haziran 2014.

⁵⁸² Buldu ve diğerleri v Türkiye, Başvuru No: 14017/ 08, 3 Haziran 2014.

Mahkeme 9. madde çerçevesinde yaptığı değerlendirmede Bayatyan v Ermenistan kararına atıfta bulunarak bu karardaki ilkeleri yinelemiştir. Başvurucuların Yehova Şahidi olduklarını bu sebeple dini inançlarının askerlik hizmeti ile ağır ve aşılamaz şekilde çatıştığı konusunda bir tereddüt bulunmadığını belirtmiştir. Mahkeme, Türkiye'deki yasal durumun Sözleşmenin 9. maddesine aykırı olduğunu, vicdani ret hakkı tanınmaması yönündeki gerekçelerin ve bu hakkın sınırlandırılmasının demokratik toplumda gerekli bir müdahale niteliğinde olmadığını bu sebeple de haksız olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Mahkemece sivil olan başvurucuların askeri mahkeme ve yargıçların önünde yargılanmasının önceki kararlarda olduğu gibi Sözleşmenin 6/1. maddesini ihlal ettiğine karar verilmiştir⁵⁸³.

Vicdani ret konusunda Türkiye'nin değerlendirildiği yakın tarihli bir karar olan ve konu itibarıyla diğer başvurulardan farklı olan 7 Haziran 2016 tarihli Enver Aydemir v Türkiye kararına konu olan olayda başvuru laik Türkiye için askerlik hizmeti yapamayacağını ancak Kur'an kurallarına uygun bir sistemde askerlik yapabileceğini belirtmiş ve askerlik hizmetini reddetmiştir. Çok sayıda kovuşturma geçiren ve ceza alan başvuru Sözleşmenin 3 ve 9. Maddelerinin ihlal edildiğini öne sürmüştür⁵⁸⁴.

Mahkeme, kararında başvuru vicdani reddinin politik gerekçelere dayandığını askerlik hizmeti ile ciddi ve aşılamaz şekilde çatışan dini bir inançtan kaynaklanmadığını belirtmiştir. Ayrıca başvuru vicdani reddinin esasen zorunlu askerlik hizmetine yönelik olmadığını da altını çizmiştir. Mahkeme, başvuru vicdani ret talebinin 9. madde kapsamında korunan hakların dışında kaldığını belirterek 9. maddeye yönelik bir ihlal oluşmadığına karar vermiştir⁵⁸⁵.

Bununla birlikte bu kararda AİHM vicdani reddi kavramsal olarak ele almış ve BM İnsan Hakları Komitesinin bu konuya dair görüşlerine yer vermiştir. Bu bağlamda kararda vicdani reddin bir tanımının bulunmadığı ancak BM İnsan Hakları Komitesi tarafından düşünce, vicdan ve din özgürlüğünden kaynaklanan ve bu hakkın öldürücü güç kullanma zorunluluğu ile çatıştığı zaman ortaya çıkan bir kavram olarak kabul edildiği belirtilmiştir. Mahkeme, ayrıca vicdani reddin sınırlandırılmasının meşru olduğunu belirtmiştir. Böylelikle Mahkemece vicdani

⁵⁸³ Buldu ve diğerleri v Türkiye, Başvuru No: 14017/ 08, 3 Haziran 2014.

⁵⁸⁴ Enver Aydemir v Türkiye, Başvuru No: 26012/ 11, Karar No: ECHR 192 (2016), 7 Haziran 2016.

⁵⁸⁵ Enver Aydemir v Türkiye, Başvuru No: 26012/ 11, Karar No: ECHR 192 (2016), 7 Haziran 2016.

reddin dini inançların yanı sıra din dışı kanaatlerden de kaynaklanabileceği kabul edilmekle birlikte, sınırlandırılabilir bir hak olduğu ve her inanç ya da kanaatin Sözleşmenin 9. Maddesinin sağladığı korumadan yararlanamayacağı belirtilmiştir⁵⁸⁶. AİHM kararlarının üye devletler açısından bağlayıcı olmasının sonucu olarak ihlal kararına konu olan bir Anayasa veya kanun hükmü söz konusu AİHM kararına egemen olan anlayışa uygun bir şekilde yorumlanmalıdır. Anayasa veya kanun hükmü bu şekilde yorumlanmaya elverişsiz ise bu hükümlerin değiştirilmesi gerekmektedir⁵⁸⁷.

Bu doğrultuda Ülke v Türkiye kararının icrasının denetlenmesi konulu Bakanlar Komitesi kararında Türkiye’de vicdani retçilere ilişkin hiçbir yasal hüküm bulunmamasının yarattığı eksiklik dile getirilerek Türkiye’nin kararda tespit edilen ihlallere son vermesi, bu ihlallerin başvuru üzerinde yarattığı etkilerin mümkün olduğunca ortadan kaldırması ve benzer ihlallerin oluşmasını önlemesi yönündeki sorumlulukları vurgulanmıştır. Bu kapsamda Türk yetkililerin 997 sayılı Bakanlar Komitesi toplantısında vicdani retçilere yönelik bir kanun hazırlıyor olduklarını ifade ettikleri ancak bu konuda başkaca bir detay vermedikleri belirtilmiştir⁵⁸⁸.

Türkiye tarafından böyle bir kanun çıkartılmaması üzerine Bakanlar Komitesi tarafından 8 Haziran 2011 tarihinde yeni bir karar kabul edilmiştir. Bu kararda Türkiye’den başvuru Osman Murat Ülke hakkında bilgi sunmasını istenmiş ve Türkiye’nin benzer ihlaller yaşanmaması için yasal tedbirler alması gerektiği hususu yinelemiştir⁵⁸⁹. Bakanlar Komitesi 14 Eylül 2011 tarihinde bu konuda bir karar daha çıkartarak Türkiye’den Bakanlar Komitesine Aralık ayındaki insan hakları toplantısı öncesinde gerekli yasama düzenlemelerini, bunların içeriğini ve kabul edilme takvimini sunmasını istemiştir⁵⁹⁰. Bakanlar Komitesi bu çağrısını 29 Kasım 2011

⁵⁸⁶ Enver Aydemir v Türkiye, Başvuru No: 26012/ 11, Karar No: ECHR 192 (2016), 7 Haziran 2016.

⁵⁸⁷ Mustafa Ruhan Erdem ve Ömer Korkmaz, “Yargılanmanın Yenilenmesi Nedeni Olarak Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin İhlali”, **Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt: 5, Sayı: 2, 2003, s. 194- 197,

<http://www.sbe.deu.edu.tr/dergi/cilt5.say%C4%B12/5.2%20erdem%20korkmaz.pdf>, (27.05.2019).

⁵⁸⁸ Avrupa Konseyi, Bakanlar Komitesi, Karar No: CM/ ResDH (2007) 109, 17 Ekim 2007, https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=09000016805adea0, (27/05/2019).

⁵⁸⁹ Avrupa Konseyi, Bakanlar Komitesi, Karar No: CM/ Del/ Dec (2011) 1115/ 24, 8 Haziran 2011, https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=09000016805b0a14, (27/05/2019).

⁵⁹⁰ Avrupa Konseyi, Bakanlar Komitesi, Karar No: CM/ Del/ Dec (2011) 1120/ 13, 14 Eylül 2011, https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=09000016805b0bde, (27/05/2019).

tarihli toplantısında yinelemiştir⁵⁹¹. 30 Ekim 2012 tarihli kararında da Türkiye’de vicdani retçilerin mükerrer cezalar almasının engellenmesine yönelik yasal düzenlemeler yapılması gerektiği vurgulanmıştır⁵⁹².

29 Ekim 2012 tarihinde ise Türkiye tarafından Erçep, Demirtaş ve Savda kararlarına ilişkin eylem planı sunulmuştur. Bu belgede başvuruçuların AİHM kararı sonrasındaki mevcut durumları belirtilmiş, verilen üç kararın da tercüme edilerek resmi internet sitesinde yayınlandığı ayrıca düzenlenecek eğitimlerle AİHM içtihatlarının daha dikkatle ele alınması ve uygulanmasının önünün açılacağı ifade edilmiştir⁵⁹³. Söz konusu eylem planına yönelik olarak verilen 6 Aralık 2012 tarihli Bakanlar Kurulu kararında Ülke, Erçep, Demirtaş ve Savda kararları çerçevesinde ihlal kararı verilmesine sebep olan etkenlerin doğurduğu sonuçların başvuruçular açısından ortadan kaldırılması gerektiği ifade edilmiştir. Ayrıca bu kararda Türk makamlarına vicdani retçilerin mükerrer cezalarla karşılaşmasının önüne geçilmesi amacıyla gerekli yasal düzenlemelerin yapılması ve vicdani retçi statüsünün kabulü ile bu statünün etkin ve erişebilir olması yönünde çağrıda bulunulmuştur⁵⁹⁴.

Sonuç olarak, vicdani ret konusunda AİHM tarafından verilen ihlal kararı ile bu kararların icralarının denetlenmesi konusunda verilmiş Bakanlar Komitesi kararları incelendiğinde Türkiye’nin bu konuda yasal düzenlemeler yapmak yönünde inkar edilemez bir sorumluluğu olduğu gözlemlenmektedir. Türkiye tarafından vicdani reddin kabul edilmemesi hususunda sunulan toprak bütünlüğü, kamu güvenliği, düzenin savunulması ve başkalarının haklarının korunması gibi gerekçeler AİHM tarafından meşru bulunmamıştır⁵⁹⁵. Türkiye’nin vicdani ret konusundaki sorumluluğu öncelikle askerlik hizmetlerinin vicdani reddini bir hak olarak tanıyarak alternatif sivil hizmet seçeneği sunmaktır.

Türkiye açısından askerlik hizmetlerinin vicdani reddinin bir hak olarak tanınması gerekli olmakla birlikte bu kabul tek başına yeterli değildir. Vicdani ret

⁵⁹¹ Avrupa Konseyi, Bakanlar Komitesi, Karar No: DH- DD (2011) 1077, 29 Kasım 2011, https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=090000168063d5eb, (17/05/2019).

⁵⁹² Avrupa Konseyi, Bakanlar Komitesi, Karar No: DH-DD(2012)1014, 30 Ekim 2012, https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=09000016804aebc8, (27/05/2019).

⁵⁹³ Avrupa Konseyi, Bakanlar Komitesi Genel Sekreterliği, Belge No: DH- DD(2012) 1019, 29 Ekim 2012.

⁵⁹⁴ Avrupa Konseyi, Bakanlar Komitesi, Karar No: CM/ Del/ Dec (2012) 1157/ 27, 6 Aralık 2012, https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=09000016805c9206, (28/05/2019).

⁵⁹⁵ Tarhan v Türkiye, Başvuru No: 9078/ 06, 17 Temmuz 2012.

konusunda Türkiye tarafından uyulması gereken kriterler gerek AİHM kararlarında gerekse Bakanlar Kurulu kararlarında belirtilmiştir. Buna göre vicdani retçi statüsü elde edilmesi için oluşturulan prosedür etkin ve ulaşılabilir olmalı, kişiler vicdani ret hakkı konusunda bilgilendirilmeli, sunulan alternatif sivil hizmet cezalandırıcı veya ayrımcı nitelikte olmamalıdır.

Avrupa Konseyi tarafından işaret edilen ve Türkiye'nin önüne geçmesi gereken bir diğer konu vicdani retçilerin "sivil ölüm" diye tabir edilen bir duruma mahkûm edilmesidir. AİHM, vicdani retçilerin Türkiye'de yaşamak zorunda kaldığı kısır döngüyü ve kaçak hayatı ifade etmek için bu kavramı kullanmaktadır⁵⁹⁶. Buna göre vicdani retçiler Türkiye'de askerlik hizmetini reddettikleri için askeri birlik, mahkeme ve cezaevi arasında bir kısır döngüde sıkışıp kalmakta, aynı yöndeki ret iradelerinden ötürü *ne bis in idem* ilkesine aykırı şekilde cezalandırılmakta ve bu döngüden kurtulmak için ise kaçak hayatı sürmeye mecbur bırakılmaktadırlar. Ülke v Türkiye kararından bu yana vicdani retçilerin Türkiye'de sivil ölüme mahkûm edildikleri neredeyse vicdani redde ilişkin tüm kararlarda ifade edilmiştir. Bu durumun önüne geçilmesinde Türkiye'ye düşen sorumluluk yine vicdani reddi bir hak olarak kabul ederek bu yönde yasal düzenlemeler yapmaktır.

Türkiye, vicdani ret konusunda Avrupa Konseyine üye olmaktan kaynaklanan açık sorumluluklarına rağmen bu sorumlulukların gereğini yerine getirmekten ısrarla kaçınmaktadır. Bu durumun sonucu olarak gelecekte Türkiye'nin Avrupa Konseyi Şartının 8. maddesi gereğince ciddi siyasi yaptırımlarla karşılaşması olasıdır⁵⁹⁷.

c. Türkiye'nin Vicdani Ret Konusunda AB Aday Ülkesi Olmaktan Kaynaklanan Sorumlulukları

Avrupa Ekonomik Topluluğuna 1959 yılında yapılan başvuru ile başlayan Türkiye-Avrupa Birliği ilişkileri Türkiye'nin 1987 yılında Avrupa Topluluklarına tam üyelik için başvurmasıyla farklı bir boyut kazanmıştır. Türkiye, 10- 11 Aralık

⁵⁹⁶ Özgür Heval Çınar, s. 256.

⁵⁹⁷ Avrupa Konseyi Şartı **Madde 8**

“ 3. madde hükümlerini ciddi biçimde çiğneyen herhangi bir Konsey üyesinin temsil hakları askıya alınabilir ve Bakanlar Komitesi tarafından 7. madde hükümlerine göre çekilmesi istenebilir. Böyle bir üye bu isteğe uymazsa Komite, belirleyebileceği bir tarihten başlayarak bu üyenin Konsey üyeliğinin sona erdiğine karar verebilir.”

<https://www.ombudsman.gov.tr/contents/files/771a1--Avrupa-Konseyi-Statusu.pdf>, (28/05/2019).

1999 tarihlerinde Helsinki’de gerçekleştirilen Avrupa Birliği Devlet ve Hükümet Başkanları Zirvesinde AB’ye aday ülke olarak kabul edilmiştir⁵⁹⁸.

Avrupa Birliği Antlaşmasınının 49. maddesi gereğince AB üyesi olmak isteyen ülkeler AB’nin dayandığı özgürlük, demokrasi, insan hakları ve temel özgürlüklere saygı ve hukukun üstünlüğü ilkelerini benimsemiş olmalıdırlar⁵⁹⁹. Ayrıca bu ülkelerin karşılaması gereken kriterler siyasi kriterler, ekonomik kriterler ve topluluk mevzuatının benimsenmesi yönünde kriterler olmak üzere 22 Haziran 1993 tarihli Kopenhag Zirvesinde belirlenmiştir. Kopenhag Kriterleri olarak da adlandırılan bu belgede siyasi kriterler; demokrasi, hukukun üstünlüğü, insan haklarına ve azınlık haklarına saygıyı teminat altına alan istikrarlı kurumların varlığı olarak belirlenmiştir⁶⁰⁰.

Bu kriterler aday ülke ile katılım müzakerelerine başlanması için ön koşul oluşturmakta, Avrupa Birliği aday ülkenin siyasi kriterlere yeterince uyum sağladığına karar verdikten sonra katılım müzakerelerini başlatmaktadır. Bu kapsamda 17 Aralık 2004 tarihli Brüksel Zirvesi’nde Türkiye’nin siyasi kriterleri yeterince karşıladığı ifade edilerek, 3 Ekim 2005 tarihinde Lüksemburg’da yapılan hükümetlerarası konferansta Türkiye ile katılım müzakereleri resmen başlatılmıştır. Katılım müzakereleri, aday ülkelerin Avrupa Birliği müktesebatını ne kadar süre içerisinde iç hukuklarına aktaracağını, yürürlüğe koyacağını ve etkili biçimde uygulayacağını belirlediği adeta bir uygulama takvimidir⁶⁰¹.

AB’nin üyelik sürecinde insan haklarına önem attığı açıktır. Bu doğrultuda Türkiye’nin AB üyeliği yolunda insan hakları konusu AB tarafından pek çok kez ele

⁵⁹⁸ M. Akif Özer, “Avrupa Birliğine Tam Üyeliğin Eşiğinde Türkiye”, **Yönetim ve Ekonomi**, Cilt: 16, Sayı: 1, Manisa, 2009, s. 93- 96.

⁵⁹⁹ Avrupa Birliği Antlaşması- Madde 49

“ 2. maddede belirtilen değerlere saygı gösteren ve bu değerleri desteklemeyi taahhüt eden her Avrupa devleti, Birliğe üye olmak için başvuruda bulunabilir. Bu başvuru Avrupa Parlamentosu’na ve ulusal parlamentolara bildirilir. Başvuruda bulunan devlet, başvurusunu, Komisyon’a danıştıktan ve üye tam sayısının çoğunluğuyla karar verecek olan Avrupa Parlamentosu’nun muvafakatini aldıktan sonra oybirliğiyle hareket edecek olan Konsey’e yapar. Avrupa Birliği Zirvesi tarafından kararlaştırılan yeterlilik kriterleri dikkate alınır.

Katılımın şartları ve bu katılımın Birliğin üzerine kurulduğu Antlaşmalar’da yapılmasını gerektirdiği uyarlamalar, üye devletlerle başvuran devlet arasında yapılacak bir anlaşma ile belirlenir. Bu anlaşma, kendi anayasal kurallarına uygun olarak onaylanmak üzere bütün âkit devletlere sunulur.”

Avrupa Birliği Antlaşması, <https://www.ab.gov.tr/files/pub/antlasmalar.pdf>, s.29, (30/05/2019).

⁶⁰⁰ Kopenhag Kriterleri, https://www.tbmm.gov.tr/kutuphane/AB/kopenhag_kriter.pdf, (30/05/2019).

⁶⁰¹ T.C. Dış İşleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, “Türkiye -AB Katılım Müzakereleri”, AB Rehberleri No: 06, s. 2, <https://www.ab.gov.tr/47282.html>, (30/05/2019).

alınmıştır. Türkiye’de askerlik hizmetlerinin vicdani reddi konusu bu kapsamda ilerleme raporlarında ele alınmış, Türkiye’nin AB üyesi olma yolunda vicdani ret ile ilgili atması gereken adımlar belirtilmiş ve Türkiye’ye bu konuda çeşitli sorumluluklar yüklenmiştir. İlerleme raporlarında belirtilen hususların yanı sıra aday ülkelerin AB müktesebatını benimseme gerekliliği çerçevesinde Avrupa Birliği hukuk sisteminde yer alan vicdani ret konusundaki düzenlemeler de Türkiye açısından sorumluluk doğurmaktadır. Bu kapsamda gerek ilerleme raporlarında gerekse Avrupa Birliği hukukunda yer alan düzenlemeler çerçevesinde Türkiye’nin vicdani ret konusunda AB adayı ülke olmasından kaynaklanan sorumlulukları belirlenecektir.

AB tam üyeliği yolunda Türkiye’ye ilişkin ilk ilerleme raporu 1998 yılında yayımlanmış, bu raporu yıllık olarak yayımlanan ilerleme raporları izlemiştir. Vicdani ret konusuna ilk kez 2005 yılı ilerleme raporunda yer verilmiştir. Türkiye’de vicdani ret konusu bu tarihten sonraki ilerleme raporlarında da insan hakları ve azınlıkların korunması başlığı altında değerlendirilmiştir.

2015 yılı ilerleme raporu Türkiye ile müzakerelerin başladığı tarih olan 3 Ekim 2005 tarihinden sonra yayımlanan ilk rapordur. Bu raporda Türkiye’nin vicdani reddi bir hak olarak tanımadığı ve Avrupa Konseyinin tavsiyelerine aykırı olarak alternatif sivil hizmet seçeneği sunmadığı ifade edilmiştir⁶⁰². 2006 yılı ilerleme raporunda ise Türkiye’de vicdani ret konusunda bir ilerleme olmadığı belirtilmiştir⁶⁰³.

2007 yılı ilerleme raporunda vicdani ret konusu önceki iki yıla göre daha çok yer bulmuştur. Bu raporda da vicdani ret konusunda Türkiye’de bir ilerleme olmadığı belirtilmiştir. Ayrıca AİHM tarafından verilen Ülke v Türkiye kararına ve bu kararın gereklerinin Türkiye tarafından yerine getirilmediğine değinilmiş, Türkiye’de vicdani retçilerin mükerrer cezalar aldığı ifade edilmiştir. Türkiye’de askerlik yapmayı vicdani veya dini sebeplerle reddedenlerin askeri emre ısrarla itaatsizlik gösterdikleri gerekçesiyle tekrarlayan ceza kovuşturmaları ve mahkûmiyetlerle

⁶⁰² Avrupa Komisyonu, Türkiye 2005 İlerleme Raporu, Belge No: SEC (2005) 1426, 9 Kasım 2005, https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/Turkiye_Ilerleme_Rap_2005.pdf, (30/05/2019), s. 127.

⁶⁰³ Avrupa Komisyonu, Türkiye 2006 İlerleme Raporu, Belge No: SEC (2006) 1390, 8 Kasım 2006, https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/Turkiye_Ilerleme_Rap_2006.pdf, (30/05/2019), s. 59.

karşılaştıkları ve bunu önleyecek bir yasal düzenleme yapılmadığından bahsedilmiştir⁶⁰⁴.

2008 yılı Türkiye ilerleme raporunda ise önceki raporlardaki hususlar yinelenmekle birlikte vicdani ret konusunun ifade özgürlüğü boyutuna da değinilmiştir. Bu raporda vicdani ret konusunu kamuoyu önünde savunanların Türk Ceza Kanununun “halkı askerlikten soğutma” suçunu düzenleyen 318. maddesi bağlamında cezalandırıldığı belirtilmiştir. Ayrıca hapisteki vicdani retçilerin kötü muamele ile karşılaştıkları da ifade edilmiştir⁶⁰⁵.

2009 yılı ilerleme raporunda ise Türkiye'nin uluslararası insan hakları hukukuna uyulması konusunda ilerlemeler kat ettiği ancak yasal değişiklik yapılmasını gerektiren bazı AİHM kararlarının yıllardır bekletildiği belirtilmiştir. Bu kapsamda Türkiye'de vicdani ret konusunda yasal düzenleme yapılmayarak vicdani retçilerin ve kamuoyu önünde vicdani reddi savunan kişilerin cezalandırılmaya devam edildiği, bu konunun bireysel başvurularla AİHM önüne taşındığı dile getirilmiştir⁶⁰⁶. 2010 ve 2011 yılı ilerleme raporlarında da yukarıda belirtilen hususlar tekrar edilmiştir⁶⁰⁷.

2012 yılı ilerleme raporunda ise dini veya vicdani sebeplerle zorunlu askerlik hizmetinde bulunmayı reddedenlere yönelik verilmiş AİHM kararlarının hala uygulamaya geçirilmediği belirtilmekle birlikte bu konuda Türkiye'de bazı gelişmeler olduğu ifade edilmiştir. Bu doğrultuda bazı askeri mahkemelerin AİHM kararlarına uygun kararlar vermeye başladığı dile getirilmiştir. Ayrıca askeri hapishanelerdeki vicdani retçilerin kötü muamele gördüğüne ilişkin davaların devam ettiği ve TBMM İnsan Hakları İnceleme Komisyonunun bu durumu inceleyerek

⁶⁰⁴ Avrupa Komisyonu, Türkiye 2007 İlerleme Raporu, Belge No: SEC (2007) 1436, 6 Kasım 2007, https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/turkiye_ilerleme_rap_2007.pdf, (30/ 05/ 2019), s. 11.

⁶⁰⁵ Avrupa Komisyonu, Türkiye 2008 İlerleme Raporu, Belge No: SEC (2008) 2699, 5 Kasım 2008, https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/turkiye_ilerleme_rap_2008.pdf, (30/ 05/ 2019), s. 11, 15, 18.

⁶⁰⁶ Avrupa Toplulukları Komisyonu, Türkiye 2009 İlerleme Raporu, Belge No: SEC (2009) 1334, https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/turkiye_ilerleme_rap_2009.pdf, (30/ 05/ 2019), s. 14, 22.

⁶⁰⁷ Avrupa Komisyonu, Türkiye 2010 İlerleme Raporu, Belge No: SEC (2010) 1327, 9 Kasım 2010, https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/turkiye_ilerleme_rap_2010.pdf, (30/ 05/ 2019); Avrupa Komisyonu, Türkiye 2011 İlerleme Raporu, Belge No: SEC (2011) 1201, 12 Ekim 2011, https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/2011_ilerleme_raporu_tr.pdf, (30/ 05/ 2019).

vicdani retçilere yönelik muameleyi eleştirdiği belirtilmiştir. Bununla birlikte, Türkiye'nin vicdani ret hakkını tanımayan tek Avrupa Konseyi ülkesi olduğunun altı çizilmiştir. Sonuç olarak, 2012 yılı Türkiye ilerleme raporunda Türkiye'nin düşünce, vicdan ve din özgürlüğü konusunda AIHM tarafından verilen vicdani ret kararlarının uygulanması özelinde sınırlı bir ilerleme kat ettiği vurgulanmıştır⁶⁰⁸.

2013 yılı ilerleme raporunda ise vicdani ret konusunda Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ile uyumlu bir hukuki çerçeve oluşturulmadığı belirtilerek önceki raporlarda yer alan hususlar tekrar edilmiştir⁶⁰⁹. 2014 yılı ilerleme raporunda Türkiye'nin vicdani reddi tanımak konusunda hiçbir adım atmadığı ifade edilirken, Türkiye'de düşünce, vicdan ve din özgürlüğü mevzuatında kapsamlı bir reforma ihtiyaç duyulduğu dile getirilmiş, Türkiye'nin AIHM kararları, Avrupa Konseyi Tavsiye Kararları ve Avrupa Birliği standartlarına uygun şekilde hareket etmesi gerektiği ifade edilmiştir⁶¹⁰. 2015, 2016 ve 2018 yılı ilerleme raporlarında ise vicdani ret konusunda yalnızca "Türkiye, vicdani ret hakkını tanımayan tek Avrupa Konseyi üyesi ülkedir." ifadesine yer verilmiştir⁶¹¹.

Avrupa Birliği hukukunda vicdani ret kavramının yeri incelendiğinde askerlik hizmetlerinin vicdani reddinin bir hak olarak Avrupa Birliği Temel Haklar Şartında düzenlendiği görülmektedir. Lizbon Antlaşması ile bağlayıcı hale getirilen bu şart günümüzde Avrupa Birliği hukukunun asli ve bağlayıcı kaynaklarından⁶¹². Bu Şartın düşünce, vicdan ve din özgürlüğü başlıklı 10. maddesinin 2. fıkrası vicdani ret hakkına doğrudan yer vermektedir. Söz konusu madde metni şu şekildedir⁶¹³:

⁶⁰⁸ Avrupa Komisyonu, Türkiye 2012 İlerleme Raporu, Belge No: SEC (2012) 336, 10 Ekim 2012, https://www.ab.gov.tr/files/2012_ilerleme_raporu_tr.pdf, (30/ 05/ 2019), s. 23, 29- 31, 92.

⁶⁰⁹ Avrupa Komisyonu, Türkiye 2013 İlerleme Raporu, Belge No: SWD (2013) 417, 16 Ekim 2013, https://www.ab.gov.tr/files/2013%20ilerleme%20raporu/2013_ilerleme_raporu_tr.pdf, (30/ 05/ 2019), s. 14, 51- 57.

⁶¹⁰ Avrupa Komisyonu, Türkiye 2014 İlerleme Raporu, Belge No: SWD (2014) 307, 8 Ekim 2014, https://www.ab.gov.tr/files/ilerlemeRaporlariTR/2014_ilerleme_raporu_tr.pdf, (30/ 05/ 2019), s. 12, 49, 55.

⁶¹¹ Avrupa Komisyonu, Türkiye 2015 İlerleme Raporu, Belge No: SWD (2015) 216, 10 Kasım 2015, https://www.ab.gov.tr/files/5%20Ekim/2015_ilerleme_raporu_tr.pdf, (30/ 05/ 2019).

Avrupa Komisyonu, Türkiye 2016 İlerleme Raporu, Belge No: SWD (2016) 366, 9 Kasım 2016, https://www.ab.gov.tr/files/pub/2016_ilerleme_raporu_tr.pdf, (30/ 05/ 2016). Avrupa Komisyonu, Türkiye 2018 İlerleme Raporu, Belge No: SWD (2018) 153, 17 Nisan 2018, https://www.ab.gov.tr/siteimages/pub/komisyon_ulke_raporlari/2018_turkiye_raporu_tr.pdf, (30/ 05/ 2019).

⁶¹² Hacı Can, **Avrupa Birliği Mevzuatı**, Sürat Üniversite Yayınları, İstanbul, 2014, s. 329

⁶¹³ Hacı Can, **Avrupa Birliği Mevzuatı**, Sürat Üniversite Yayınları, İstanbul, 2014, s. 329.

“ Herkes düşünce, vicdan ve din özgürlüğü hakkına sahiptir. Bu hak din veya inancını değiştirme özgürlüğünü ve din veya inancının tek başına veya topluluk halinde, aleni veya özel olarak ibadet etme, öğretme, uygulama ve gereklerine uyma şeklinde açığa vurma özgürlüğünü kapsar.

İnancı gereği askerliği reddetme hakkı da bu hakkın uygulanışı düzenleyen ulusal yasaların hükümlerine uygun olarak kabul edilir.”

Bu madde ile vicdani ret Avrupa Birliği Hukukunda açıkça bir hak olarak kabul edilmiştir. Bu sebeple, Avrupa Birliği üyesi olmak isteyen ülkelerin AB müktesebatını benimseme yönündeki sorumlulukları kapsamında vicdani reddi bir hak olarak kabul etmeleri zorunludur. Dolayısıyla Türkiye'nin Avrupa Birliği üyeliği yolunda, gerek ilerleme raporlarında da işaret edildiği üzere insan haklarına saygının sağlanması kriterinin vicdani ret konusunda yüklediği sorumluluk, gerekse Avrupa Birliği müktesebatını benimseme gerekliliğinin yüklediği ve vicdani ret konusunda AB Temel Haklar Şartının 10. maddesinde kaynaklanan sorumluluk sebebiyle vicdani reddi bir hak olarak tanımaktan başka seçeneği yoktur.

Sonuç olarak, zaman zaman kopma noktasına gelen Avrupa Birliği- Türkiye ilişkilerinin inişli çıkışlı grafiğine rağmen her iki taraf için de kopartılması zor nitelikte olduğu tarihsel süreçte pek çok kez kanıtlamıştır. Bu sebeple Türkiye'nin AB'ye üyelik sürecinin ve bu sürecin gereklerinin önümüzdeki dönemlerde tartışılmaya devam etmesi olasıdır. Vicdani ret konusu Türkiye'nin Avrupa Birliğine üyeliği açısından kamuoyunda yankı uyandırmayan önemsiz bir konu görülse de esasen Türkiye açısından ısrarla reddedilen bu hakkın tanınması yönünde mutlak bir sorumluluk doğurmaktadır.

SONUÇ

Vicdani ret, hukuken öngörülen bir zorunluluğa inançlar, ahlaki, felsefi ya da politik değerler sebebiyle karşı çıkılmasıdır⁶¹⁴. Bir eylemin vicdani ret eylemi olarak nitelendirilebilmesi için sahip olması gereken üç unsur vardır. Bu unsurlardan ilki vicdani ret eyleminin yasal bir yükümlülüğün reddine ilişkin olması, ikincisi reddin kişisel bir nitelik taşıması, üçüncüsü ise reddin kişinin samimi bir şekilde benimsediği ahlaki, felsefi, dini vb değerler sebebiyle ortaya çıkmış olmasıdır⁶¹⁵.

Dünyadaki vicdani ret gündemi günümüzde askerlik hizmetleri alanından ziyade sağlık ve eğitim gibi vicdani ret konusunda görece yeni ortaya çıkan alanlara yoğunlaşmıştır. Özellikle sağlık hizmetleri alanında vicdani reddin niteliği ve meşruluğu günümüzde sıklıkla tartışılmaktadır. Sağlık hizmetleri alanında vicdani ret; sağlık hizmeti sağlayıcısının yapmakla yükümlü olduğu eylemleri ahlaki, felsefi veya dini sebeplerle reddetmesi ile hastaların kendilerine uygulanacak tıbbi müdahaleyi benzer gerekçelerle reddetmesi olmak üzere iki yönlü biçimde tanımlanan bir kavramdır.

Sağlık hizmeti sağlayıcılarının vicdani ret eylemlerinin konusunu genellikle kürtaj, doğum kontrol ve üreme teknolojilerinin kullanılması, ötenazi gibi konular oluştururken hastaların vicdani ret eylemlerinin konusunu ise zorunlu aşuların ve kan transfüzyonunun reddi gibi konular oluşturmaktadır. Sağlık hizmetleri alanında vicdani ret eylemlerinin toplumsal riskler doğurabileceği açık olduğundan bu alanda yapılan tüm ret açıklamalarının bir hak olarak kabul edilerek korunması mümkün değildir⁶¹⁶.

Sağlık hizmeti sağlayıcıları tarafından gerçekleştirilen ret eylemlerinin vicdani ret niteliğinde kabul edilebilmesi için söz konusu eylemlerin mesleki hakikatlerle çelişmemesi, mesleğin gerektirdiği bilgi ve beceri eksikliğinden veya hastaya karşı ayrımcılık doğuran bir yaklaşımdan kaynaklanmaması ve ret sebebinin temel insan hakları ilkeleri çelişmemesi gerekmektedir.

Sağlık hizmetleri alanında vicdani ret konusunda tüm ülkeler için geçerli olabilecek ortak bir formül bulunması adeta imkansızdır. Bu sebeple sağlık hizmetleri

⁶¹⁴ Louis Jacques ve Van Bogaert, s.132.

⁶¹⁵ Ömer Anayurt, s.152.

⁶¹⁶ Alida Liberman, s.497.

alanındaki vicdani ret talepleri her ülkenin kendi toplumsal koşulları içerisinde değerlendirilmeli, hangi durumlarda bu ret taleplerinin topyekun reddedileceği hangi durumlarda kabul edilebilir bulunacağı söz konusu toplumsal koşullara göre belirlenmelidir. Bununla birlikte sağlık hizmetleri alanında vicdani ret konusu Birleşmiş Milletler tarafından kürtaj özelinde, AİHM tarafından ise daha geniş kapsamlı olarak değerlendirilmiş, bu eylemin hak niteliği değerlendirilmese de bu konuda çeşitli ilkeler ortaya atılmıştır.

Buna göre sağlık hizmetlerinde vicdani reddin bir hak olarak kabul edildiği ülkeler açısından vicdani retçi hekim, reddettiği hastayı o müdahaleyi yapacak başka bir hekime sevk etmekle yükümlüdür fakat acil durumlarda vicdani retçi bile olsa söz konusu müdahalede bulunmak zorundadır. Sağlık hizmetleri alanında vicdani ret bir kesimin dini veya siyasi inancının toplum üzerindeki baskı aracına dönüşmemeli, kişiler ile hakları arasında bir bariyer haline gelmemelidir. Devletler bu alandaki vicdani retlerin kurumsallaşmasını engellemelidirler⁶¹⁷.

Vicdani reddin en yaygın görülen ve adeta kavramla özdeşleşmiş biçimini askerlik hizmetlerinin vicdani reddi oluşturmaktadır. Askerlik hizmetlerinin vicdani reddi, kişide bulunan ve karşı gelinmesi halinde o kişinin bütünlüğünü tahrip edebilecek güce sahip inanç ve kanaatler gerekçesiyle askerlik görevinin veya ona bağlı bir takım hizmetlerin reddedilmesi anlamına gelmektedir.

Vicdani ret tarih sahnesine 295 yılında Maximilian isimli bir kişinin Hristiyanlık dininin şiddeti yasaklaması sebebiyle askere gitmeyi reddetmesi ile çıkmıştır. Böylelikle ilk kez Pasifist Hristiyanlar arasında yaygın şekilde görülen vicdani ret talepleri Hristiyanlık ile pasifizm arasındaki ilişkinin zamanla değişmesiyle pasifist kimliklerini muhafaza eden ufak dini gruplar haricinde ortadan kaybolmuştur.

Zorunlu askerlik sisteminin ortaya çıkışından sonra vicdani reddin önemi özellikle I. Dünya Savaşı döneminde oldukça artmış, devletler vicdani retle ilk kez bu dönemde siyasal bir problem olarak yüzleşmek ve başa çıkmak zorunda

⁶¹⁷ Anand Grover, **Report of the Special Rapporteur on The Right of Everyone to the Enjoyment of the Highest Attainable Standard of Physical and Mental Health: Mission to Poland**, UN General Assembly, 2010, <https://www2.ohchr.org/english/bodies/hrcouncil/docs/14session/A.HRC.14.20.Add3.pdf>, (21/09/2018). Resolution 1763 (2010), Parliamentary Assembly, 7 October 2010, <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-EN.asp?fileid=17909&lang=en>.

kalmışlardır⁶¹⁸. II. Dünya Savaşının ardından pek çok Batılı ülkede zorunlu askerlik sistemi uygulaması devam etmekle birlikte vicdani ret hakkı yasallaşmıştır⁶¹⁹.

Bu dönemden günümüze uzanan süreçte vicdani retçi sayısı hızla artmıştır. Günümüzde Batılı ülkelerin çoğunda zorunlu askerlik sisteminden profesyonel ordulara geçilmiş, vicdani ret hakkının profesyonel ordular bünyesinde uygulanmasının mümkün olup olmadığı tartışma konusu haline gelmiştir.

Askerlik hizmetlerinde vicdani ret, uluslararası insan hakları hukuku gündemine II. Dünya Savaşının ardından girmiştir. AB Temel Haklar Şartı ve İber-Amerikan Gençlerin Hakları Sözleşmesi dışında vicdani ret konusunda doğrudan hüküm içeren bir insan hakları belgesi olmamasına rağmen bu kavram insan haklarının korunmasını amaç edinmiş çeşitli mekanizmalar tarafından uzun yıllardır ele alınmakta, raporlar, kararlar ve içtihatlar yoluyla vicdani reddin bir insan hakkı olup olmadığı hususu tartışılmakta ve bu konuya ilişkin somut ilkeler ortaya atılmaktadır⁶²⁰.

İnsan haklarının küresel ölçekte korunması amacıyla çalışmalar yapan BM'nin askerlik hizmetlerinin vicdani reddi konusuna yaklaşımında dönüm noktasını İnsan Hakları Komitesi tarafından 1993 yılında hazırlanan 22 Sayılı Genel Yorum Beyanı oluşturmaktadır⁶²¹. u belge ile birlikte öldürücü güç kullanma zorunluluğunun vicdan özgürlüğü ile kişinin din ve inancını açığa vurma hakkıyla ciddi biçimde çatışabileceği gerekçesiyle vicdani ret MSHİUS'nin 18. maddesi kapsamında bir hak olarak kabul edilmiştir.

Günümüzde BM'nin bu konuya yaklaşımı şu ilkelerle özetlenebilir: Vicdani ret; düşünce, vicdan ve din özgürlüğünün meşru bir uygulaması olarak MSHİUS madde 18 kapsamında bir haktır. Zorunlu askerlik sistemini benimseyen ülkeler, cezalandırıcı ve ayrımcı nitelikte olmayan, vicdani ret sebepleriyle uyumlu alternatif bir sivil hizmet seçeneği sunmalıdır. Söz konusu alternatif hizmet ile zorunlu askerlik sistemi arasındaki farklılıklar makul ve objektif kıstaslara dayanmalıdır. Vicdani ret hakkı, askerlik hizmeti öncesinde sırasında ve sonrasında kullanabilecek zaman sınırlandırılmasına tabii tutulması gereken bir haktır. Vicdani retçilerin denetime tabi

⁶¹⁸ Barış Esmer, s.49.

⁶¹⁹ Ulrich Bröckling, s. 73,74.

⁶²⁰ Özgür Heval Çınar, s. 204.

⁶²¹ İnsan Hakları Komitesi, 22 Sayılı Genel Yorum Beyanı, 20 Temmuz 1993, CPR/C/21/Rev.1/Add.4, s.4.

tutulduğu ülkeler açısından bu denetim bağımsız ve tarafsız organlar aracılığıyla yapılmalıdır⁶²².

Avrupa Konseyinin vicdani ret konusuna yaklaşımında dönüm noktasını ise AİHM tarafından 7 Temmuz 2011 tarihinde verilen Bayatyan v Ermenistan kararı oluşturulmaktadır. Bu karar ile AİHM içtihadını değiştirerek askerlik hizmetlerinin vicdani reddini AİHS'nin 9. maddesi kapsamında bir hak olarak kabul etmiştir⁶²³.

Günümüzde Avrupa Konseyinin askerlik hizmetlerinin vicdani reddi konusuna yaklaşımı incelendiğinde şu yargılara ulaşılabilmektedir: AİHS'de vicdani ret hakkı açıkça düzenlenmemiş olsa bile kişilerin samimi şekilde benimsedikleri vicdani kanaatlerinin ya da dini inançlarının askerlik hizmetini yerine getirme göreviyle ciddi şekilde çatışması durumunda sözleşmenin düşünce, vicdan ve din özgürlüğünü 9. maddesine başvurulabilecektir. Vicdani ret hakkı, dini inançların yanı sıra din dışı kanaatlerden de kaynaklanabilmektedir fakat her inanç veya kanaat sözleşmenin 9. maddesi kapsamında korunabilir olmadığından vicdani ret hakkının belirli koşullarda sınırlandırılması mümkündür⁶²⁴.

Uluslararası insan hakları hukukunda yer edinmiş ve bir hak olarak kabul gören bir kavram olan askerlik hizmetlerinin vicdani reddinin Türk hukukundaki konumu aynı insan hakları mekanizmalarının parçası olduğu Avrupa ülkelerine nazaran oldukça farklıdır. Bu farklılığın Türkiye'de ordunun ulus- devlet inşasında üstlendiği rolün toplumdaki etkileri ve tarihsel süreçte vicdani ret ile Avrupa ülkelerinden yüzyıllar sonra tanışılması olmak üzere iki temel sebebi bulunmaktadır. Türk hukukunda vicdani ret konusunu doğrudan düzenleyen bir hüküm bulunmamaktadır. Vatan hizmeti Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının 72. maddesinde düzenlenmiş olup bu madde hükmü olası bir vicdani ret hakkını kabul etmediği gibi yasaklar nitelikte de değildir⁶²⁵. Ayrıca Anayasanın 24. maddesi ile din ve vicdan hürriyeti açıkça güvence altına alınmıştır⁶²⁶. Zorunlu askerlik sisteminin öngörüldüğü 1111 sayılı Askerlik Kanununda ise askerlik hizmetlerinin vicdani reddinin bir hak

⁶²² BM İnsan Hakları Konseyi, Conscientious Objection to Military Service, 1 Mayıs 2017, A/HRC/35/4, s.2-4.

⁶²³ Bayatyan v Ermenistan, Başvuru No: 23459/ 03, 7 Temmuz 2011, paragraf 95-97.

⁶²⁴ Enver Aydemir v Türkiye, Başvuru No: 26012/ 11, Karar No: ECHR 192 (2016), 7 Haziran 2016.

⁶²⁵ Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2709.pdf>, (15/05/2019).

⁶²⁶ Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2709.pdf>, (15/05/2019).

olarak tanınarak alternatif sivil hizmet seçeneği sunulmasını açıkça engelleyen hükümler bulunmaktadır. Bu düzenlemeler Türkiye’de vicdani retçilerin 5237 sayılı Türk Ceza Kanunu ve 1632 sayılı Askeri Ceza Kanununda düzenlenen halkı askerlikten soğutmak, yoklama kaçağı olmak, bakaya kalmak, firar ve itaatsizlikte ısrar gibi suç tiplerinden cezalandırılması sonucunu doğurmaktadır. Vicdani retçiler haklarında hiçbir yasal düzenleme olmadığından aynı ret eyleminin devamlılığı sebebiyle bu suç tipleri gerekçe gösterilerek birden fazla kez cezalandırılmaktadır. Askerlik hizmetlerinin vicdani reddinin hem Anayasa hem de AİHS kapsamında korunan din ve vicdan özgürlüğünün kapsamında olduğunu ve bu sebeple eylemlerinden ötürü cezalandırılmalarının hukuka aykırı olduğunu savunan vicdani retçiler, bu konuyu bireysel başvuru yoluyla defalarca kez Anayasa Mahkemesi önüne taşımışlardır. Fakat bu başvurulardan hiçbiri henüz karara bağlanmamıştır.

Türkiye’nin iç hukukundaki mevcut duruma rağmen askerlik hizmetlerinin vicdani reddini bir hak olarak kabul etmek yönünde uluslararası insan hakları hukukundan doğan bir sorumluluğu bulunmaktadır. Bu sorumluluğun bir yönünü Türkiye’nin taraf olduğu MSHİUS ve AİHS gibi sözleşmelerin askerlik hizmetlerinde vicdani reddi bir hak olarak koruması sebebiyle bu korumayı Türk hukukuna doğrudan uygulamak konusunda Anayasanın 90. maddesinden doğan sorumluluğu oluşturmaktadır. Söz konusu sorumluluğun bir diğer yönünü ise Türkiye’nin BM ve Avrupa Konseyi gibi uluslararası insan hakları kuruluşlarına üye olmasından kaynaklanan sorumluluğu oluşturmaktadır.

Gerek BM gerekse Avrupa Konseyi organları tarafından vicdani retçilerin Türkiye’deki konumu incelenmiş ve bu konudaki bireysel başvurularda Türkiye aleyhine pek çok ihlal kararı verilmiştir. Özellikle AİHM tarafından bu konuda verilen kararlar bağlayıcı olması sebebiyle büyük önem arz etmektedir. Vicdani ret konusunda Türkiye’ye askerlik hizmetlerinde vicdani reddin bir hak olarak kabul edilerek alternatif sivil hizmet imkanı sunulması, vicdani retçilerin mükerrer cezalar almasının önüne geçilmesi, oluşturulacak vicdani ret prosedürünün etkin ve ulaşılabilir olması, sunulan alternatif sivil hizmet imkanının cezalandırıcı veya ayırıcı nitelikte olmaması yönünde sorumluluk yüklenmiştir.

Askerlik hizmetlerinin vicdani reddi konusunun Türkiye'nin AB adaylık süreci açısından da önemi bulunmaktadır. AB hukukunun asli ve bağlayıcı kaynaklarından olan ve üye devletlerce benimsenmesi zorunlu olan AB Temel Haklar Şartının 10. maddesinde vicdani ret hakkı açıkça düzenlenerek güvence altına alınmıştır. Ayrıca Avrupa Komisyonu tarafından hazırlanan Türkiye ilerleme raporlarında da Türkiye'nin vicdani reddi bir hak olarak tanınması gerektiği defalarca kez dile getirilmiştir.

Türkiye'nin askerlik hizmetlerinde vicdani reddi bir hak olarak tanımak ve bu hususta gerekli düzenlemeleri yapmak konusunda uluslararası insan hakları hukukundan kaynaklanan mutlak bir sorumluluğu bulunmaktadır. Bu sorumluluğun gereğinin yerine getirilmesinin önünde anayasal bir engel bulunmamaktadır. Dolayısıyla Türk hukukunda vicdani ret hakkının tanınması için bir Anayasa değişikliğine ihtiyaç duyulmayıp ilgili kanun hükümlerinin değiştirilmesiyle bu hakkın tanınması mümkün olacaktır. Buna rağmen Türkiye'de vicdani ret hakkının tanınması konusunda açık ve baskın bir isteksizlik hali hüküm sürmektedir. Bu durumun toplumsal yapı ve kültür kodları ile açıklanması mümkündür.

KAYNAKÇA

KİTAPLAR

Ağaoğulları, Mehmet Ali ve Levent Köker. **İmparatorluktan Tanrı Devletine**, İmge Kitapevi, Ankara, 1991

Akad, Mehmet, Bihterin Vural Dinçkol ve Nihat Bulut. **Genel Kamu Hukuku**, Der Yayınları, İstanbul, 2017.

Akın, Yiğit. **“Gürbüz ve Yavuz Evlatlar” Erken Cumhuriyette Beden Terbiyesi ve Spor**, İletişim Yayınları, 3. Baskı, Ocak 2018.

Altınay, Ayşe Gül ve Tanıl Bora. “Ordu, Militarizm ve Milliyetçilik”, **Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce**, (der. Tanıl Bora), Cilt: 4, İletişim Yayınları, 5. Baskı, Ocak 2017, ss. 140- 154.

Arendt, H. “Sivil İtaatsizlik”, **Kamu Vicdanına Çağrı: Sivil İtaatsizlik**, çev. Yakup Coşar, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2001, ss.77-118.

Arendt, Hannah. “Sivil İtaatsizlik”, **Kamu Vicdanına Çağrı Sivil İtaatsizlik**, çev. Yakup Coşar, Ayrıntı Yayınları, Dördüncü Basım, 2014, ss. 79- 121.

Aykın, Aykut Cemil ve Serkan Çınarlı. **Sağlık Personelinin Hukuki Sorumluluğu**, Seçkin Yayınevi, Ankara, 2016.

Ayşe Gül Altınay, “Künye Bellemeyen Kezbanlar: Kadın Retçiler Neyi Reddediyorlar?”, **Çarklardaki Kum: Vicdani Ret**, (ed. Özgür Heval Çınar ve Coşkun Üsterci), İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2014, ss. 113- 133.

Bettenson Henry, Maunder Chris (Ed.). **Documents of the Christian Church**, Oxford University Press, 3rd Edition, New York, 1999.

Bröckling, Ulrich. “Çarklardaki Kum? 21. yy’ın Başında Vicdani Ret”, çev. Osman Murat Ülke, **Çarklardaki Kum: Vicdani Ret**, (Ed. Özgür Heval Çınar ve Coşkun Üsterci), İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2014, ss. 69-78.

Can, Hacı. **Avrupa Birliği Mevzuatı**, Sürat Üniversite Yayınları, İstanbul, 2014.

Can, Osman. “Vicdani Red ve Anayasa”, **Çarklardaki Kum: Vicdani Ret**, (Ed. Özgür Heval Çınar ve Coşkun Üsterci), İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2014, ss. 291- 312.

Coşar, Yakup. “Sivil İtaatsizlik”, **Kamu Vicdanına Çağrı Sivil İtaatsizlik**, çev. Yakup Coşar, Ayrıntı Yayınları, Dördüncü Baskı, 2014, ss.9-28.

Çınar, Özgür Heval. **Uluslararası İnsan Hakları Hukukunda Vicdani Red ve Türkiye**, çev. Defne Orhun, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2014.

D’Arcy, Eric. **Conscience and Its Right to Freedom**, Sheed and Ward, New York, 1961.

Del Vecchio, Giorgio. **Hukuk Felsefesi Dersleri**, çev. Suut Kemal Yekin, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940.

Ekiz, Serkan. **Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Kapsamında Din ve İnanç Özgürlüğü**, (yayınlanmamış doktora tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2007.

Ekiz, Serkan. **Genel Kamu Hukuku Açısından Direnme Hakkı**, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2001.

Esmer, Barış. **Türkiye’de ve Dünyada Vicdani Ret**, Propaganda Yayınları, 2012.

Freihalter, G.U. **Gewissenfreiheit**, Berlin, 1973

Fromm, Erich. **Erdem ve Mutluluk**, çev. Ayda Yörükan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 1994.

Gemalmaz, Mehmet Semih. **Ulusalüstü İnsan Hakları Hukukunun Genel Teorisine Giriş**, Beta Basım Yayım Dağıtım, İstanbul, 1997.

Göregenli, Melek. “Militarizmin İnşasının Aracı Olarak Eşitsizliğin Meşrulaştırılması ve Vatanseverlik”, **Çarklardaki Kum: Vicdani Ret**, (ed.Özgür Heval Çınar, Coşkun Üsterci), İletişim Yayınları, 2. Baskı, 2014, ss.49-58.

Gutmann, Matthew. “Kast Orduları: Kuzey ve Güney Amerika’da Zorunlu Askerlik, Vicdani Ret ve Demokratik Yurttaşlık”, **Çarklardaki Kum: Vicdani Ret**, (Ed. Özgür Heval Çınar ve Coşkun Üsterci), İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2014, ss.165-184.

Habermas, Jürgen. “Sivil İtaatsizlik: Demokratik Hukuk Devletinin Denek Taşı. Almanya’da Otoriter Legalizm Karşıtlığı”, **Kamu Vicdanına Çağrı Sivil İtaatsizlik**, çev. Yakup Coşar, Ayrıntı Yayınları, Dördüncü Basım, 2014, ss. 122-144.

Hakeri, Hakan. **Tıp Hukuku**, Seçkin Yayınevi, 5. Baskı, Ankara, 2012.

Hammer, Leonard M. **The International Human Right to Freedom of Conscience**, Routledge, New York, 2018.

Hançerlioğlu, Orhan. **Felsefe Ansiklopedisi Kavramlar ve Akımlar**, Remzi Kitabevi, 3.baskı, İstanbul, 2000.

Hassell, Tristin S. “Pacifism”, **Encyclopedia of Global Justice**, (ed. Deen K. Chatterjee), Springer, 2011, ss.803-806.

İnancık, Halil. **Rönesans Avrupası: Türkiye'nin Batı Medeniyetiyle Özdeşleşmesi Süreci**, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013.

Kant, Immanuel. **Pratik Aklın Eleştirisi**, Türkiye Felsefe Kurumu, 3. baskı, Ankara, 1999.

Kapani, Münci. **Kamu Hürriyetleri**, Yetkin Yayınları, 7. Baskı, Ankara, 1993.

Krishnaswami, Arcot. **Study of Discrimination in the Matter of Religious Rights and Practices**, United Nations Publication, New York, 1960.

Locke, John. **Hoşgörü Üstüne Bir Mektup**, çev. Melih Yürüşen, Liberte Yayınları, Ankara, 2013.

Locke, John. **İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Deneme**, çev. Meral Delikara Topçu, Öteki Matbaası, Ankara, 2000.

Marenbon, John. **The Philosophy of Peter Abelard**, Cambridge University Press, Cambridge, 1997.

Mızrak, Dilan. **Zorunlu Askerlik Hizmetine Karşı Vicdani Ret**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2008.

Moskos, Charles ve John Whiteclay Chambers II. **The New Conscientious Objection From Sacred to Secular Resistance**, Oxford University Press, Oxford, 1993.

Okandan, Recai Galip. **Umumi Amme Hukuku**, İstanbul Üniversitesi Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1976.

Ökçesiz, Hayrettin. **Sivil İtaatsizlik**, Legal Kitapevi, Dördüncü Baskı, İstanbul, 2011.

Rawls, John. “Sivil İtaatsizliğin Tanımı ve Haklılığı”, **Kamu Vicdanına Çağrı Sivil İtaatsizlik**, çev. Yakup Coşar, Ayrıntı Yayınları, Dördüncü Basım, 2014, ss. 55-79.

Richards, D.A.J. **Conscience and the Constitution: History, Theory, and Law of the Reconstructions Amendments**, Princeton University Press, Princeton, 1993.

Safe Abortion: Technical and Policy Guidance for Health Systems, World Health Organization, Geneva, 2012, p.69.

Sokol, Daniel K. **Healthcare Workers’ Duty to Care and Severe Infectious Diseases**, Imperial College Faculty of Medicine, London, September 2003.

Sophokles. **Antigone**, çev. Ari Koçona, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016.

Şimşek, Oğuz. **Anayasa Hukukunda İnsan Onuru Kavramı ve Korunması**, (yayımlanmamış doktora tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 1999.

Tahzib, Bahiyih G. **Freedom of Religion or Belief: Ensuring Effective International Legal Protection**, Martinus Nijhoff Publishers, The Hague/ Boston/ London, 1996.

Takemura, Hitomi. **International Human Right to Conscientious Objection to Military Service and Individual Duties to Disobey Manifestly Illegal Orders**, Springer, Germany, 2009.

Thoreau, Henry David. “Devlete Karşı İtaatsizlik Görevi Üzerine”, **Kamu Vicdanına Çağrı Sivil İtaatsizlik**, çev. Yakup Coşar, Ayrıntı Yayınları, Dördüncü Basım, 2014, ss.29-54.

Tierney, Brian. “Religious Rights: An Historical Perspective”, **Religious Human Rights in Global Perspective**, (Ed. John Witte Jr, Johan D. van der Vyver), Martinus Nijhoff Publishers, The Hague/Boston/ London, 1996, pp.17-47.

Toker, Nilgün. “Vicdani Ret, Sivil İtaatsizlik ve Antimilitarizm: İtaat Etmeme ve Direnme”, **Çarklardaki Kum: Vicdani Ret**, (ed.Özgür Heval Çınar, Coşkun Üsterci), İletişim Yayınları, 2. Baskı, 2014, İstanbul, ss.79- 93.

Tolga Şirin, Erkan Duymaz ve Deniz Yıldız. **Türkiye’de Din ve Vicdan Özgürlüğü: Sorunlar Tespitler ve Çözüm Önerileri**, Türkiye Barolar Birliği Yayınları, Ankara, 2016.

Topal, Mustafa. **Ulusü Düşünmek**, Özgür Üniversite Kitaplığı: 37, Maki Basın Yayın, 1.Baskı, Ankara, 2003.

Topgül, Ceren, Tuğba Adalı, Alanur Çavlin ve Cansu Dayan. **Sisteme Değil İsteğe Bağlı Hizmet: Sağlık Çalışanları Gözünden İstanbul’da Kürtaj ve Aile Planlaması Hizmetlerinin Durumu**, Nüfusbilim Derneği, Türkiye Aile Sağlığı ve Planlaması Vakfı, UNFPA Türkiye Ofisi, Birinci Baskı, Ankara, 2017.

United Nations Human Rights Office of the High Commissioner. **Conscientious Objection to Military Service**, United Nations Publication, New York ve Genova, 2012.

Wicclair, Mark R. **Conscientious Objection in Health Care: An Ethical Analysis**, Cambridge University Press, Cambridge, 2011.

Williams, John. **Tıp Etiği El Kitabı**, çev. M. Murat Civaner, Türk Tabipler Birliği, 3. Baskı, Ankara, 2017.

Zürcher, Erik Jan. “Hizmet Etmeyi Başka Biçimlerde Reddetmek: Osmanlı İmparatorluğunun Son Dönemlerinde Asker Kaçaklığı”, **Çarklardaki Kum:**

Vicdani Ret, (Ed. Özgür Heval Çınar ve Coşkun Üsterci), İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2014, ss. 59- 78.

MAKALELER

Alexandra, Andrew. “Political Pacifism”, **Social Theory and Practice**, Cilt: 29, Sayı: 4, 2003.

Altundiş, Mehmet. “Avrupa Konseyi ve AIHM Kararlarına Göre Türk Hukukunda Vicdani Ret Hakkı”, **Yasama Dergisi**, Sayı: 20, Ocak – Şubat – Mart – Nisan, 2012, ss. 143- 174.

Anayurt, Ömer. “Avrupa’da Vicdani Ret Sorunu: İstemden Normatif Düzenleme”, **Mülkiye Dergisi**, Cilt: 31, Sayı: 254, 2007, ss.149-182.

Arslan, Kahan Onur. “İnsan Onuru Kavramı Ve Koruma Tedbirleri Bağlamında Temel Bir İlke Olarak İnsan Onurunun Korunması”, **Türkiye Barolar Birliği Dergisi**, Sayı:120, 2015, ss. 155-172.

Aslan, Volkan. “Amerikalılararası İnsan Hakları Sistemi”, **İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 3, Sayı:2, 2012, ss. 261- 296.

Aslan, Yavuz. “Milli Mücadele Döneminde Türk- Sovyet ilişkilerinde Molokanlar (Malakanlar) Sorunu”, **A.Ü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 18, Erzurum, 2001, ss. 275- 307.

Atack, Iain. “ From Pacifism to War Resistance”, **Peace and Change**, 2001, ss.177- 186.

Atack, Ian. “From Pacifism to War Resistance”, **Peace and Change**, Cilt:26, Sayı:2, 2001, ss.177-186.

Atalay, Esra. “Vicdan Özgürlüğü”, **İnsan Hakları Yıllığı Dergisi**, Cilt:1 Sayı:21-22, 2000, ss.111-143.

Baldelli, Ilaria Alma Massaro, Susanna Penco, Anna Maria Bassi, Sara Patuzzo ve Rosagemma Ciliberti. “Conscientious Objection to Animal Experimentation in Italian Universities”, **Animals**, Cilt:7, Sayı:24, 2017, ss. 1-8.

Bergman, Jerry. “A Brief History of the Eugenics Movement”, **Cen Tech. Journal**, Vol: 5, No: 2, 1991, pp.143-153.

Bishop, Laura Jane ve Anita Lonnes Nolen. “Animals in Research and Education: Ethical Issues”, **Bioethics Research Library**, 2001, <https://repository.library.georgetown.edu/bitstream/handle/10822/556897/sn40.pdf?sequence=4&isAllowed=y>, (29/06/2019).

Bozatay, Şeniz Anbarlı. “Türkiye’de Vicdani Ret Tartışmalarının Toplumsal ve Hukuki Boyutları”, **Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt: 1, Sayı:1, Güz 2011, ss. 151- 172.

Brett, Derek. “Military Recruitment and Conscientious Objection: A Thematic Global Survey”, Conscience and Peace Tax International, Leuven ve Cenevre, 2006.

Cain, Edward R. “Conscientious Objection in France, Britain and the United States”, **Comparative Politics**, Cilt: 2, Sayı: 2, 1970, <https://www.jstor.org/stable/421281>, 08/12/2018, ss.275-307.

Ceylan, Davut. “ Vicdan Kavramına Psikolojik ve Dini Yaklaşımlar”, **Katre Uluslararası İnsan Araştırmaları Dergisi**”, Sayı:3, 2017, ss.185-199.

Clarke, Steve, Alberto Giubiliini and Mary Jean Walker. “Conscientious Objection to Vaccination”, **Bioethics**, Vol:31, No:3, 2017, pp.155,161.

Creppell, Ingrid. “Locke on Toleration: The Transformation of Constraint”, **Political Theory**, Vol: 24, No:2, 1996, pp.200-240.

Curlin, Farr A, Ryan E. Lawrence, Marshall H. Chin ve John D. Lantos. “Religion, Conscience and Controversial Clinical Practices”, **The New England Journal of Medicine**, Vol: 356 (6), 2007, pp.593-600.

Çalık, Tacettin. “Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Sözleşmeleri Kapsamında İnsan Haklarının Korunması”, **Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 24, Sayı:1, 2016, ss. 69- 120, <https://dergipark.org.tr/download/article-file/266495>, (25.05.2019).

Çapan, Alişan. “İnter-Amerikan İnsan Hakları Sistemi (Tarihsel Gelişim ve Güncel Sorunlara Yeni Yaklaşımlar)”, **Hukuk Kuramı**, Cilt: 1, Sayı:3, Mayıs- Haziran 2014, ss. 25- 44.

Çetin, Nagihan. “Türk Töresinde Askerliğin Yeri ve Türkiye’de Askerliğe Bakış Açısında Meydana Gelen Değişmeler”, **Haliç Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt:1, 2018, ss. 161- 175.

Darcan, Hasan. “Erken Dönem Hristiyan Pasifizmi (Şiddet Karşıtlığı)”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt:9, Sayı:43, 2016, s.2419-2434.

Decker, D. Christopher ve Lucia Fresca. “The Status of Conscientious Objection Under Article 4 of the European Convention on Human Rights”, **Journal of International Law and Politics**, Cilt: 33, Sayı: 379, 2001, ss. 379- 418.

Demir, Hande Seher. “Türkiye’de İnanç Özgürlüğünün Kapsamı ve Sınırlandırılmasında Sorunlar”, **Ankara Barosu Uluslararası Hukuk Kurultayı**, 10- 14 Ocak 2012, 1. Cilt, Ankara, 2012, ss. 221- 237.

DiSalvo, Charles R. “Saying No to War in the Technological Age: Conscientious Objection and the World Peace Tax Fund Act”, **DePaul Law Review**, Vol:31, 1982, pp.497-531.

Doğan, Bayram. “Vicdani Red ve Vicdani Reddin Türkiye Açısından Uygulanabilirliği”, **Necmettin Erbakan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt:1, Sayı:2, 2018, ss. 93- 120.

Doğramacı, Yakup Gökhan ve Zehra Zerrin Erkol. “Çocuklarda Kan Naklinin Reddi: Yehova Şahitleri Olgu Örnekleri”, **Tıp Hukuku Dergisi**, Sayı:10, 2016, ss.255-300.

Durham, Cole. “Freedom of Religion or Belief: Laws Affecting the Structuring or Religious Communities”, **Organization for Security and Co-operation in Europe Review Conference**, Office for Democratic Institutions and Human Rights Background Paper 1999/4, September 1999, <https://www.refworld.org/pdfid/3e283bd01.pdf>, (19/02/2019).

Erdem, Mustafa Ruhan ve Ömer Korkmaz, “Yargılanmanın Yenilenmesi Nedeni Olarak Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin İhlali”, **Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt: 5, Sayı: 2, 2003, ss. 182- 212 <http://www.sbe.deu.edu.tr/dergi/cilt5.say%C4%B12/5.2%20erdem%20korkmaz.pdf>, (27.05.2019).

Fiala, Christian ve Joyce H. Arthurb, “There is No Defence for ‘Conscientious Objection’ in Reproductive Health Care”, **European Journal of Obstetrics and Gynecology and Reproductive Biology**, Vol:206, 2017, pp. 254-258.

Fiala, Christian ve Joyce H. Arthurb. “Dishonourable Disobedience : Why Refusal to Treat in Reproductive Healthcare is Not Conscientious Objection”, **Woman**, 2014, pp.1-12.

Field, Denise H. and Colleen M. Margiotta. "To Treat or Not to Treat: A Hospital's Duty to Provide Emergency Care", **UC Davis Law Review**, Vol: 15, No:4, 1982, pp.1047-1066.

Fisher, Meghan Grizzle. "The United Nations and the Right to Conscientious Objection in Healthcare Field", **Texas Review of Law & Politics**, Vol: 21, No:1, 2017, pp.187-219.

Gemalmaz, Mehmet Semih. "Afrika İnsan ve Halkların Hakları Şartı Üzerine Düşünceler", **Milletlerarası Hukuk ve Milletlerarası Özel Hukuk Bülteni**, Yıl:7, Sayı: 2, İstanbul, 1987, ss.131-145.

Giubilini, Alberto. "Objection to Conscience: An Argument Against Conscience Exemptions in Healthcare", **Bioethics**, Vol:31, No:5, 2017, pp.400-408.

Gordon, Joy. "The Concept of Human Rights: The History and Meaning of its Politicization", **Brooklyn Journal of International Law**, Vol:23, 1998, pp. 690-791.

Gökhan Türe, M. Gökhan ve Oğuzhan Türe. "Hekimin Hizmetten Çekilme Hakkı", **TBB Dergisi**, Sayı: 131, 2017, ss. 295-346.

Göze, Ayferi. "Baskıya Karşı Direnme Hakkının Kabul Edildiği Pozitif Hukuk Metinleri ve Anayasalar", **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Sayı: 2-4, ss. 20- 43 <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/96868>.

Hacısalıhoğlu, Mehmet. "Osmanlı İmparatorluğunda Zorunlu Askerlik Sistemine Geçiş Ordu- Millet Düşüncesi", **Toplumsal Tarih**, Sayı: 164, Ağustos 2007, ss. 58-64.

Hadfield, Michael. "The Anabaptist Conscience and Religious Exemption to Jury Service", **NYU Annual Survey of American Law**, Vol:65, No:2, 2009, ss.269-322.

Harris, Lisa H. "Recognizing Conscience in Abortion Provision", **The New England Journal of Medicine**, Vol: 367, No:11, 2012, p.981, pp. 981-983. <https://www.nejm.org/doi/pdf/10.1056/NEJMp1206253>, (16/06/2018)

Jacques, Louis ve Van Bogaert. "The Limits of Conscientious Objection to Abortion in the Developing World," **Developing World Bioethics** , Vol:2, No :2, 2002, pp.131-143.

Kaboğlu, İbrahim ve Oğuz Dönmez (çev.). "Afrika İnsan ve Halklar Hakları Şartı", **Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 3, Sayı:3, Diyarbakır, Mayıs 1985, ss.401- 418.

Karagöz, Kazım. "Komisyon ve Mahkeme Kararları Işığında Avrupa Konseyinde Vicdani Ret Hakkı", **Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 12, Sayı, 1-2, 2008, ss.865-906.

Kaynar, Mete Kaan ve Gökhan Ak. "19. Yüzyılda Çokkültürlü İmparatorluktan Ulus- Devlete Geçişte Sürgün ve Göç: Malakanlar Örneği", **Akademik İncelemeler Dergisi**, Cilt: 10, Sayı:2, 2015, ss. 1-22.

Kent Greenawalt, Kent. "Refusals of Conscience: What are They and When Should Be Accommodated", **Ave Maria Law Review**, Vol:9, 2010, pp.47-65.

Knight, Andrew. "Conscientious Objection to Harmful Animal Use within Veterinary and Other Biomedical Education", **Animals**, Vol:4, p.16-18, 2014, www.mdpi.com/journal/animals.

Koçak, Nazlıcan Emine Bal Turan ve Hasan Şahan. "Erken Cumhuriyet Dönemi Beden Terbiyesi, Spor ve Militarizm", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt: 11, Sayı: 57, Haziran 2018, s. 926- 929

Kodelja, Zdenko. "The Voice of Conscience in Rousseau's Emile", **Ethics and Education**, Vol:10, No:2, 2015, ss.198-208.

Kutlu, Hüseyin Haydar ve Mustafa Altındış. “Aşı Karşıtlığı”, **Flora**, No:23 (2), 2018, ss.47-58.

Lachman, Vicki L. “Conscientious Objection in Nursing: Definition and Criteria for Acceptance”, **Medsurg Nursing**, Vol: 23, No: 3, 2014, pp.196-198.

Lamb, Christina. “Conscientious Objection: Understanding the Right Of Conscience in Health and Healthcare Practise”, **The New Bioethics**, Vol:22, No:1, 2016, pp. 33-44.

Lenta, Patrick. “Freedom of Conscience and the Value of Personel Integrity”, **Ratio Juris**, Cilt: 29, Sayı:2, Haziran 2016, ss. 246- 263.

Liberman, Alida. “Wrongness, Responsibility, and Conscientious Refusals in Health Care”, **Bioethics**, Vol:31, No: 7, 2017, pp.495-504.

Lippman, Matthew. “The Recognition of Conscirntious Objection to Military Service as an International Human Right”, **California Western International Law Journal** , Cilt: 21, Sayı: 1, 1990-1991, ss. 31- 66, <https://scholarlycommons.law.cwsl.edu/cwilj/vol21/iss1/3/>, (25/12/2018).

Major, Marie- France. “Conscientious Objection and International Law: A Human Right”, **Case Western Reserve Journal of International Law**, Vol:24, Issue:2, 1992, pp.349-378.

Marcus, Emily N. “Conscientious Objection as an Emerging Human Right”, **Virginia Journal Of International Law**, Cilt:38, 1997-1998, ss.508-539.

Mehmet Semih Gemalmaz, “Ulusalüstü İnsan Hakları Hukuku”, **İstanbul Üniversitesi Mukayeseli Hukuk Araştırmaları Dergisi**, No: 18, İstanbul, 1990.

Metin, Yüksel ve Ümmühan Kaygısız. “Avrupa Birliğinde Temel Hakların Korunması ve Lizbon Antlaşmasının Getirdiği Yenilikler”, **S.D.Ü. Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 1, Sayı:1, Isparta, 2011, ss. 125- 158.

Mızrak, Dilan. “Zorunlu Askerlik Hizmetine Karşı Vicdani Ret ve Sivil İtaatsizlik”, **TBB Dergisi**, Sayı: 116, 2016, ss.113- 134.

Morrison, Kristan. “Homeschooling as an Actof Conscientious Objection”, **Journal of Thought**, Vol:48, pp.33-56, 2014.

Nal, Sabahattin. “Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Türk Hukukunda Vicdani Ret”, **Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt:7, Sayı:13, 2010, ss.253-274.

Nesli, Aslıhan. “Amerikalılararası İnsan Hakları Mahkemesinin Tarihi Gelişim Süreci, Genel Teşkilat Yapısı ve Yargılama Usul Esasları”, **Terazi Hukuk Dergisi**, Cilt: 14, Sayı: 150, Şubat 2019, ss. 339- 351.

Odell Jere, Rahul Abhyankar, Amber Malcolm ve Avril Rua. “Conscientious Objection in The Healing Professions a Readers’ Guide to the Ethical and Social Issues”,

2014,<https://scholarworks.iupui.edu/bitstream/handle/1805/3929/conscientiousobject ionethicalanalyses.pdf>, 30/04/2018.

Oliveira, Gilberto Carvalho de. “Pacifist Approaches to Conflict Resolution: An Overview of the Principled Pacifism”, **Janus**, Cilt: 8, No: 1, 2017, ss. 23- 43.

Özeler, Neslihan. “İnsan ve Halkların Hakları Sözleşmesi ile Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin Karşılaştırılması”, **Yıldırım Beyazıt Hukuk Dergisi**, Sayı: 2017/2, İstanbul, 2017, ss. 43- 62.

Özen, Muharrem ve Meral Ekici Şahin. “Ötanazi”, **Ankara Barosu Dergisi**, Yıl: 68, Sayı: 2010/4, ss.15-36.

Özer, M. Akif. “Avrupa Birliğine Tam Üyeliğin Eşiğinde Türkiye”, **Yönetim ve Ekonomi**, Cilt: 16, Sayı: 1, Manisa, 2009, ss. 89- 105.

Paul S. Appelbaum and Thomas Grisso, “Assesing Patients’ Capacities to Consent to Treatment”, **The New England Journal of Medicine**, Vol:319, No:25, 1988, pp.1635-1639.

Pierik, Roland. “On Religious and Secular Exemptions: A Case Study of Childhood Vaccination Waivers”, **Ethnicities**, Vol: 17(2), 2017, pp. 220-241.

Rice, Charles E. “Conscientious Objection to Public Education: The Grievance and the Remedies”, **Brigham Young University Law Review**, Sayı: 847, 1978, ss. 847-888.

Rommen, Heinrich A. “Natural Law in the Renaissance Period”, **Notre Dame Law Review**, Vol:24, 1949, pp.460-489.

Russell Wolff, “Conscientious Objection: Time for Recognition as a Fundamental Human Right”, **ASILS International Law Journal**, Cilt: 6, Sayı: 65, 1982, ss. 65-95, <https://heinonline.org>, (26/12/2018).

Salihpaşaoğlu, Yaşar. “Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi ve Türkiye: Bazı Rakamlar ve Gerçekler”, **Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 13, Sayı: 1-2, 2009, ss. 253- 281.

Sarkin, Jeremy. “The Role of Regional Systems in Enforcing State Human Rights Compliance: Evaluating the African Commission on Human and People’s Rights and the New African Court of Justice and Human Rights with Comparative Lessons from the Council of Europe and Organization of American States”, **Inter-American and European Human Rights Journal**, Cilt: 1, Sayı:2, 2010, ss. 199-242.

Sevinç, Murat. “Türkiye’de ve Batı Demokrasilerinde Vicdani Ret Zorunlu Askerlik ve Kamu Hizmeti Seçeneği”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt: 61, Sayı: 1, 2006, ss. 297- 322.

Speck, Andreas. “Dünyada Çağdaş Red ve Red Hareketlerinin Ana Hatları: Savaş Karşıtı Uluslararası Hareket İçinde Red”, **Birikim Dergisi**, Sayı: 207, Temmuz 2006, ss.42-55.

Tokuç, Burcu Muzaffer Eskiocak ve Ahmet Saltık. “Acil Kontrasepsiyon”, **Sürekli Tıp Eğitimi Dergisi**, Cilt:11, Sayı:3, 2002.

Türkmen, Füsun. “Türkiye, Avrupa Birliği ve İnsan Hakları”, **Avrupa Birliği Hukuku**, (çev. İdil Işık Gül ve Lami Bertan Tokuzlu), Avrupa Birliği Hukuku Semineri, İsveç Başkonsolosluğu, İstanbul, 10-12 Ekim 2002, Şefik Matbaası, İstanbul, 2003, ss.83- 98.

Vural, Hasan. “Anayasada Din Özgürlüğü”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt: 69, No:2, 2014, ss.241- 278.

Walzer, Michael. “The Triumph of Just War Theory”, **The Johns Hopkins University Press**, Vol: 69, No: 4, 2002, ss.925-944, <https://www.jstor.org/stable/40971584>, (06/11/2018).

Wand, Bernard. “The Content and Fuction of Conscience”, **The Journal of Philosophy**, Vol: 58 No: 24, 1961, pp.765-772.

Wani, M. Afzal. “Freedom of Conscience: Constitutional Foundations and Limits”, **Journal of the Indian Law Institute**, Cilt: 42, Sayı: 2/4, Nisan- Aralık 2000, ss. 289- 313.

DİĞER KAYNAKLAR

“Aşı Reddi ile Salgınlar Kapıda”, <https://www.haberturk.com/asi-reddi-ile-salginlar-kapida-1928637>, (16/10/2018).

25.07.1993 tarih ve 93/ 4613 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı, “Birden Fazla Tabiiyeti Vatandaşların Askerlik Yükümlülüklerini Yerine Getirmiş Sayılmalarına Dair Esaslar”, <http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/21648.pdf>, (16/ 05/ 2019).

Aapo Järvinen v Finlandiya, Başvuru No: 295/1988, Belge No: CCPR/C/39/D/295/1988, 15 Ağustos 1990.

Albert Grandrath v Federal Almanya Cumhuriyeti, Başvuru No: 2299/64, AİHM, 12 Aralık 1966,

Alfredo Díaz Bustos v. Bolivya, Case 14/04, Report No. 97/05, Inter-Am. C.H.R., OEA/Ser.L/V/II.124, Doc. 5 (2005).

Anayasa Mahkemesi, Karar No: 2013/ 1789, 11.11.2015, <http://www.kararlaryeni.anayasa.gov.tr/BireyselKarar/Content/3153eea8-45d4-405d-904e-278df6360d37?wordsOnly=False>, (16/10/2018).

Avrupa Komisyonu, Türkiye 2005 İlerleme Raporu, Belge No: SEC (2005) 1426, 9 Kasım 2005,

Avrupa Komisyonu, Türkiye 2006 İlerleme Raporu, Belge No: SEC (2006) 1390, 8 Kasım 2006,

Avrupa Komisyonu, Türkiye 2007 İlerleme Raporu, Belge No: SEC (2007) 1436,6 Kasım 2007,

Avrupa Komisyonu, Türkiye 2008 İlerleme Raporu, Belge No: SEC (2008) 2699, 5 Kasım 2008,

Avrupa Komisyonu, Türkiye 2010 İlerleme Raporu, Belge No: SEC (2010) 1327, 9 Kasım 2010,

Avrupa Komisyonu, Türkiye 2011 İlerleme Raporu, Belge No: SEC (2011) 1201, 12 Ekim 2011,

Avrupa Komisyonu, Türkiye 2012 İlerleme Raporu, Belge No: SEC (2012) 336, 10 Ekim 2012, https://www.ab.gov.tr/files/2012_ilerleme_raporu_tr.pdf, (30/ 05/ 2019).

Avrupa Komisyonu, Türkiye 2013 İlerleme Raporu, Belge No: SWD (2013) 417, 16 Ekim 2013,

Avrupa Komisyonu, Türkiye 2014 İlerleme Raporu, Belge No: SWD (2014) 307, 8 Ekim 2014,

Avrupa Komisyonu, Türkiye 2015 İlerleme Raporu, Belge No: SWD (2015) 216, 10 Kasım 2015,

Avrupa Komisyonu, Türkiye 2016 İlerleme Raporu, Belge No: SWD (2016) 366, 9 Kasım 2016, https://www.ab.gov.tr/files/pub/2016_ilerleme_raporu_tr.pdf, (30/ 05/ 2016).

Avrupa Komisyonu, Türkiye 2018 İlerleme Raporu, Belge No: SWD (2018) 153, 17 Nisan 2018,

Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi, “Bakanlar Komitesi'nin Üye Devletlere Silahlı Kuvvetler Mensuplarının Sahip Oldukları İnsan Hakları Konusunda Verdiği Tavsiye Kararı Tavsiye Karar No: CM/Rec (2010) 4, 24 Şubat 2010, https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=09000016804ce03f, (18.03.2019).

Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi, “Regarding Conscientious Objection to Compulsory Military Service” Tavsiye Karar No: R (87) 8, 9 Nisan 1987, https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=09000016804e6689, (14.03.2019)

Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi, “Exercise of the Right of Conscientious Objection to Military Service in Council of Europe Member State” Rapor No: 8809, 4 Mayıs 2001, <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/X2H-Xref-ViewHTML.asp?FileID=9017&lang=EN>, (14.03.2019).

Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi, “Right of Conscientious Objection to Military Service”, Tavsiye Karar No: 816 (1977), 7 Ekim 1977, <http://assembly.coe.int>, (13.03.2019)

Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi, “Right to Conscientious Objection”, Karar No: 337 (1967), 26 Ocak 1967, <http://assembly.coe.int>, (12/03/2019).

Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi, “Right to Conscientious Objection”, Tavsiye Karar No: 478 (1967), 26 Ocak 1967, <http://assembly.coe.int>, (13.03.2019).

Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi, Karar No: 1763 (2010), 7 Ekim 2010, <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-EN.asp?fileid=17909&lang=en>.

Avrupa Konseyi, Bakanlar Komitesi Genel Sekreterliği, Belge No: DH- DD(2012) 1019, 29 Ekim 2012.

Avrupa Konseyi, Bakanlar Komitesi, Karar No: CM/ Del/ Dec (2011) 1115/ 24,8 Haziran 2011, https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=09000016805b0a14, (27/05/2019).

Avrupa Konseyi, Bakanlar Komitesi, Karar No: CM/ Del/ Dec (2011) 1120/ 13,14 Eylül 2011, https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=0900016805b0bde, (27/05/2019).

Avrupa Konseyi, Bakanlar Komitesi, Karar No: CM/ Del/ Dec (2012) 1157/ 27, 6 Aralık 2012,

Avrupa Konseyi, Bakanlar Komitesi, Karar No: CM/ ResDH (2007) 109, 17 Ekim 2007,

Avrupa Konseyi, Bakanlar Komitesi, Karar No: DH- DD (2011) 1077, 29 Kasım 2011, https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=090000168063d5eb, (17/05/2019).

Avrupa Konseyi, Bakanlar Komitesi, Karar No: DH-DD(2012)1014, 30 Ekim 2012, https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=09000016804aebc8, (27/05/2019).

Avrupa Parlamentosu, Vicdani Ret ve Alternatif Sivil Hizmete İlişkin Karar, 13 Ekim 1989, Doc. A3- 15/ 89.

Avrupa Toplulukları Komisyonu, Türkiye 2009 İlerleme Raporu, Belge No: SEC (2009) 1334, https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/turkiye_ilerleme_rap_2009.pdf, (30/ 05/ 2019).

Bayatyan v Ermenistan, Başvuru No: 23459/ 03, AİHM, 7 Temmuz 2011.

Beyoğlu 2. Sulh Ceza Mahkemesi, Esas No: 2009/ 775, Karar No: 2009/ 1541, 24 Eylül 2009.

Birleşmiş Milletler Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi, “Consideration of reports submitted by States parties under articles 16 and 17 of the

Covenant:concluding observations of the Committee on Economic, Social and Cultural Rights : Poland”, 2009,

Birleşmiş Milletler Genel Kurulu, Karar No: 60/ 251, 15 Mart 2006 BM İnsan Hakları Komisyonu, Karar No: 1987/ 46, Belge No: E/ CN.4/ 1987/ 60, 10 Mart 1987.

Birleşmiş Milletler, Belge No: A/C. 3/SR. 1022, <https://undocs.org/A/C.3/SR.23>, (21/02/2019)

BM İnsan Hakları Komisyonu, Karar No: 2002/45, Belge No: E/CN.4/RES/ 2002/45, 23 Nisan 2002.

BM İnsan Hakları Komisyonu, Karar No: 1988/ 77, Belge No: E/ CN.4/ 1998/ 177, 22 Nisan 1988.

BM İnsan Hakları Komisyonu, Karar No: 1988/ 77, Belge No: E/ CN.4/ 1998/ 177, 22 Nisan 1988.

BM İnsan Hakları Komisyonu, Karar No: 1989/59, Belge No: E/ CN.4/1989/86.

BM İnsan Hakları Komisyonu, Karar No: 1993/84, Belge No: E/ CN.4/ 1993/122.

BM İnsan Hakları Komisyonu, Karar No: 1993/84, Belge No: E/ CN.4/ 1993/122.

BM İnsan Hakları Komisyonu, Karar No: 1995/83, Belge No: E/ CN.4/ RES/ 1995/ 83.

BM İnsan Hakları Komisyonu, Karar No: 1995/83, Belge No: E/ CN.4/ RES/ 1995/ 83.

BM İnsan Hakları Komisyonu, Karar No: 2000/34, Belge No: E/CN.4/RES/2000/34, 20 Nisan 2000.

BM İnsan Hakları Komisyonu, Karar No: 2004/35, Belge No: E/CN.4/RES/2004/35, 19 Nisan 2004.

BM İnsan Hakları Komisyonu, Karar No: 2004/35, Belge No: E/CN.4/RES/2004/35, 19 Nisan 2004.

BM İnsan Hakları Komitesi, 32 Sayılı Genel Yorum Beyanı, Belge No: CCPR/C/GC/32, 23 Ağustos 2007.

BM İnsan Hakları Komitesi, İnsan Hakları Komitesi'nin Türkiye Başlangıç Raporu'na ilişkin Sonuç Gözlemleri, 13 Kasım 2012, CCPR/C/TUR/CO/1, <https://humanrightscenter.bilgi.edu.tr/media/uploads/2015/08/03/CCPR:C:TUR:CO:1.pdf>, (23/05/2019).

BM İnsan Hakları Konseyi, **Conscientious Objection to Military Service**, Belge No: A/HRC/35/4, 1 Mayıs 2017.

BM İnsan Hakları Konseyi, Karar No: 20/2, Belge No: A/HRC/RES/20/2, 16 Temmuz 2012.

BM Kadınlara Karşı Ayrımcılığın Önlenmesi Komitesi, "Concluding observations on the combined seventh and eighth periodic reports of Hungary adopted by the Committee at its fifty fourth session", Belge No: CEDAW/ C/HUN/CO/7-8, 1 Mart 2013,

BM Kadınlara Karşı Ayrımcılığın Önlenmesi Komitesi, Belge No: CEDAW/C/HUN/CO/4-5, "Concluding observations on the combined fourth and fifth periodic reports of Croatia, UN Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women", 2015, <http://undocs.org/CEDAW/C/HRV/CO/4-5>, (21/09/2018).

BM Keyfi Tutuklamalar Çalışma Grubu, Görüş No: 36/1999 (Türkiye), Belge No: E/CN.4/ 2001/ 14/ Add.1, 2 Aralık 1999.

BM Keyfi Tutuklamalar Çalışma Grubu, Görüş No: 36/1999 (Türkiye), Belge No: E/CN.4/ 2001/ 14/ Add.1, 2 Aralık 1999.

Buldu ve diğerleri v Türkiye, Başvuru No: 14017/ 08, AİHM, 3 Haziran 2014.

Cenk Atasoy ve Arda Sarkut v Türkiye, Başvuru No: 1853/2008 ve 1854/2008, Belge No: CCPR/C/104/D/1853-1854/2008, 29 Mart 2012.

Conscientious Objection and Reproductive Rights: International Human Rights Standarts, Center for Reproductive Rights, July 2013, www.reproductiverights.org.

Conscientious Objection and Reproductive Rights: International Human Rights Standarts, **Center for Reproductive Rights**, Temmuz 2013, www.reproductiverights.org, (15/09/2018).

Consideration of reports submitted by States parties under articles 16 and 17 of the Covenant : concluding observations of the Committee on Economic, Social and Cultural Rights : Poland, UN Committee on Economic, Social and Cultural Rights (CESCR),2009,http://www.refworld.org/publisher,CESCR,CONCOBSERVATIONS_POL,52e38a004,0.html, (21/09/2018).

Cristián Daniel Sahli Vera ve diğerleri v Şili, Case: 12.219, Report No: 43/05, Inter-Am. C.H.R..OEA/Ser.L/V/II.124 Doc. 5 (2005).

Dünya Sağlık Örgütü, **Safe Abortion: Technical and Policy Guidance for Health Systems**, Geneva, 2012.

Enver Aydemir v Türkiye, Başvuru No: 26012/ 11, Karar No: ECHR 192 (2016), AİHM, 7 Haziran 2016.

Ercep v Türkiye, Başvuru No: 43965/ 04, Belge No: ECHR 254 (2011), AİHM, 22 Kasım 2011.

Ersoy, Kadir M. “Eğitimde Hayvan Sömürüsüne Karşı Vicdani Ret Haktır”,2015,<https://gaiadergi.com/egitimde-hayvan-somurusune-karsi-vicdani-ret-haktir/>, (30/ 06/ 2019).

Facts are Important: Emergency Contraception and Intrauterine Devices are not Abortifacients, ACOG (American Collage of Obstetricians and Gynecologists), June 2014 ,<https://www.acog.org/-/media/Departments/Government-Relations-and-Outreach/FactsAreImportantEC.pdf>, (17/09/2018).

Feti Demirtaş v Türkiye, Başvuru No: 5260/ 07, AİHM, 17 Ocak 2012.

Frédéric Foin v Fransa, Başvuru No: 666/1995, Belge No: CCPR/C/D/666/1995, 9 Kasım 1999.

G. Z. v Avusturya, Başvuru No: 5591/ 72, AİHM, 2 Nisan 1973, <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22dmdocnumber%22:%5B%22873819%22%5D,%22itemid%22:%5B%22001-100491%22%5D%7D>, (01.04.2019)

<http://cidh.org/annualrep/2006eng/ECUADOR.278.02eng.htm> (16.04.2019).

<http://www.radikal.com.tr/saglik/yehova-sahidi-kadina-kansiz-ameliyat-1107560/>.
<http://www.refworld.org/publisher,CESCR,CONCOBSERVATIONS,POL,52e38a004,0.html>, (21/09/2018).

https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=09000016805adea0, (27/05/2019).

https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=09000016805c9206, (28/05/2019).

<https://vicdaniret.org/category/retaciklama/>, (10/05/2019).

https://www.ab.gov.tr/files/2013%20ilerleme%20raporu/2013_ilerleme_raporu_tr.pdf, (30/05/2019).

https://www.ab.gov.tr/files/5%20Ekim/2015_ilerleme_raporu_tr.pdf, (30/05/2019).

https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/Turkiye_Ilerleme_Rap_2005.pdf, (30/05/2019).

https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/Turkiye_Ilerleme_Rap_2006.pdf, (30/05/2019).

https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/turkiye_ilerleme_rap_2007.pdf, (30/05/2019).

https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/turkiye_ilerleme_rap_2008.pdf, (30/05/2019).

https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/turkiye_ilerleme_rap_2010.pdf, (30/05/2019).

https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/2011_ilerleme_raporu_tr.pdf, (30/05/2019).

https://www.ab.gov.tr/files/ilerlemeRaporlariTR/2014_ilerleme_raporu_tr.pdf, (30/05/2019).

https://www.ab.gov.tr/siteimages/pub/komisyon_ulke_raporlari/2018_turkiye_raporu_tr.pdf, (30/05/2019).

<https://www.sabah.com.tr/yasam/2012/04/16/yehova-sahitlerine-turkiyede-ilk-nakil>

[https://www.wri-irg.org/sites/default/files/public_files/Grandrath v. Germany - Report of the Commission.pdf](https://www.wri-irg.org/sites/default/files/public_files/Grandrath_v._Germany_-_Report_of_the_Commission.pdf), (22.03.2019).

<https://www2.ohchr.org/english/bodies/cedaw/docs/co/CEDAW.C.HUN.CO.7-8.pdf> (21/09/2018).

Isparta Askeri Mahkemesi, Esas No: 2012/ 133, Karar No: 2012/ 37, 16 Şubat 2012.

İzmir Sulh Ceza Hakimliği, Değişik İş No: 2015/ 1333, 17 Haziran 2015.

L.T.K v Finlandiya, Başvuru No: 185/ 1984, Belge No: CCPR/C/OP/2, 9 Temmuz 1985.

Malatya Askeri Mahkemesi, Esas No: 2012/ 98, Karar No: 2012/ 40, 24 Şubat 2012.

Medeni ve Siyasal Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme, http://www.unicankara.org.tr/doc_pdf/metin133.pdf, (22/02/2019).

Özkan, Yusuf. “Avrupa’da Aşı Karşıtlığı Endişe Verici Boyutlara Ulaştı”, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-43838186>, (16/10/2018).

P ve S v Polonya, Karar No: 57375/08, AİHM, 2012, [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-114098%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-114098%22]}).

Papavasylakis v. Yunanistan, Başvuru No: 66899/ 14, Karar No: ECHR 288 (2016), AİHM, 15.09.2016.

Paul Westerman v Hollanda, Başvuru No: 682/1996, Belge No: CCPR/C/67/D/682/1996, 13 Aralık 1999.

Pınar, Övgü. “İtalya’da Vicdani Retçi Jinekolog Tartışması”, **BBC News**, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-39077647>, (16/08/2018).

R.R v Polonya, Karar No: 27617/04, AİHM, 2011.

Raninen v Finlandiya, Başvuru No: 152/ 1996/ 771/ 972, AİHM, 16 Aralık 1997.

Savda v Türkiye, Başvuru No: 2458/ 12, AİHM, 12 Haziran 2012.

T.C. Dış İşleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, “Türkiye -AB Katılım Müzakereleri”, AB Rehberleri No: 06, <https://www.ab.gov.tr/47282.html>, (30/05/2019).

Tahaoğlu, Çiçek. “Hayvanları Öldürmemek için Eğitimde Vicdani Ret Kampanyası”,<https://m.bianet.org/bianet/hayvan-haklari/170390-hayvanlari-oldurmek-icin-egitimde-vicdani-ret-kampanyasi>, (30/ 06/ 2019).

Tarhan v Türkiye, Başvuru No: 9078/ 06, AİHM, 17 Temmuz 2012.

Thlimmenos v Yunanistan, Başvuru No: 34369/ 97, AİHM, 6 Nisan 2000, <http://hudoc.echr.coe.int/hudoc/ViewHtml.asp?Item=0&Action=Html&X=213104408>, (03.04.2019).

Tomi Autio v Finlandiya, Başvuru No: 17086/ 90, AİHM, 6 Aralık 1991.

Tsirlis ve Kouloumpas v Yunanistan, Başvuru No: 19233/ 91, 19234/ 91, AİHM, 29 Mayıs 1997.

Ülke v Türkiye, Başvuru No: 39437/ 98, AİHM, 24 Nisan 2006.

Xavier Alejandro León Vega v Ecuador, Report No: 22/06, Petition: 278-02, 2 Mart 2006,

Yehova Şahidi Kadına Kansız Ameliyat,

Yehova Şahitlerine Türkiye’de İlk Nakil,

Yeo- Bum Yoon ve Myung- Jin Choi v Güney Kore, Başvuru No: 1321/2004 ve 1322/2004, Belge No: CCPR/C/98/D/1593-1603/2007, 3 Kasım 2006.

